

Name: [illegible]

DEHEM I WEHEM



113

424

Генрик Сїнкевич.

ОГНЕМ І МЕЧЕМ.

Повість з давних літ.

Перевів з польської мови Василь Косар.

Права передруку українського перекладу застережені.

Том I.



Накладом Книгарні Новин
в Едмонтоні.

1918



І
ли в
(
роїл
напа
вила

обла
зара
зима
Сніг
бере
вели

—
лавс
Пчо.
Отж
нув
но
було

і н
ніко
ястр

кінч
ринс
аж
двом

I.

Рік 1647 був се дивний рік, в яким різні знаки на небі і на землі віщували якісь нещастя і надзвичайні події.

Сучасні літописці оповідають, що весною на Диких Полях заройла ся саранча і знищила засіви і трави, а се ворожило татарські напади. В літі було велике затьмінє сонця а незадовго потім появила ся на небі комета.

В Варшаві виділи над містом гріб і огнений хрест на облаках. Отже люди постили і давали милостині бо говорили, що зараза спаде на край і вигубить людський рід. Аж прийшла зима і то така легка, що найстарші люди такої не запам'ятали. Сніг топив ся що раня і ріки розливались широко затоплюючи береги. Дощі ішли за дощами. Степ розмок і замінив ся в одну велику баяру, а в полудне сонце пригрівало так сильно, що — диво над дивами — вже в половині грудня в возвідстві Брацлавським і на Диких Полях степи і луги покрили ся зеленню. Пчоли по пасіках бурили ся і гуділи а по обійстях ревіла худоба. Отже зівсім зрозуміло, що коли порядок в природі так перевернув ся, то всі на Україні ожидали надзвичайних подій і неспокійно звертались думками на Дикі Поля, звідки найскорше можна було сподівати ся небезпеки.

А тимчасом на сих полях не діяло ся нічого надзвичайного і не було там жадних иньших битв ані боїв крім тих, що там ніколи не переводили ся, а о котрих знали і відали тільки орля, яструби круки і дика зьвір.

Бо такі то вже були ті поля. Всякі сліди людських осель кінчили ся ідучи на полудень, вже не далеко за Чигирином, а від Дністра недалеко за Уманем. А там далі, ген аж до лиманів і моря тільки степ і степ безконечний обнятий двома ріками як великою рамою. Правда, на Дніпровім лузі, на

Низу, за порогами, буяли ще козаки вільним козацьким житєм, але на самих полях ніхто не мешкав, хіба тільки денедє понад берегами виринали козацькі полянки, як острови з посеред моря. Земля належала "де номіне" до Річи посполитої, але була безлюдна і Річ посполита винаймала її Татарам на пашу; але що Козаки з часта гуляли, то се пасовиско було заразом і побоевищем.

Кілько там битв зведено, кілько людей наложило головами, ніхто того не зчислив, ніхто не зятямив. Тільки орли, яструби і чорна воронь знали і відали, і хто зачув тут крик і краканє або побачив стада птаства кружляючі над одним місцем, той знав, що там лежать трупи... По травах нольовано на людей, як би на дикого звіря. Полював хто хотів. Людина переслідувана законом шукає на диких степах захисту, чабан з оружєм в руці стеріг своїх черед, лицар шукав пригід, злодій добичі, Козак Татарина а Татарин Козака. Бувало що і цілі ватаги боронили черед перед гурмами напасників. Пустий був се степ, але заразом і повний життя, тихий і грізний, спокійний і повний засідок, дикий не тільки від диких піль але і від диких душ.

А часами війна наповнювала сей безлюдний степ. Тоді плїли по нім як филї по морю татарські загони, полки козацькі то хоругви польські або волоські; по ночах іржали коні а їм вторувало витє вовків, голос котлів і мосяжних труб летів аж до Овідієвого озера і до моря, а на Чорнім шляху, на кучманськїм — неначе людська повинь. Від Каменця аж до Дністра стерегли границь Річи посполитої станиці і полянки — і коли шляхи мали заройти ся, пізнавано по безчисленних стадах птаства, що сполошене загонами летїло на північ.. Але Татарин як лиш вспів вихилити ся з Чорного ліса або перебристи Дністер з волоського боку, то степом, степом і разом з птаством ставав в полуднеих возвідствах.

Однаковож тої зими птаство не тягнуло ся з криком до Річи посполитої. На стєну було тихше, ніж звичайно. В хвили, коли зачинає ся наша повість, як раз заходило сонце і єго червонаві лучі осьвічували цілком пусту околицю. На північнім скраю Диких Піль над Омельничком, аж до єго уїстя, найбистрійший зір не міг би відкрити одной живої душі, межи темними, посохлими і півялими бурями. На виднокрузі лишила ся вже тільки половина сонч-

ного кружка. Небо було вже темне і на степі почало поволи смеркати ся. На лівім березі на невеликім вивисшеню, подібнім більше до могили чим до горба, біліли ся руїни мурованої станиці, котру колись побудував еще Теодорик Бучацький, а котру опісля нагади знищили до тла. Від тих руїн падала довга тїнь. Недалеко блищали води широко розлитого Омельничка, що в тім місци робив закрут до Дніпра. Темніло щораз більше. В воздуху тільки роздавали ся крики журавлів, що тягнули ся до моря, а впрочім жаден гомін не переривав тишини.

Ніч запала над пустинею а за нею настала година духів. Лицарі, що вартували в тих часах по станицях, оповідали собі вечерами, що ночами встають на Диких полях тїни поляглих і відправляють свої хороводи не боячи ся ані хреста ані церкви. Отже коли насірковані шнури починали догарювати, що означало північ, відмовлювано по станицях молитви за померших. Говорено також що тїни їздців, що снували ся по пустини, заступають дорогу подорожним і з зойком просять о знак хреста сьвятого. Були між ними і опирі, що виючи вганяли ся за людьми. Вправне ухо здалека могло відрізнити витє опира від вовчого витя. Показувались також цілі війська тїний, що часом приближали ся аж до станиць, що аж варта трубіла на алярум. Се звичайно ворожило велику війну. Стріча з поодинокими тїнями рівнож не ворожила нічого доброго, але не завсїди треба було собі на зле ворожити, бо нераз перед подорожними і живий чоловік являв ся і зникав як тїнь, так, що можна зго було і за духа взяти.

Отже як скоро лиш запала ніч над Омельничком, то не було в тім нічо дивного, що зараз коло опустілої станиці появил ся дух чи чоловік. Як раз тоді вплив місяць з за Дніпра і побілив пустиню, голови будаків і степову даль. Втім дальше на степу показали ся якись иньші нічні постати. Перелітаючі хмарочки заслонювали ще хвилинки місячне сяєво, отже сї постати то виринали то знов ховали ся в тїни. Хвилями ховали ся зівсім і здавало ся, що вони розпливають ся в темряві. Посуваючи ся до горбка на котрім стояв перший їздець, скрадали ся по тихо, осторожно, звільна, задержуючи ся що хвилинки.

В їх рухах було щось страшного, так як в цілім тім степу,

що видавав ся на позір так спокійним. Вітер що хвиля подував від Дніпра і шелестів посохлими будаками, які хилилися і трясали ся немов перестрашені. При блідім сьвітлі місяця було видно тільки одного їздця, що стояв на горбі.

Вкінці сей шелест звернув его увагу. Зближивши ся до краю горба, почав уважно вдивляти ся в степ. В тій хвили вітер перестав віяти, устав всякий шелест, настала повна тишина.

Нагло дав ся чути переразливий свист. Ріжні голоси почали верещати переразливо: "Алла! Алла! Ісусе Христе! ратуй! бий!" Червоні сьвітла прoderли темряву, роздав ся гук самопалів. Кінський тупіт змішав ся з брескотом желіза. На степу вирости неначе з під землі якісь нові їздці. Сказати-б буря зірвалась нагло в тій тихій, зловіщій пустини. Потім людські зойки помішалися зі страшними вересками, а вкінці все затихло, борба була скінчена.

Очевидно розгравала ся одна зі звичайних сцен на Диких Полях.

Їздці згуртували ся на горбі, декотрі позлазили з коний і посхилювані приглядали ся чомусь пильно.

Втім в темряві роздав ся сильний і розказуючий голос:

— Гей там! Викресати вогню і запалити!

По хвили посипали ся іскри, а потому бухнула поломінь з сухих очеретів і смільних скалок, які подорожуючі через Дикі Поля везли завсігди з собою.

Скоро вбито в землю держак від смолоскини, і яскраве падаюче з гори сьвітло освітіло виразно кільканайцять людей похилених над якоюсь постаттю, лежачою без руху на землі.

Були то жовніри, поубирані в червону, двірську барву і в капузи з вовчої шкіри. Оден з їздців, що сидів на бистрім коні був очевидно проводиром решти. Зсівши з коня, зблизив ся він до лежачої на землі постати і запитав:

— А що, вахміщу, жиє, чи не жиє?

— Жиє, пане наміснику, але харчить: аркан го здавив.

— Що зач за один?

— Не Татарин, якийсь значний чоловік.

— Ну, то і Богу дякувати. — Ту намісник подивив ся уважно на лежачого мужа.

— Щось якби гетьман — сказав.

— І кінь під ним дорогий, татарський, певно ліпшого і у хана нема — відповів вахмістр. — А от там го тримають.

Поручник подивив ся і яго лице прояснило ся. На боці двох жовнірів тримало знаменитого коня, що тулячи уха і роздуваючи ніздря, витягав шю і споглядав переляканими очима на свого пана.

— Але кінь, пане наміснику, буде наш? — заговорив вахмістр питаючим тоном.

— А ти, псявіро, хотівбись христіянинови коня в степу відібрати?

— Бо здобутий...

Дальшу розмову перервав сильнійший хропіт здушеного мужа.

— Влити му горівки в рот — сказав пан намісник — відіпняти пояс.

— Чи лишимо ся ту на нічліг?

— Так. Розсідлати коні і запалити костирі. Жовніри кинули ся як один. Одні почали ратувати і натирати лежачого, другі побігли за очеретами, а інші стелили на землі верблюжі і медвежі шкіри на нічліг.

Пан намісник, не журячи ся більше про здушеного мужа, відіпняв свій пояс і протягнув ся при огни на бурці. Був то еще дуже молодий чоловік, сухий, чорняви, дуже огрядний, з орлиним носом на худошавім лиці. З яго очий пробивала ся дуже велика відвага і завадяцтво, але на лиці було видно чесність. Буйний вус і від давна неголена борода додавали ему поваги понад яго літа.

Тимчасом двох підростків заняло ся приладженем вечері. Положили на огни готові четвертини баранячі; також здіймили з коня кілька дрохвів, яких ще за дня заповлювали, кілька тетеревів і одного сугака, з котрого хлопець зараз почав здирати шкіру. Костир горів, кидаючи на степ величезні червоні сьвітляні смуги. Здушений чоловік почав звільна приходити до себе.

Через якийсь час водив очима набіглима кровію по незнайомих, слідячи їх облича; відтак старав ся встати. Жовнір, що перше розмовляв з намісником, підійняв яго в гору по під пахи; другий встромив ему в руку топорець, на котрім незнакомий опер ся з цілої сили. Лице его було еще червоне а жили напичнявілі. Вкінци придушеним захриплим голосом вимовив першо слово:

— Води!

Эму подали горівки, якої він добре напив ся, що ему очевидно помогло, бо вже чистим голосом запитав:

В чиїх я в руках?

Намісник встав і приблизив ся до него:

— В руках тих, що васці сальували (уратували).

— То се не вашмосьцьове взяли мене на аркан?

— Моспане, наша річ шабля, а не аркан. Кривдиш васць добрих жовнірів таким підозрінєм. Зловили тебе якісь лотри, поперебирані за Татарів, котрих як есь цікавий, можеш оглянути, бо онтам лежать порізані як барани.

Говорячи се показав рукою на кілька темних тіл, що лежали під горбом.

А незнакомий на се:

— То позвольте мені спочати.

Посадили его на войлуковій кульбаці, на котрій сей сів і задумав ся.

Був се муж в силі віку, середного росту, з широкими раменами, великанської будови тіла, з надзвичайно ударяючими рисами лица. Голову мав величезну, лице смагляве і огоріле від вітру, очи чорні і довгий густий вус. Эго могуче лице зраджувало відвагу і гордість. В его лица було щось, що притягало, відбивалась в нїм гетьманська повага, доброта і суворість.

Посидівши трохи на кульбаці, встав і чого ніхто не сподівав ся, замість дякувати за ратунок, пішов оглядати трупи.

— Простак! — промормотів намісник. Незнакомий тимчасом придивляв ся уважно кождому трупови, покиваючи головою, як чоловік, що відганув все. Потім вертав поволи назад до намісника, шукаючи руками пояса, за котрий очевидно хотів заткнути руки.

Не подобала ся молодому намісникови та повага в чоловіка відрізаного перед хвилию від посторонка; отже відізвав ся закусуючи губи:

— Сказавби хто, що васць шукаєш знакомих межі тими опришками, або відмовляєш пацір за їх душі.

Незнакомий відповів з повагою:

— Милиш ся і не милиш ся васць; не милишя бом шукав знакомих, а милиш ся, бо то не опришки, але слуги одного шляхтича, мо-

го сусіда.

— Як так то очевидно не п'єте з тим сусідом з одної студії.

Якийсь дивний усьміх перелетів по лиці незнакомого.

— І тому ся васць милиш — сказав кріз зуби.

По хвилі додав голоснійше:

— Але вибач вашмосць пане, що я наперед не зложив належної подяки за авксилію (поміч) і щасливий поратунок, що мене вратував від так наглої смерти. Хоробрість васці заступила мою неосторожність, але і моя вдячність дорівнує вашій охоті.

То кажучи, протягнув до намісника руку.

Але гордий молодик не рушив ся з місця і не подав своєї руки; замість сего сказав:

— Хотівбим вперед знати, чи маю до діла зі шляхтичем, бо хоч про се не сумніваю ся, то всеж таки не годить ся мені приймати безіменних подяк.

— Виджу що у вашмосці є дійсно кавалерська фантазія — і маеш слушність. Я повинен був від назвиска розпочати свій дискурс і подяку. Есьм Зиновій Абданк, гербу Абданк з хрестиком, з Київського воєвідства, осілий і полковник козацької хоругви князя Домініка Заславського.

— А я Ян Скетуский, намісник панцирної хоругви. Я. О. Князя Яреми Вишневецького.

— Служиш васць під славним войомником. Приймиж тепер мою подяку і руку.

Намісник вже не вагував ся довше. Панцирні товариші вправді з гори дивили ся на жовнірів з під інших хоругвів, але пан Скетуский був на степу, на Диких Полях, де ма такі річи звертано меньше уваги. До того мав до діла з полковником, о чім зараз міг ся наочно переконати, бо коли эго жовніри принесли пану Абданкови пояс і шаблю, подали ему заразом коротку булаву з кістяною рукоятію і з головою зі слиноватого рога, яких звичайно уживали козацькі полковники. При тім убір Зиновія Абданка був багатий, а эго добірна мѡва вказувала на бистрий ум і отертэ в свѣті.

Отже пан Скетуский запросив эго до компанії. Запах печеного мяса зачав власне заносити від костиря і дразнити нїдра і піднебіна. Слуга добув мясо з жару і подав на цинової мисці. За-

чали їсти, а коли принесено їм добрий бучлаг молдавського вина, вшитий з кізлячої шкіри, завязала ся між ними жива розмова.

— От кобисьмо щасливо до дому вернули! — сказав пан Скшетуский.

— То васць вертаэш? а звідкиж прошу? — запитав Абданк.

— Здалека, бо з Криму.

— А щож вашмосць там робив? чи не їздив з викупом?

— Ні, мосці полковнику: Я їздив до самого хана.

Абданк наставив цікаво уха.

— Ану то прошу, в гарне вашмосць попав діло. А з чимже вашмосць до хана їздив?

— З листом Я. О. Князя Яреми.

— То вашмосць послував. Про щож згомось князь писав до хана?

Намісник подивив ся бистро на свого товариша.

Мосці полковнику — сказав — заглядавесь в очи опришкам, що тебе взяли на аркан, то твоя справа, але що князь до хана писав, то ані твоя, ані моя, але їх обох справа.

— Дивував ся я перед хвилею, що згомось князь так молодого чоловіка до хана послом вислав, але по відповіді васці вже ся не дивую, бо виджу, щось молодий літами, але старий експеріэнцією (досьвідом) і розумом.

Намісник ликнув легонько схлібляюче слово, тільки вуса підкрутив і питає:

— А скажиж мені вашмосць, що ти робиш над Омельничком, і як ти ся тут сам взяв?

Не в я ту сам оден, лиш я своїх людей лишив по дорозі а їду до Кодака, до пана Гродзіцкого, котрий там є начальником над президиєм (залогою) і до котрого згомось гетьман великий вислав мене з листами.

— А чому васць не байдаком, не водою?

— Такий був ординанс (росказ), від котрого мені відступити не годить ся.

— То дивно, що згомось гетьман видав такий ординанс, бож власне на степу попав ся васць в таку біду, котрої певно бувбись не зазнав, як-бись їхав водою.

Моспане, степи тепер спокійні; знаю ся я з ними не від нині, а то, що мене сьогодні стрінуло, се людська злоба і інвідія (зависть).

— А хто на згомостя так завзяв ся?

— Довгоби говорити. Сусід то лихий мостивий наміснику, що субстанцію (майно) мені знищив, з посілости мене виганяє, си на мені побив, — і от! — як васць видиш ще і на житє моз настає.

— А бож то васць не носиш шаблі при боці?

В могутнім обличу Абданка блиснула ненависть, очи загоріли понуро і він сказав повільно і твердо:

— Ношу, і так мені Боже допоможи, иньших рекурсів (средств) проти своїх ворогів шукати не буду.

Поручник хотів щось говорити, коли нагло від степену роздався тупіт коний, а радше поспішний хлюпінт кінських копит по розмоклій траві. Сейчас надбіг намісників челядник, що тримав варту, і оповістив, що наближають ся якісь люди.

— То певно мої — скаав Абданк, — котрі лишились за Тасьмином. Я не сподіваючись зради, обіцяв ту на них ждати.

По якісь хвили громада їздців окружила колесом горб. До блиску огню видно було кінські голови з отвореними нїздрями, порскаючі від умученя, а над ними похилені облича їздців, що прислонюючи долонями очи, дивилися бистро до сьвітла.

— Гей люди! Хто ви? — запитав Абданк.

— Раби божі! — відповіли голоси з темряви.

— Так, то мої молодці — повторив Абданк, звертаючи ся до намісника. — Бувайте! Бувайте!

Декоتری позлазили з коний і зближили ся до огню.

— А ми спішили, спішили батьку. Що з тобою?

— Засідка була. Федько зрадник знав про місце і чекав вже ту з другими. Мусів виїхати завчасу передімною. На аркан мене імили.

— Спаси Господи і сохрани! А що то за Ляшок коло тебе.

— То добрі други — відповів Абданк. — Слава Богу, я цілий і живий. Сейчас ідемо дальше.

Новоприбувші почали розгрівати долоні над огнем, бо ніч була холодна, хоч погідна. Вони зівсім не виглядали на реєстрових Коваків, що не мало здивувало пана Скшетуского, тимбільше, що

було їх так багато. Все те видало ся намісникови дуже підозрілим. Коли би гетьман великий вислав Абданка до Кодака дав би зму преці сторожу з реєстрових, а подруге, з якої причини казав би зму іти від Чигириша степом, а не водою? Потреба переправлюваня ся через всі ріки, ідучі Дикими Полями до Дніпра, могла тільки похід припізнити. Виглядало оно радше, що пан Абданк хотів власне поминути Кодак.

А таксамо і особа пана Абданка дуже застановила молодого намісника. Він зараз завважав, що Козаки, котрі обходили ся зі своїми полковниками дуже поуфало, відносили ся до него з надзвичайною почесністю, ядби до правдивого гетьмана. Мусів се бути якийсь великий лицар, а се ще більше дивувало пана Скшетуського, бо знав Україну і по сім і по тім боці Дніпра, а преці нічого не чув за такого преславного Абданка. При тім в обличу сего мужа було щось особливого — якась утаєна сила, що біла з лица, як жар від полумія, якась незломна воля, вказуюча, що сей чоловік перед ніким і нічим неуступить. Таку власне волю в обличу мав князь Ярема Вишневецький, але що у князя було природним даром, відповідним зго уродженю і власти, се могло застановляти у чоловіка з незнаним назвиском, що заблукав в глухому степу.

Пан Скшетуский довго роздумував. Раз думав, що то може який могучий баніт, що гонений вироком шукав захисту на Диких Полях, то знов, що се ватажко розбійничої шайки, але се послідне було зівсім неправдоподібним. І убір і мова сего чоловіка вказували на що иньшого. Отже намісник не знав зівсім чого ся тримати, однак мав ся на осторожності, а тимчасом Абданк казав собі подати коня.

— Мосці наміснику — сказав, — кому в дорогу тому час. Позволь собі еще раз подякувати за ратунок. Коби Бог позволив мені відплатити ся рівною прислугою.

— Не знав я, кого ратую, проте і на вдячність я не заслужив.

— Твоя се modestія (скромність) так говорить, що з рівна хобрости. Приймиж від мене сей перстень.

Намісник нахмурился і подав ся крок назад, мірячи очима Абданка, а сей говорив дальше з батьківською повагою в голосі і поставі:

— Глянь лишень. Не багатство сего перстень, але иньші ціннійші прикмети тобі поручаю. За молодих эще літ, дістав я сей перстень від паломника, що повертав зі Сьвятої Землі. В эго очку э замкнений порох з Христового Гробу. Не годить ся відмовляти такого дару, хоч-би навіть походив з осуджених рук. Васць э эще молодим чоловіком і жовніром, а коли навіть і старість стояча над гробом не знає, що эї може стрінуги хочби в послідній годині, щож доперва адоlescенция (молодість) що маючи перед собою літа, може наткнути ся на неодну пригоду! Сей перстень устереже тебе від пригоди і оборонить, коли надійде день суду, а се тобі кажу, що сей день іде вже через Дикі Поля.

Настала хвиля тишини; чути було тільки сичінє полуміни і порскає коний.

З далеких очеретів доходило жалібне витє вовків. Нагло Абданк повторив эще раз, начеб до себе:

— День суду іде вже через Дикі Поля, а коли надійде, задивує ся весь сьвіт божий....

Намісник так здумів ся словами сего дивного чоловіка, що прийняв перстень не могучи промовити слова.

А той задивив ся в темну степову далечинь.

Потім повернув ся звільна і сів на коня, эго молодці ждали вже під горбом.

— В дорогу! в дорогу! Бувай здоров друже — сказав до намісника — такі тепер часи, що брат братови не вірить, тому не знаєш когось вратував, бо я тобі не сказав свого назвиска.

Отже васць не Абданк?

— То мій клейног...

— А назвиско?

— Богдан Зиновій Хмельницький.

Сказаша се з'їхав зі взгіря, а за ним эго молодці. Не задовго сховали ся в нічнім тумані. Коли уїхали вже добрий кавалок дороги приніс від них вітер слова козацької пісні:

"Ой визволи, Боже нас всіх бідних невільників,

"З тяжкої неволі,

"З віри бісурменської,—

"На ясні зорі,

"На тихі води,
"У край веселий,
"У мир хрещений,
"Вислухай Боже у просьбах наших,
"У нещасних молитвах
"Нас бідних невольників".

Голоси тихли поволи, відтак злили ся з леготом, що шумів по очеретах.

II

Пан Скшетуский прибув до Чигирина на другий день рано і станув в місті на попас в домі князя Яреми. Мусів ту постояти який час, щоби люди і коні могли відітхнути по довгій подорожі з Криму, котру в наслідок зібраних від на Дніпрі треба було відбувати сушею, бо жаден байдак не міг сеї зими плисти під воду. І відпочавши трохи сам пан Скшетуский пішов опісля до пана Зацьвіліховського, бувшого комісара Річи посполитої, доброго жовніра, який хоч не служив у князя Яреми то однак був зго повірником і приятелем. Намісник бажав довідати ся від него, чи нема часом з Лубнів яких нових розказів. Однак князь не прислав був жадних нових поручень: Казав лиш Скшетускому, що як відповідь від хана буде прихильна, то нехай їде поволи, щоби не помучити дуже людей і коний. А з ханом мав князь таку справу. Розходило ся зму о покаранє кількох татарських мурз, що самовільно розпустили були загони в зго задніпрянських посілостях, котрих впрочім був цілковито розбив. Хан дійсно дав прихильну відповідь; обіцяв на цвітень прислати спеціального посла, укарати непослушних мурз, а щоби собі позискати прихильність—так славного войовника, яким був князь, післав зму через Скшетуского чистокровного коня і шашлик соболів.

Пан Скшетуский вивязавши ся з великою зручністю зі свого посольства, яке вже само було доказом великої князівської ласки, був дуже радий, що зму дозволено забавити ся в Чигирині і не наставано

на скорий поворот. Натомість старий Зацьвіліховський дуже був зажурений тим, що від якогось часу діяло ся в Чигирині. Пішли отже разом до Волоха Допули, що мав в місті гостинницю і тримав винярню. Там, хоч се ще була вчасна година, застали вже силу шляхти, бо був се ярмарковий день, а крім сего на сей день випав постій худоби, яку гнали до обозу коронних військ. Отже притім людей назбирало ся повно. Були там отже і державці Конэцпольских, і чигиринські урядники, і властители поблизьких земель, що дістали на підставі привілеїв, осіла шляхта, від нікого незалежна, дальше урядники економій, трохи козацької старшини і повно шляхоцької дрібноти, що була на службі або жила на своїх хуторах.

Одні і другі позасідали лави, що стояли вдовж довгих столів і розмовляли голосно, а всі про утечу Хмельницького, яка була найбільшою подією в цілї місті. Скшетуский і Зацьвіліховський сіли собі в куї на осібности, і намісник почав допитувати ся, щоби то за фенікс був той Хмельницький, про котрого всі говорили.

— То васць не знаєш? — відповів старий жовнір. — То є писар запорожського війська, дідич Суботова і — додав тихше — мій кум. Знаємо ся від давна. Бувалисьмо разом в ріжних пригодах, в котрих не мало відзначив ся, особливо під Цецою. Жовніра з таким досвідом в військових справах нема може в цілій Річі посполитій. Хоч сего ся голосно не говорить, але се гетьманська голова. Чоловік з великим розумом і впливом; єго ціле козацтво слухає більше ніж кошових отаманів; чоловік не позбавлений добрих прикмет, але гордий, неспокійний і коли ненависть возьме в нім верх — може бути страшним.

— Що єму ся стало, що втік з Чигирина?

— Жерли ся зі старостою Чаплінським, але то дурниця! звичайно шляхтич шляхтичеви заливав сала за шкіру. Не оден він, і не єму одному таке лучило ся. Говорять, що баламутив старості жінку; староста відобрав єму коханку і оженив ся з нею, а він єму єї за се пізнійше баламутив. Се дуже правдоподібне, бо звичайно...баба вітром підшита. Але се лишень позір, під котрим криє ся щось глибокого. Бачиш васць, справа є така: в Черкасах мешкає старий Барабаш, козацький полковник, мій приятель. Мав він у себе привілеї і якісь королівські письма, про які говорено, що заохочували козаків

до опору проти шляхти. Але що то добрий, людяний чоловік, то тримав їх у себе і не оголошував. Отже Хмельницький запросивши Барабаша до себе в гостину до Чигирина, післав тоді своїх людей до єго хутору, котрі письма і привівлі в жінки видурили — і з ними втік. Страх, щоби з того не вибухла яка ребелія (повстанє), як було Остряниця, бо як кажу, се страшний чоловік, а утік не знати куди.

На се пан Скететуский:

— А то лис! в поле мене вивів. Казав мені, що є козацьким полковником князя Д. Заславського. Таж я єго сеї ночи на степу стрінув і увільнив від аркана.

— Господе Боже, що васць, говориш? Се не може бути!

— Може бути, коли було. Казав, що є полковником у князя Заславського і що єго післав гетьман великий з листами до Кодака до пана Гродзїцкого. Але я в се вже не вірив, бо не їхав водою а перекрадав ся степом.

— То чоловік хитрий, як Одисей! І деж єго васць стрінув?

— Над Омельничком по правім боці Дніпра. Видко на Січ їхав.

— Хотів Кодак обминути. Тепер розумію. Людей з ним було багато?

— Було з яких сорок. Але приїхали запізно. Колиби не мої, булиб єго старостинські слуги задушили.

— Кажеш вашмосць старостинські слуги. Се важна річ!

— Так сам мені сказав.

— Звідкиж староста міг знати, де за ним шукати, коли ту в місті всі голови тратять, не знаючи, де він ся подів?

— Сєго і я не розумію. Може Хмельницький брехав, і звичайних опришків назвав старостинськими слугами, щоби тим яркїше зазначити свою кривду?

— Се не може бути. Але то дивна річ. Чи вашмосць знає, що є гетьманські листи наказуючі Хмельницького ловити і арештувати?

Намісник не вспів відповісти, бо в тій хвилі війшов до гостинниці якийсь шляхтич з великим галасом. Тріснув дверима раз і другий а розглянувшись гордо по кімнаті, закликав:

— Чолем вашмосцям! — Був то сороклітний чоловік, низький з загонистим обличчєм, до якої то загонистости причиняли ся особливо вибалушені очи, що як баньки сиділи на верху голови, вічно рухливі

— чоловік мусів бути дуже живий і скорий до гліву.

— Чолем вашмосцям! — повторив голоснійше і острійше, коли ніхто не відповідав.

— Чолем, чолем! — відізвалося кілька голосів.

Був то Чаплінський, підстароста чигиринський, повірений слуга молодого хорунжого, пана Комзпольского.

В Чигирині не люблено зго, бо був великим завадякою, тягався по судах, але що мав за собою плечі, то не один мусів з ним політківувати.

Одного Зацьвіліховського поважав, як всі інші, задля зго поваги, чесноти і хоробрости. Тож побачивши зго, приблизився до него, і склонившися досить гордо Скшетускому, сів коло них зі своєю лямпою меду.

— Мосці старосто — спитав Зацьвіліховський, — чи знаєш, що ся діє з Хмельницьким?

— Висить мосці хорунжий, як я Чаплінський, так він висить, а як еще дотепер не висить, то буде висіти. Тепер коли з гетьманські листи, нехай я зго лиш дістану в свої руки!

То кажучи, вдарив кулаком в стіл, що аж напій порозливався зі шклянкою.

— Нерозливай вацьпан вина! — сказав пан Скшетуский.

Зацьвіліховський перервав:

— А чи зго вашмосць дістанеш? Прецінь утік, і ніхто не знає, де він є?

— Ніхто не знає? Я знаю. — Як ем Чаплінський. Пана хорунжий, знаєш Федька. Отжеж той Федько зму служить але і мені. Буде він Юдою для Хмеля... Богато говорити. Вдав ся Федько в приятель з молодцями Хмельницького. Спритний хлоп. Знає о кождім кроці. Обов'язав ся мені доставити зго живого чи мертвого і виїхав в степ якраз перед Хмельницьким, знаючи, де зго має чекати. А чортів син проклятий.

То говорячи, знов вдарив в стіл.

— Не розливай вацьпан вина! — повторив з притиском пан Скшетуский, що від першого погляду почув якусь нехоть до сего підстарости.

Шляхтич почервонів як буряк; блиснув своїми вибалуненими очима, думаючи, що се зачіпка, і глянув визиваючо на Скшетус-

кого. Але побачивши на нїм барву Вишневецьких, погамував ся, бо хоч хорунжий Конэцпольский жив під той час в незгодї з князем, то Чигирин був занадто близько Лубнїв і небезпечно було не пошанувати княжої барви.

А князь знов і людий таких добирав, що кождий два рази подумав, нїм з котрим заченив ся.

— Отже то Федько підіймив ся доставати васці Хмельницького? — питав дальше пан Зацьвіліховский.

— Федько. І доставить, як-эм Чаплїнскї.

— А я васці скажу, що не доставить. Хмельницький з засїдки відістав ся і поїхав на Сїч, о чїм треба краківського пана эще сегодня завідомити. З Хмельницьким нема жартів. Коротко кажучи, лїнший він має розум, твердшу руку і більше щастя, як васць, що дуже скоро горячш ся. Повторяю васці, що Хмельницький відїхав беспечно, а коли не віриш, то тобі сей ось кавалэр потвердить що эго вчєра на степї здоровим бачив і здоровим лишив.

— Не може бути, не може бути! — верещав Чаплїнський рвучи волося на голові.

— І що більше — додав Зацьвіліховський — то сей сам ту присутний кавалэр эго виратував і вибив васці слуг, в чїм він розумє ся нічого не винен, бо вертає з Криму, з посольства і про листи гетьманські нічого не знав, а видячи чоловіка мордованого опришками, прийшов эму в поміч. І власне про се виратованє ся Хмельницького завчасу васці повідомляю, бо готов тебе відвідати з Запорожцями в твоїй економїї, а думаю, що не був бись сему дуже радий. За-богато оба дерлисьє ся. Тїфу до лиха!

Зацьвіліховський також не любив Чаплїнського.

Чаплїнський зірвав ся з місця і аж му мову відняло зі злости. Твар побагровїла му дочиста, а очи вилазили на верх. Так стоячи перед Скетуским, добував з себе тїлько уриванї слова:

— Як то! васць мимо листів гетьманських...я васці...я васці...

А пан Скетуский навіть не вставав з лавки, тїльки сперши ся на ліктеви, дивив ся на підскакуючого Чаплїнського, як яструб на привязаного воробця.

— Чого васць до мене чїпаш ся, як ріпа до песього хвоста? — спитав.

Я
васці
К
зверт
В
гала
що з
чав
—
э зі
}
ский
}
не в
мен
разо
—
за і
—
цях
під
—
що
—
дов
по
—
дал
під
—
від

Я васці до суду з собою... Васць мимо листів гетьманських ... Я васці козаками...

Кричав так, що в гостинниці притихло трохи. Присутні почали звертати голови в сторону Чаплінського.

Він завсїгди шукав зачіпки, бо така вже була его вдача, робив галабурди кождому, кого спіткав, але тепер всіх се застановило що зачав при Зацьвіліховськїм, котрого одного побоював ся, і що за чав з жовніром носячим барву Вишневецьких.

— Тихо бо васць — сказав старий хорунжий. — Той кавалєр є зі мною.

Я ва...ва...васці до суду... в дїби! — верещав дальше Чаплінський, не зважаючи вже на ніщо і на нікого.

Тепер пан Скшетуский підніс ся також як був високий, але не виймав шаблї з похви, тільки як була опущена низько на ремєнях, зловив її по серединї і підсунув в гору, так, що держак разом з жрестиком знайшли ся Чаплінському під самим носом.

— Понюхайно -васць се — сказав холодно.

— Бий, хто в Бога... Служба! — крикнув Чаплінський хватаючи за шаблю.

Але не вспів виняти шаблї. Молодий намісник обернув ним в пальцях, вхопив одною рукою за карк, другою за штани понизше пояса, підніс в гору і несучи так дригаючого до дверей помїж лавками, кликав:

— Панове браця, місця для бичка, бо поколе!

Так говорячи дійшов до дверей, ударив в них Чаплінським, що аж ся отворили і викинув підстаросту на улицю.

Потім спокійно усїв на давнім місци коло Зацьвіліховського.

В кімнатї через короткий час запанувала тишина. Сила якої довід зложив пан Скшетуский, заїмпонувала зібраній шляхтї. Однак по хвили ціла гостинниця затрясла ся від сміху.

— Най живють Вишневичики! — кликали одні.

— Зімлів, зімлів і кров его обляла — кричали другі, що заглядали через двері, цікаві, що зробить Чаплінський. — Слуги его підносять!

Мале тільки число сторонників підстарости мовчало і не маючи відваги за ним обстати, гляділо понуро на намісника.

— Сказавши правду, то сей бик сам собі шукає клопоту —

відізвав ся старий Зацьвіліховський.

— Телятко се, не бик! — сказав, зближуючи ся, грубий шляхтич, що мав більмо на однім оці, а на чолі діру величини талара, через котру світила ся, гола кість. — Телятко се, не бик! Позволь васць — говорив дальше, звертаючи ся до Скшетуского — щоби мені вільно було офірувати свою службу. Ян Заглова, гербу Вчелз, що когось нею може пізнати, хочби по сій дірі в чолі, яку вибила мій розбійницька куля, колим ходив до Святої Землі, щоби відкупити душу за гріхи молодости.

— Дайте васць спокій — сказав Зацьвіліховський. — а говорив иньшим разом, що се тобі ві вибили в Радомю кувлем.

— Куля розбійницька, щобим так здоров був: В Радомю було що иньшого.

— Ходив ась васць до Святої Землі... може, алась в ній не було се певно.

— Не був ем, бом вже в Галатї одержав мученичу пальму. Мій брешу, том з архієс, не шляхтич.

— А таки брешеш і брешеш.

— Шельмою бим був без вух. В ваші руки, пане наміснику!

Тимчасом приходили і другі і познакомлювали ся з паном Скшетуским і осьвідчали ему свою прихильність, бо не любили Чаплінського і були раді тому, що эго спіткало. Дивна річ і трудно се сегодня зрозуміти, що так вся шляхта в околици Чигирина, як і помельші властителі слобід, чиншівники, що більше! навіть служба Конецпольських, хоч всі вони, як сусіди, знали про звади Чаплінського з Хмельницьким, всі стояли по стороні Хмельницького. Бо Хмельницький мав славу знаменитого жоввіра, що положив не малі заслуги в ріжних війнах. Також знали всі, що сам король зносив ся зним і високо цїнив эго думку, а на цілу сю зваду дивили ся тільки, як на звичайну бурду шляхтича зі шляхтичем, а таких бурд було тисячі, особливо в українських землях. Отже ставали по стороні того, що умів собі здати більше прихильности не предвиджуючи, щоби з сого мали повстати такі страшні наслідки. Пізнійше доперва загоріли серця шляхти ненавистю до Хмельницького.

Приходили отже до пана Скшетуского з повними квартами, говорючи: "Пий, пане брацэ! — Випей і зі мною! — Нехай живють

Вишне
князь
мою і
— На
лосній
і пер

вже з
го до

сьлість
ло нас

але ва

Дек

вже ся
як на
тич, п
литовсь

Поз
ком Си

— І
— І
— Э
— І
— Э
— І

ки. Ал
мешкати
пане —
ця: —

Вишневецьки! Такий молодий, а вже поручником у князя! Віват князь Ярема, гетьман над гетьманами! — З князем Яремою підемо на край світа! — На Турків і Татар! — До Стамбулу! — Най жиє нам милостиво пануючий Владислав IV! А найголоснійше кричав пан Заглоба, що сам оден готов був перепити і перекричати ділий регімент.

— Мосці панове! — верещав, що аж шиби в вікнах дзвонили — вже я запізвав до суду згомостя султана за насильство, якого допустив ся надімною в Галаті.

— Не говори бо вацьпан дурниць, щоби ся тобі язик не вистрепив.

— Як то, мосці пане? А чотири артикули воєнного права? Насильство, підпал, рабунок, напад на дім! А чиж се власне не було насильство?

— Криклива з васці птиця.

— Перестаньже ваше...

— І вирок дістану, і оголошу зго безчесним, а потім війна, але вже з інфамісом (знеславлєним).

— За здоровлє вашмосців!

Декотрі однак сьміяли ся, а зними пан Скшетуский, бо вже ся зму трохи з чуприни курило, а шляхтич говорив і говорив, як нанятий. На щастє перервав зго теревені якийсь другий шляхтич, що зближивши ся, сїпнув зго за рукав і промовив сьпівучим литовським говором:

Познакоми вацьпан, мосці Заглобо, і мене з паном намісником Скшетуским — познакоми, будь ласка!

— Дуже радо, дуже радо. Мосці наміснику, отсе пан Повсінога.

— Подбієнта — поправив шляхтич.

— Все одно! Гербу Зервіплюдри...

— Зервікаптур — поправив шляхтич.

— Все одно! З Псіхкішек.

— З Мисікішек — поправив шляхтич.

— Все одно. Не знаю, щобим волів, чи миші чи песї кишки. Але то певне, що ані в одних ані в других не хотївбим мешкати, бо і осидіти ся там не легко і виходити не політично. Мосці пане — говорив дальше до Скшетуского, показуючи на Литовця: — От вже тиждень пю вино за гроші сего шляхтича, що має

за поясом меч рівно тяжкий як черес, а черес рівно тяжкий як дотеп. Але если я коли пив вино за гроші більшого дивака, то позволю себе назвати таким кпом, як той, що мені вино купує.

— А то эго обіхав! — кричала сьміючи ся, шляхта.

Але Литовець не гнівав ся, махав тільки рукою, усьміхав ся лагідно і повторяв.

— От давбись вацьпан спокій — слухати гадко.

Пан Скетуский приглядав ся цікаво тій новій особі, що дійсно заслуговала на назву дивака. Передівсім був се чоловік так високого росту, що головою майже досягав до стелі, а що був надзвичайно худий, то видавав ся еще висшим. Широкі рамена і жиливий карк вказували на надзвичайну силу, хоч була на нїм тільки шкіра і кости. Живіт так ему запав ся під грудьми, що виглядало мовби рік не їв, хоч вбраний був богато в сіру курту зі сьвігодзїнського сукна, з вузкими рукавами. Чоботи мав високі, шведські, що вже тоді зачинали входити в моду на Литві. Широкий, лосевий пояс, добре випакований червінцями, не маючи ся на чім тримати, опадав аж на бедра, а до пояса був привязаний крижацький меч і то так довгий, що сягав аж під пахи сего великана.

Та хтоби настрашив ся меча, скороби успокоїв ся, глянувши на эго властителя. Эго обличе було худе, так само як ціла эго особа. Брови звисали в долину так само як пара вусів конопляної барви. А лице було так уцтиве і щире, як в малої дитини. Сі звисаючі брови і вуса надавали ему смутного і зажуреного а заразом і сьмішного вигляду. Виглядав на чоловіка, що ним люди попихають, але пану Скетусукому подобав ся від першого погляду за тую щирість, що біла з эго облича і за знаменитий жовнірський убір.

— Пане наміснику — сказав — то вашмосць від князя Вишневецького?

— Так э.

Литовець зложив руки якби до молитви і підніс очі в гору.

— Ах, що се за великий войовник, що се за лицар, що се за вожд.

— Дай Воже Річи посполитій таких як найбільше.

— Певно, певно. А чиби не можна до нього під прапор?

— Бу
Ту п
— Бу
а другі
бі опри
рати! Те
ликом,
ратище.

— С
— Яв
коли ва
нічого
— П
— П
— За
— М
се не п
— Д
— О

Зацьвілі
твоєю
— С
катовсь
— Е
шу эго
ницями
— А
— М
— І
Лит

разу р
бідно.
же па
—
— І
комісар

— Буде радий васці.

Ту пан Заглоба вмiшав ся до розмови:

— Буде князь мати два рожни до кухні, оден з вацьпана, а другий з твого меча, або найме васці за ката, або буде на тобі опришків вiшати, а може схоче вацьпаном сукно на барву мiряти! Тьфу, як ся вацьпан не встидаеш, будучи чоловіком і католиком, бути так довгим як серпенс (вуж), або як поганське ратище.

— Слухати гадко — сказав терпеливо Литовець.

— Якаж гiднiсть вашецї? — поспитав пан Скшетуський — бо коли васць говорив, то пан Заглоба так васці переривав, що я нічого не мiг зрозумiти.

— Подбiлента.

— Повсiнога.

— Зервікаптур з Мисікішек.

— Маш бабо радiсть! Пю зго вино, але нехай буду кпом, як се не поганські назви.

— Давно васць з Литви? — питав дальше намісник.

— От вже двi недiли сиджу в Чигирині. Довiдавши ся від пана Зацьвiлховського, що васць туди будеш iхати, чекаю, щоби під твоєю опiкою представити свої просьби князеві.

— Скажиж мені вашмосць, прошу, бо я цiкавий, чому такий катовський меч носиш під пахою?

— Не катовський се, мосці наміснику, а крижацький, а ношу зго, бо здобутий в бою і від давна в роді. Вже під Хойницями був в литовських руках — тому і ношу.

— Алеж він мусить бути добре тяжкий! хiba до обох рук?

— Можна до обох, можна до одної.

— Покажиж но васць!

Литовець добув і подав меч, але пану Скшетуському відразу рука повисла. Анi ся зложити, анi вимiрити удару свiбдно. Обома руками дав вже собі раду, але зще було тяжко. Отже пан Скшетуський завстидав ся трохи і звернув ся до присутних:

— Ану, мосці панове, хто зробить хрест?

— Ми вже пробували — вiдповiло кiлька голосiв. — Оден пан комiсар Зацьвiлховський пiднесе, але хреста і він не зробить.

— Ну, а вацьпан? — питає пан Скшетуский, звертаючи ся до Литовця.

Шляхтич підніс меч, як тростину, і махнув ним кільканайцять разів, що аж в воздуху засвістало і вітер повіяв по присутних.

— А нехайже васці Бог секундуэ (помагаэ)! — закликав Скшетуский. — Дістанеш напевно службу у князя.

— Бог бачить, що ві бажаю, бо мені в ній певно меч не заржавіэ.

— Але дотеп до решти, — сказав пан Заглоба — бо не вміеш ним васць так добре обертати.

Зацьвіліховський встав, і оба з намісником збирали ся виходити, коли нараз війшов до гостинниці чоловік білий як голуб і побачивши Зацьвіліховського, сказав:

— Мосці хорунжий, пане комісару, я до вас умисно!

Був се полковник черкаський Барабаш.

— То ходи вашмосць до мене на квартиру — відповів Зацьвіліховський. — Ту вже так ся з чуприн курить, що і сьвіта не видко.

Вийшли разом, а з ними Скшетуский. Зараз за порогом Барабаш спитав:

— Чи нема вістий про Хмельницького?

— Э. Утік на Січ. Отсей офіцір стрічав зго вчєра на степу.

— То не водою поїхав? Я вислав післанця до Кодака, щоби зго ловили, але коли так, то дарма.

Се сказавши, Барабаш закрив руками очи і почав повторяти:

— Ісусе Христе! Ісусе Христе!

— Чого васць так непокоїш ся?

— А чи вашмосць знаєш, що він мені зрадою видєр? Чи знаєш, що то значить опублікувати такі документи на Січі? Ісусе Христе! Эсли король не зачне війни з бісурменами, то се іскра на порох...

— Вашмосць заповідаєш ребелію (повстанє)?

— Не заповідаю, бо ві бачу, а Хмельницький ліпший від Наливайка і від Лободи.

— А хто за ним піде?

— Хто? Запороже, реєстрові, міщани, хуторники, чернь — і такі от!

Ту пан Барабаш показав на ринок і на людей, що ся по нім увивали. Цілий ринок був запакований великими сивими волами, яких гнано до Корсуня для війська, а при волах ішло много пастухів, так званих чабанів, що ціле життя жили по степах і пустинях — люди напів дикі, не визнаючи жадної релігії — релігійніс нулліюс, як говорив воєвода Кисіль. Були між ними люди подібнійші до опришків, як до пастухів, страшні покриті лахманами з ріжних убрань. Більша часть була повбрана в баранячі толуби, або не виправлені шкіри з вовною на верх. Були порозхрістувані, і хоч була се зима, сьвітили голими грудьми, опаленими від степових вітрів. Кождий був узброзний, але носили ріжну зброю: одні мали на плечах луки і сагайдаки, другі самопали, або так звані піщелі, ще иньші татарські шаблі і коси або лишень дручки з попривязуваними до кінця кінськими щемами. Межи ними крутили ся вже ліпше узброзні Низовці, що везли на продаж до обозу сушену рибу, зьвірину і баранячий лій, дальше чумаки з сілю, степові і лісні пасічники з воском і медом і лісні осадники зі смолою і дігтем. Були там і хлопці з підводами, реєстрові Козаки, Татари з Білгороду і Бог зна хто — волоцюги, сіромахи з цілого сьвіта. В цілім місті було повно пняних, бо нічліг випав в Чигирині, отже гуляли перед ночью. На ринку розкладано огні, а подекуди горіли бочки зі смолою. Зі всіх сторін доходив гамір і крики. Переразливий голос татарських свистівок і бубнів мішав ся з ревом худоби і з лагідними голосами лір, при котрих сліпці співали улюблену пісню:

”Соколе ясний,
Брате мій рідний,
Ти високо літаєш,
Ти далеко видаєш“.

По при се розлягали ся крики: ”гу! га! — гу! га!“ Се пняні Козаки, пообмазувані дігтем, танцювали на ринку тропака. Все те разом було дике і розшаліле. Старому Зап'явільховському досить було кинути оком, щоби ся переконати, що Барабаш мав слухність, і що найменший подув міг підпалити сі некре-

сані маси, яких було повно по цілій Україні. А поза сими масами, стояла еще Січ, стояло Запороже, що хоч по Масло-вім Ставі зістало уняте в карби, але все нетерпеливо гризло наложений ему нашильник, памятаючи польських комісарів. А се була зорганізована сила. Сила ся мала за собою симпатії хлопських мас, що були меньше терпеливі, як в других сторо-нах Річи посполитої, бо мали під боком Чортомлиг, а за ним вже панів не було. Отже пан хорунжий, хоч сам Українець і завзятий сторонник східної церкви, задумав ся глибоко.

Як старий чоловік, він добре памятав часи Наливайка і Лободи, знав українську душу ліпше ніж хтонебудь иньший на Україні, а знаючи рівночасно Хмельницького, знав, що він вар-та дві сотні Лободів і Наливайків. Отже зрозумів, яка вели-ка небезпека грозить з причини его утечі на Січ, до того з ко-ролівськими листами, про котрі Барабаш говорив, що в них бу-ло повно обітниць для Козаків.

— Мосці полковнику черкаський, — сказав до Барабаша — вашмосць повинен поїхати на Січ і підкопати впливи Хмельниць-кого.

— Мосці хорунжий, — відповів Барабаш, — скажу вашмосці лишень стільки, що на саму вість про утечу Хмельницького, по-ловина черкаської залоги сеї ночі також утікла за ним на Січ. Мої часи вже минули — мені могила, не булава.

І справді, Барабаш був добрим жовніром але чоловіком старим і без впливу.

Так дійшли до кватири Зацьвіліховского. Старий хорунжий вже трохи повеселів, бо така вже була его вдача, і як засїли ко-ло півгарця меду, сказав:

— То все фурда, если, як говорять, розпічне ся війна з бі-сурменами. Бо хоч Річ посполита не хоче війни і сойма вже напсували королеви не мало крови, то все таки король може на своїм поставити. Цілий сей огонь можна буде звернути проти Турка, а на всякий случай маємо перед собою час. Я сам пої-ду до краківського пана, представлю ему цілу справу і буду про-сити, щоби присунув ся ближче до нас з війском. Чи що скориста-ю, не знаю, бо хоч се пан хоробрий і досвідчений войовник, то

про те дуже зарозумілий на своє військо і власну думку. Васць, мосці полковнику черкаський, тримай Козаків в карбах а васць, мосці наміснику, як прибудеш до Лубнів, перестережи князя, щоби звернув увагу на Січ. Хочби і думали що розпочинати, то ще раз повторяю, маємо час. На Січи тепер людей не багато: порозходили ся за рибою і за звіром і сидять по цілій Україні по селах. Нім позбирають ся, то багато еще води в Дніпрі переплине. А до того може будуть ся бояти князя, коли довідають ся, що він слідить за сим, що ся діє на Січи. Може будуть сидіти тихо.

— Я можу виїхати з Чигирина хоч і за два дні — сказав намісник.

— Се гаразд. Два або і три дні не значить нічого. Вашмосць, пане полковнику черкаський, вишли післанців з повідомленням до пана хорунжого коронного і до князя Домініка. Але вашмосць вже спиш, як бачу?

І справді Барабаш зложив руки на череві і задрімав глибоко; по хвили навіть почав хропіти. Старий полковник, коли не їв або не пив, а любив сі два занятя понад все, то звичайно спав.

— Диви ся вашець — сказав Зацьвіліховський тихо до намісника — варшавські статисти хотілиби тримати Козаків в карбах за помочию такого старця! Бог з ними! Вірили і самому Хмельницькому, з котрим канцлер мав навіть в якісь договори входити.

Намісник зітхнув на знак співчуття. А Барабаш хропів щораз голоснійше і муркотів через сон:

— Ісусе Христе! Ісусе Христе!

— Колиж васць думаєш виїздити з Чигирина? запитав хорунжий.

— Випадає мені почекати зо два дни через Чаплінського, бо він певно схоче шукати сатисфакції, за се, що єго стрінуло.

— Не думаю, що він се зробить. Скорше би наслав своїх слуг на васці, эслибись не носив княжої барви; але задирати ся з князем страшна річ — навіть для слуги Конєцпольських.

— Повідомлю єго, що чекаю, а за два або три дні пої-

ду. Засідки не дуже бою ся, маючи шаблю при боці і купку людей.

Сказавши се, попрощав намісник старого хорунжого і вийшов.

Над містом світила така ясна луна від костирів порозкладаних на ринку, що виглядало, начеб цілий Чигирин стояв в огни. Гамір і крики змогли ся еще з настанем ночи. Жиди зівсім не показували ся зі своїх домів. В однім місци громада чабанів сьпівала сумну степову пісню. Веселі Запорожці танцювали коло огнищ, кидали в гору шапками, стріляли з пістолів і пили горівку квартами. Денеде счиняла ся бійка, яку мусли умиряти люди підстарости. Намісник мусів собі робити дорогу держаком від шаблі і, слухаючи сего гамору і вереску, хвилями думав, що то вже починає ся повстанє. Також здавало ся ему, що товпа дивить ся на него грізними очима і від часу до часу прочував ся ему тихий прокляін. В ухах дзвеніли ему еще слова Барабаша: "Ісусе Христе! Ісусе Христе!" — і серце почало ему бити сильнійше.

Тимчасом чабани сьпівали щораз голоснійше, а Запорожці палили з самопалів і гуляли при горівці.

Стрільянина і оклики у—га! у—га! доходили до ух намісника навіть тоді, коли вже ляг спати в свої й квартирі.

III

Кілька днів опісля відділ нашого намісника посував ся жваво в сторону Лубнів. Переправивши ся через Дніпро, ішли широкою степовою дорогою, що лучила Чигирин з Лубнями, ідучи через Жулки, Сім Могил і Хороль. Другий такий гостинець ішов зі столиці князя до Київа. В давнійших часах, до битви під Солиницею, сих доріг зівсім еще не було. До Київа треба було їхати з Лубнів степом і пустинею; до Чигирина була водна дорога, з поворотом треба було їхати на Хороль. А взагалі сі задніпрянські добра були пустинею, мало що більше заселеною, як Дикі Поля, і туди часто навідували ся татарські загони і Запорожці.

Над берегами Сули шуміли величезні ліси, майже недотікані людською рукою; місцями по позаваданих берегах Сули, Рудої, Сліпороду, Коровая, Пчоли і інших більших і менших рік і допливів, творилися мохляки, порослі густими корчами і лісами, а в часті луками. Ті ліси і багнища були безпечним прибіжищем для всілякого рода звіря; по найтемніших лісових закутинах жили безчисленні стада бородатих турів, медведів і диких свиней, а коло них сірі громади вовків, рисів, кун, серен і сугаків; по багнах і річних ковбанях будували бобрі свої домівки, а про них бобрів ходили вісти на Запорожу, що межі ними з столітні старці, білі як сніг зі старости.

На високих сухих степах буяли стада диких коний. По ріках було повно риби і водного птацтва. Дивна се була земля, напів сонна, але носяча сліди колишнього людського життя. Всюди було повно попелищ з якихсь прастарих городів; всюди було повно могил новітших і старших, порослих вже дібровами. І ту, так як на Диких Полях, вставали по ночах духи і опирі, а старі Запорожці оповідали собі при ватрах дива про се, що ся часами діяло в сих лісних нетрях, з котрих доходили витя якихсь незнаних звірів, напів людські а напів звірячі крики, страшні гамори, неначеб там відбувалися битви або лови. Під водами відзивалися дзвони позатоплюваних міст. Земля не була гостинна і мало доступна, місцями розмякла, місцями без води, спалена і суха, а до мешканя небезпечна, бо поселенців, які лиш сяк так осіли ся і загосподарували ся, нищили татарські напади. Відвідували аї тільки Запорожці за бобрами, звіром і рибою, бо в часі мира більша часть Низовців розходила ся з Січи на лови, або як говорено: на "промисл", по всіх ріках, ярах, лісах, і комишах, бобруючи по місцях, про котрі навіть мало хто знав.

Однак осіле життя старало ся загіздити ся на сих землях, так як ростина, що старає ся, де може, причепити ся до ґрунту корінцями і раз враз зривана, де може, відростає.

Ставали по пустках городища, сади, кольонії, слободи і хутори. Земля була місцями родюча, а манила свобода. Але на

добре зацвило там житє аж тоді, коли сї землі перейшли в руки князїв Вишневецьких. Князь Михаїл, оженивши ся з Могиляною, почав старанно упорядковувати свої задніпрянські посїлости, стягав людей, заселявав пустки, запевнював свободи до триїцять лїт, будував монастирі і впроваджував своє княже право. Навіть і такий поселенець, що осїв на сих землях не знати як давно і думав, що сидить на своїм власнім ґрунті, радо ставав княжим чиншівником, бо за сей чинш ішов під могучу княжу опіку, котра єму давала захист і боронила перед Татарами. Але правдиве житє зацвило доперва під желїзною рукою молодого князя Яреми. Эго панованє зачиало ся зараз за Чигирином, а кінчило ся аж ген під Конотопом і Ромнами. Хоч не був се еще весь княжий маєток, бо почавши від Саудомирського воєвідства, мав він землі в Волинськїм, Руськїм і Київськїм воєвідствї, але надніпрянські посїлости були як-би эго власною державою.

Татарин довго чигав над Орлом чи над Ворсклою і вітрив, як вовк, нїм відважив ся пустити коня на північ. Місцеві неспокійні ватаги повступали на княжу службу. Желїзна рука князя уняла в карби свавільників і вони тепер сторожили границь эго маєтностей.

Отже зацвило житє і зароїло ся всюди. На слїдах давних шляхів побудовано дороги; ріки пообкопувано греблями, котрі муїли сипати невільники або поволї закріпощуванї хлопї.

Там де колись шумів вітер по очеретах а по ночах вили вовки і топільники, тепер гуркотїли млини. Поверх чотириста колїс, не числячи густо розсіяних вітраків, молдо збіже на самїм Задніпровю. Сорок тисяч чиншівників платило чинш до княжих кас, ліси зароїли ся пасїками, на окраїнах поставали щораз новї села, хутори і слободи. На степах, побіч диких табунів, пасли ся цілі стада свїйської худоби і коний. Непроглядний одностайний виднокруг дібров і степів причепурился димами з хатів, золоченими копулами церков і костелів — пустиня перемяняла ся в залюднену країну.

Отже пан намїсник Скшетуский їхав весело і не спішив ся, так якби через свої посїлости, маючи скрізь запевненї постої

і нічліги. Був се лиш початок січня 1648 року, але дивна, виємкова зима зівсім педавала ся в знаки. В воздуху пахло весною; земля розмякла і світила порозливаними водами, на полях була зелень, а сонце парило так сильно, що в полудни подорожним кожухи до плечий прилипали.

Відділ намісника значно побільшив ся, бо в Чигирині прилучило ся до него волоське посольство, котре вислав господар до Лубнів під проводом пана Розвана Урсу. При посольстві було кільканайцять жовнірів почетної сторожі і вози з челядію. Крім сего їхав з намісником наш знакомий пан Лонгінус Подбізнта, гербу Зервікаптур, зі своїм довгим мечем під пахою і з кількома слугами.

Сонце, чудова погода і запах надходячої весни упоювали серця веселостию. Намісник тимбільше був веселий, що вертав з довгої подорожи під княжий дах, що був заразом его дахом, вертав, справивши ся добре, отже і певний доброго прийнятя.

Але его веселість мала і иньші причини.

Крім ласки князя, котрого намісник любив з цілої душі, чекали на него в Лубнях і одні чорні очи солодкі як мід.

Очи сі належали до Ганусі Божобогатої - Красінської, двірської панни княгині Гризельди, що була найгарнійшою дівчиною межі всіма двірськими панями, великої баламутки, за котрою пропадали всі муцни на княжім дворі в Лубнях, а она за ніким. На дворі княгині Гризельди панувала сувора обичайність, однак се не перешкаджало молодіжи поглядати на себе горіючими очами і зітхати. Отже пан Скшетуский послав свої зітхання до чорних очий, так як і другі, а коли бувало лишав ся сам в своїй кватирі, то брав лютню в руки і співав:

"Ти э специял над специялами!" —

або знов:

"Як татарська орда,
Береш в ясир корда (серця)!"

Але що він був чоловіком веселим а притім жовніром дуже замилованим в своїм званю, отже не брав собі сего дуже до

серця, що Гануся усміхалася так само до него, як і до пана Биховця з волоської хоругви, як до пана Вурця з артилерії і до пана Володийовського від драгонів, а навіть до пана Барановського з гусарії, хоч сей послідний був вже добре шпакватий і шепелявив, бо ему куля з самопалу розбила піднебіжє. Наш намісник бився вже навіть на шаблі за Ганусю з паном Володийовським, але коли довелося задовго сидіти в Лубнях без якоїсь виправи на Татарів, то кучно ему було навіть коло Ганусі, і коли треба було йти в похід — то ішов з охотою, без жалю і без споминів.

Та знов і повертав з радістю. Отже тепер, вертаючи з Криму полагодивши успішно поручені собі справи, підспівував весело і герцював конем їдучи побіч пана Лонгіна, котрий сидючи на великанській інфлянтській кобилі був, як завжди, сумний і зажурений. Вози посольства, жовнірська сторожа і челядь лишилися значно по заді.

— Наш пан посол лежить на возі як колода і спить весь час — сказав намісник. — Чудасні мені оповідає про свою Волощину, аж заснув. Нема що казати! Край багатий, клімат лагідний, золота, вина, бакалій і худоби має подостатком. Прийшло мені отже на думку, що наш князь з сином Могіянки і має таке саме право до господарського стільця, як хто иньший. А князь Михайл прецінь доходив сих прав. Не першина то нашим панятам Волощина. Побивали вже там нераз і Турків і Татарів і Волохів, і Семигородців...

— Але нарід там м'якший, чим у нас, як мені пан Заглоба розказував в Чигирині, — сказав пан Лонгін — а колиби і ему не вірити то в книжках до набоженства з доказ що се правда.

— А се як в книжках?

— Я сам маю таку книжку і можу її вашмосці показати, бо її завжди з собою вожу.

Сказавши се, відчепив тороки при сідлі, і, добувши невеличку книжочку, оправлену старанно в телячу шкірку, насамперед поцілував її побожно, а опісля, персвернувши кільканадцять карт, сказав:

Читай васць!

Пан Скетуский почав читати:

— "Под твою милость прибігаєм, Богородице Діво...

— А деж ту є що про Волохів? що васць говориш? — се молитва!

— Читай васць дальше.

— "Щобисьмо ся стали гідними Христових обітниць. Амінь."

— Но, а тепер питанэ...

Скетуский читав:

— "Питанэ: Чому волоська кінниця називає ся легкою? — відповідь: Бо легко втікає. Амінь." — Гм! правда! Алеж бо се дивна мішанина в сій книжці.

— Бо се жовиїрська книжка, в котрій крім молитов находять ся різні війскові інструкції, з котрих можна научити ся про різні народи, котрі з них ліпші а котрі підліпші; що до Волохів, то показує ся, що вони труси, а при тім великі зрадники.

Що зрадники, то річ певна, бо се видно і по пригодах князя Михаїла. По правді, то і я чув, що се жовиїр вже з природи нікчемний. Правда, що князь має одну знамениту волоську хоругву, в котрій є пан Биховець поручником, але беручи стисло, то в сій хоругві, не знаю, чи є двацять Волохів.

— Як же вашмосць міркуєш, пане наміснику, чи багато людей має князь під оружєм?

— Буде з вісім тисяч, не числячи Козаків, що стоять по паланках. Але говорив мені Зацьвіліховський, що тепер князь вербує нових людей.

— То може дасть Бог, що підемо на яку нову виправу?

— Говорять, що готовить ся велика війна з Турком, і що сам король має вирушити з цілою силою Річи посполитої. Знаю також, що дарунки для Татарів зістали затримані, а прецінь они сидять тихо і не сьміють розпустити своїх загонів. Про се чув я і на Кримі, де мене так ласкаво прийнято певно тому, що є доголоска, що як король рушить ся з гетьманами, то князь має ударити на Крим і до чиста Татарів знищити. Бо і певна річ, що сеї роботи другому не дадуть.

Пан Льонгін підміє в гору руки і очи.

— Дай се Господи милосерний, дай таку сьвяту війну, на

славу християнства і нашого народу, а мені допоможи сповнити свої обіти, щоби ми міг знайти потіху в смутку, або славному смерті на полі битви.

— То васць зложив якісь обіти що до війни?

— Так чесному товаришеви отворю всі тайни моєї душі, і хоч багато говорити, то коли вацьпан радо слушаєш, то зачну: Знаєш вашмосць, що мій герб називає ся Зервікаптур, а се для того, що коли ще під Грунвальдом мій предок, Стowejко Подбінэнта, зобачив трох лицарів в монаших каптурах, як їхали в однім ряді, заїхав їх з боку, і за одним замахом стяв всім тром голови, а про сей славний вчинок пишуть літописи, з великими похвалами для мого предка...

— Видно, що не лекшу руку мав ей предок від васці, але і зівсім справедливо назвали его Зервікаптуром.

— За се ему король і герб надав, а в гербі три козячі голови на срібнім поли, на памятку тих трох лицарів, бо они мали такі самі голови вироблені на своїх щитах. Сей герб, разом з сим ось мечем, переказав мій предок Стowejко Подбінэнта своїм потомкам, з заповітом, щоби старали ся підтримати славу роду і меча.

— Нема що казати, походиш вашмосць зі славного роду!

Ту пан Льонгін почав ревно вздыхати, а коли ему стало трохи лекше, так говорив дальше:

— Отже будучи послідним з цілого роду, зложив я в Троках обіт перед Пресьвятою Дівою, що буду жити в чистоті і не ожено ся скорше, доки за славним приміром мого предка, Стowejки Подбінэнти, не зітну тим самим мечем трох голов разом від одного замаху. О Боже милосерний, бачиш, що я зробив все, що було в моїй силі. Чистоту зберіг до нинішного дня, серцю сказав мовчати, шукав війни, але не мав щастя...

Поручник усьміхав ся під вусом.

— І не стяв вацьпан трох голов?

— Ні! не удало ся! Щастя нема! Бувало нераз по дві, але трох ніколи. Не удало ся заїхати, а годі просити ворогів, щоби ся рівно поуставляли. Бог один бачить мій смуток. Э сила в костех, маэток э... але молодість минаэ, добігаэ мені вже сорок

пять літ серце рве ся до любви, рід гине, а трох голов як нема, так нема!.. Такий то і Зервікаптур з мене. Посьміховисько для людей, як зівсім слушно говорить пан Заглоба, що я все терпеливо зношу і офіровою ласці Спасителя.

Литовець почав так тяжко зітхати, що аж его інфлянтська кобила, певно зі співчуття до свого пана, почала жалісно стогнати і хропіти.

Тільки лишень можу сказати вашмосці — сказав намісник, — що коли під князем Яремою не знайдеш нагоди, то хиба не знайдеш ніколи.

— Дай Боже! — відповів пан Льонгін — ддятого і їду просити князя о ласку.

Дальшу розмову перебив їм надзвичайний лопіт крил. Як вже сказано, тої зими птаство не повідлітало до вирею, ріки не позамерзали, і ддятого було скрізь повно всякого птаства, особливо понад багнами. Власне в сій хвили поручник з паном Льонгіном доїздили до берега Кагамлика, як над їх головами зашуміло ціле стадо журавлів, що летіли так низько, що можна було до них ддручком докинути. Стадо летіло з страшенним вереском і замість запасти в очеретах, піднесло ся несподівано в гору.

— Летять, якби що за ними гонило — сказав пан Сьпетуский.

— А он! бачиш васць — сказав пан Льонгін, покаючи на білого птаха, що перетинаючи воздух скісним летом, старав ся підлетіти під стадо.

— Сокіл, сокіл! не дає їм запасти! — кликав намісник. — Посол має соколи, мусів їх пустити.

В тій хвилі пан Розван Урсу надіхав чвалом на чорнім анатольськїм кони, а за ним кількох слуг.

— Пане поручнику, прошу на забаву — сказав.

— Чи се сокіл вашої чести?

— Так, знаменитий ловець, побачиш вашмосць . . .

Пігнали в трійню наперед, а за ними з обручем сокільник Волох, що з очима зверненими на стадо кричав зі всеї сили заохочуючи сокола до борби.

Відважний сокіл вже тимчасом примусив стадо підняти ся в гору, а потім сам підлетів як блискавиця в гору еще висше і

завис над ним. Журавлі збили ся в одну величезну купу і шуміли крилами, як буря. Птахи повитягали шиї, понаставляли в гору клюви, неначе списи, і ждали на атак.

Сокіл тимчасом кружляв над ними. То опускав ся, то знов підносив ся, неначеби вагував ся кинути ся на діл, де на зго грудь ждало сто острих клювів. Зго білі пера, освічені сонцем, світили на погідній синяві неба, як само сонце.

Нагло, замість кинути ся на стадо, полетів як стріла в дальчінь і незабаром зник за купами дерев і очеретів.

Перший Скшетуский пустив ся за ним конем. Посол, сокільник і пан Льонгін пішли за зго приміром.

Втім на скрутї дороги намісник стримав коня, бо новий і дивний вид представив ся зго очам. На середній гостинця лежала боком карита зі зломаною вісю. Двох козачків тримало випряжені коні. Погонича не було зівсім; очевидно поїхав наперед шукати ратунку. При кариті стояло дві жєнщини, одна вбрана в лєсячий толуб і такуж шапку з округлим дном, з суворим, мужеським обличєм; друга, була се молода панянка, пишного росту, з гарними панськими рисами. На рамени сеї молодї панї сидів сокіл і роздувши піря на груди, гласкав їх своїм клювом.

Намісник спинив коня, що аж копита зарили ся в пісок гостинця, і підніс руку до шапки, змішаний і не знаючи, що має говорити, чи витати, чи допоминати ся о сокола. Змішаний був зго еще і тому, що з під шапочки минати ся о сокола. Змішаний був зго еще і тому, що з під шапочки глянули на него такі очи, яких зго еще в житю своїм не бачив: чорні, оксамітні і мягкі і огнисті, при котрих очи Ганусї Божобогатї, згаслиби, як свїчка при похідни. Над тими очима рисували ся ніжними луками шовкові чорні брови, румяні лиця цвили, як найгарнійша цвїтка, через малинові губи, трохи відхилені, виглядали, не зуби а перли, з під шапочки спливали буйні звої чорного волося. "Чи се Юнапа у власній особї, чи якась друга богиня?" — подумав намісник, видячи сеї стрілистий зір, випуклу грудь і сего білого сокола на рамени. Стояв отже наш поручник без шапки і задивив ся, як в чудотворний образ, і очи зго свїтили, а за серце хапало зго щось, якби рукою.

І вже мав розпочати свою мову словами: "Если ти в смертним вством, а не богинею..." коли як раз в тій хвилі надїхав посол і пан Льонгін, а з ними сокільник з обручем. Видячи се, богиня наставила соколови руку на котру сей сейчас перейшов з рамени, переступаючи з ноги на ногу. Намісник випереджуючи сокільника, хотїв сам зняти птаха, коли несподівано счинила ся дивна ворожба. Отсе сокіл, поставивши одну ногу на руці панни, вхопив ся другою намісникової долоні і замість пересїсти ся, став радісно квиліти і притягати єї руки до себе так сильно, що мусіли ся зіткнути. Намісником аж стрясло, а сокіл аж тоді дав ся перенести на обруч, як сокільник заложив ему каптур на голову. Тоді старша пані почала промовляти:

— Лицарі — говорила — хтоби ви не були, не відмовте помочи жєнщинам, котрі лишивши ся на дорозі без помочи, самі не знають, що почати. До дому вже нам не далеко, всего три милі, але в кариті оси попукали, і прийде ся нам хіба в поли почувати; погонича післали до синів, щоби нам бодай вози вислали, але нїм він доїде і назад верне, буде вже темно, а ту страшно самим лишати ся, бо могили не далеко.

Стара шляхтянка говорила скоро і таким грубим голосом, що намісник аж здивував ся, але відповів чємно:

Не думайтеж імєсь, щоби ми вас і вашу доньку мали лишити без помочи. Їдемо до Лубнів, бо єсьмо жовнірами на службі у князя Яреми, і мабуть наша дорога іде в ту саму сторону, а хочби і нї, то радо і зїдемо з дороги, колиби лишень наша поміч не прикрила ся. Що до возів то їх не маю, бо з товаришами їду по жовнірськи, верхом, але пан посол має вози, і думаю, що як чємний кавалєр, він пані і панянці радо послужить.

Посол уклонив ся соболевою шапкою, бо знаючи польську мову, зрозумїв, о що ся розходить і сказавши паням гарний комплімент, дав росказ сокільникови, щоби сейчас вернув ся за возами, що були лишились значно по заді. Через цілий сей час намісник вдивляв ся в панну, котра не могучи знести єго пожираючого погляду, спустила очи в долину, а дама з козачим обличєм так говорила далі:

— Нєхай Господь заплатить вашмосцям за поміч. А що до

Лубнів далека ще дорога, то не погордите моїм і моїх синів дахом, під котрим вам будемо раді. Ми з Розлогів Сіромахів, я вдова по по князеви Курцевичеви-Булизі, а се не моя дочка, але дочка по старшім Курцевичеви, по братови мого мужа, що віддав нам сироту під опіку. Сини мої тепер вдома, а я вертаю з Черкасів, кудим їдила, щоби помолити ся перед образом святої Пречистої. Аж ось се підчас повороту стрінула нас ся пригода і колиби не услужність вашмосців, то хибаби нам довело ся на дорозі ночувати.

Княгиня говорилаби була ще довше, але от показали ся на скруті скоро надїздаючі вози окружені службою посла і жовнірами пана Скшетуского.

— То їмосць пані вдова по князеви Василеви Курцевичеви? — спитав намісник.

— Ні! — заперечила скоро і якби з гнівом княгиня. — Я вдова по Константинови, а се э дочка Василя, Элена, — сказала, показуючи на панянку.

— Про князя Василя багато в Лубнях оповідають. Був се жовнір великий і повірник небіщика князя Михаїла.

— В Лубнях я не була — сказала гордо Курцевичева — і про эго жовнірські заслуги не знаю, а про эго пізнійші поступки нема що згадувати, бо і так всі про них знають.

Чуючи се, князівна Элена склонила голову на груди, як квітка підтата косою, а намісник відповів скоро:

— Сего вацьпані не говори. Князь Василь, засуджений через страшну ошибку людської сираведливости на утрату майна і житя, мусів утікати, але пізнійше викрила ся эго невинність, що в своїм часі оголошено і привернено эго назад до слави і чести; а слава повинна бути тим більша, чим більша була кривда.

Княгиня подивила ся бистро на намісника, і в эї неприємнім, острім обличу виразно відбив ся гнів. Але пан Скшетуский, хоч молодий, мав в собі тільки якоїсь лицарської поваги і так ясне лице, що не сьміла ему нічого відповісти, натомість звернула ся до князівни Элени:

— Вацьпанні того не треба слухати. Иди і доглянь, щоби пакунки переложено з карити до возів, на котрих за позволенєм їмосців

будемо їхати.

— Позвольте пані, що вам поможу — сказав намісник.

Пішли обоє до карити, але коли тільки станули напротив себе по обох сторонах її дверцят, шовкові вії очий князівни піднесли ся і її зір упав на лице намісника, як ясний сонячний промінь.

— Якже маю дякувати вашмосці — сказала голосом, що видавав ся намісникови солодкою музикою — якже маю дякувати, щось обстав за славою мого батька і за тою кривдою, що єго стрічає від найблизших кривних.

— Мосця панно! — відповів намісник, а чув що єго серце тає, як той сніг на весну.. — Так мені Боже допоможи, що я за сю подяку готов в огонь скочити, або і кров свою проляти, а що охота так велика, то і заслуга меньша, і тому не годить ся мені приймати подяки.

— Эсли вашмосць пан нею погорджуєш, то як убога сирота не маю як оказати своєї вдячності.

— Не погорджую я нею — говорив щораз живійше намісник, — але бажаю заробити собі на так велику ласку довгою і вірною службою, і о се тільки прошу, щоби мене пані на сю службу ласкаво зволила прийняти.

Князівна, чуючи сі слова спаленіла і змішала ся, потім поблідла нагло і підносячи руки до лица, відповіла смутним голосом:

— Така служба могла-би вацьпану принести хиба одно нещастє.

А намісник нахилив ся через дверці карити і так говорив тихо а сердечно:

— Принесе, що Бог дасть, а хочби навіть і біль, то я прецінь готов упасти вацьпанні до ніг і о ню просити.

— Не може се бути, лицарю, щоби вацьпан доперва мене побачивши, мав таку велику охоту до сеї служби.

— Як лиш я тебе побачив, том відразу забув про себе, і бачу, що вільному жовнірови доведе ся хиба перемінити ся в невільника, але така мабуть вже Божа воля.. Любов, се так як стріла, що несподівано прошиває грудь, і от вже чую єї вістрє, хоч вчера самбим сему не вірив, якби мені був хто сказав се.

— Коли вашмосць вчера не вірив, якжеж я маю повірити нині?

— Час о тім вацьпанну найліпше переконаэ, а щирість мою можеш бачити хочби й тепер, не тільки в очах, але і в обличу.

І знов шовкові віі очий князівни піднесли ся і эї зір стрінув ся з мужеським і щирим обличем молодого жовніра і з таким замилованим поглядом, що темні румянці покрили эї лице. Але вже не спускала очий в долину і він через хвилю пив солодість эї чудових очий. І так гляділи на себе як два эства, що стрінувши ся чи то на гостинци чи на степі, чують, що себе вибрали відразу, і котрих душі зачинають зараз до себе взаімно горнути ся, як два голуби.

Але ту хвилю западу перервав їм острый голос княгині Константинової, що кликали князівни. Надійшли вози. Слуги стали переносити на них пакунки і за хвилю все було готове.

Пан Розван Урсу, чемний бояр, відступив обом женщинам власну колясу, намісник сїв на коня. Рушено в дорогу.

День вже хилив ся до вечера. Розлиті води Кагамлика сьвітили золотом заходячого сонця і багряного зарева. Високо на небі посували ся стада легоньких хмарок, що червоніючись краями, линули поволи до границь овиду, неначе ішли спати десь до незнаного пристановиска. Пан Скшетуский їхав з боку коло князівни, але не бавив эї розмовою, бо говорити з нею так, як перед хвилею, при других не міг, а пусті слова не хотіли ему якось через горло пролізти. В серцю тільки чув радість, а в голові шуміло ему щось, як вино.

Ціла каравана посувала ся жваво наперед, а тишину переривало гільки порсканэ коний і дзвенькіт стремен. Волоські жовніри, їдучі на задних возах, розпочали сьпівати сумну волоську пісню, а коли скінчили, роздав ся носовий голос пана Лонгіна, що сьпівав набожну пісню. Тимчасом смеркло ся. На небі замиготіли зьвізди, а з вогких лугів вставали білі тумани як безкрає море.

Вїхали в ліс, але ледви уїхали парусот кроків, як дав ся чути кінський тупіт, і перед караваною показало ся пять їздців. Були се молоді князі, котрих погонич повідомив о пригоді, що стрінула їх матір, отже спішили їй на зустріч, везучи з собою віз запряжений в чотири коні.

— Чи то ви, синки? — закликала стара княгиня.

— Ми, мамо!

— А ходіть ближше!... Завдяки отсим їхмосцям, не потрібую вже помочи... То мої синки, котрих поручаю ласці І. М. панів: Симеон, Юр, Андрей і Миколай — а то хто пятий? — сказала, придивляючи ся пильнійше. — Гей, эсли старі очи эще видять напoтeмки, то Богун — що?

Князівна подала ся назад в середину коляси.

— Чолом вам, княгине, і вам князівно Элено! — сказав пятий їздець.

— Богун! — говорила стара. — Від полку приїхав-эсь, соколе? А з теорбаном? Витайже, витай! Гей, сини! Просила я вже І. М. панів на нічліг до Розлогів, а тепер і ви їм поклоніть ся! Гість в дїм, Бог в дїм! Будьтеж їхмосцьове на наш дїм ласкаві.

Булиги поклонили ся шапками.

— Просимо покїрно вашмосцїв в низькі пороги.

— Уже менї пообіцяли, і эго високїсть пан посол і пан намїсник. Будемо гостити знаменитих кавалэрїв, тїлько що они приївкли до рїжних спеціялів на дворах, тож не знаю, чи їм буде смакувати наша убога паша.

— На жовнірськїм, не на двірськїм хлїбі, ми виресли — сказав пан Скшетуский.

А пан Розван Урсу додав:

— Пробував я вже хлїба по шляхотських домах і знаю, що і двірський эму не дорівнаэ.

Вози рушили наперед, а стара княгиня говорила дальше:

— Давно се вже, давно минули для нас лїпші часи. На Волини і на Литві э эще Курцевичі, що живуть по великопанськи, але они убожних крeвних не хочуть знати, за що нехай їх Бог скараэ. У нас майже ковача бїда, що нам вашмосцьове мусите вибачити і щирим сердцем прийати се, на що щиро прозимо. Я і пять синїв сидимо на однім селї і кільканаїцять злободах, а з нами і эще ся їмосцянка на опїці.

Намїсника дивували сї слова, бо чув в Лубнях, що Розлоги були великою маэтностю, а по друге, що належали колись до князя Василя, вітця Элени. Однак не випадало эму питати ся,

в який спосіб перейшли в руки Константина і его вдови.

— То їмосць пані маэш пять синів? — запитав пан Розван Урсу.

— Малам пятьох, як львів — відповіла княгиня, але найстаршому Василю поганці очи викапали смолоскипами в Білгороді, і від сего ему і розум надсував ся. Коли молоді ідуть на виправу, то я сама лишаю ся дома з ним тільки і з сею їмосцякою, з котрою більше біди як потіхи.

Згідний тон, з яким стара княгиня говорила про князівну, був так очевидний, що се звернуло увагу намісника. Закипів гнівом і мало не сказав поганого проклоу, але слова застигли ему на устах, коли глянувши на князівну, побачив при місячнім сьвітлі, що її очи заляли сльози.

— Що э з вацьпанною? чого плачеш? — запитав з тиха.

Князівна мовчала.

— Я не могу знести сліз вацьпанни — говорив пан Скетуский, а видячи, що стара княгиня заговорила ся з паном Розваном Урсу і не дивить ся в его сторону, налягав дальше: — На Бога, промов хоч слово, бо Бог видить, що кров і здоров'я віддадим, щоби тебе потішити.

Нагло почув, що оден з їздців напірає на него так сильно, що аж коні отирають ся боками.

Розмова з князівною була перервана, отже пан Скетуский здивований, і розгніваний, звернув ся до сьмільчака.

До сьвітла місяця побачив пару очий, що дивили ся на него зухвало, визиваючо а zarazом глумливо.

Очи сі сьвители страшно, як очи вовка, серед ліса.

— Що до біса, — подумав намісник — чорт, чи що? — І заглянувши з близька в ті горючі очи спитав:

— А чого то васць так напіраєш конем і вдвляєш ся в мене очима?

Їздець не відповів нічого, лиш все вперто і зухвало вдвляв ся в намісника.

— Эсли тобі темно, то могу викресати огню, а эсли гостинець за тісний, то гайда в степ! — сказав намісник сердитим голосом.

— А ти, Ляшку, відлітай від коляси коли степ бачиш — відповів їздець.

Намісник замість відповіді ударив ногою коня напасника так сильно, що сей аж застогнав і в однім моменті опинився аж на краю гостинця.

Їздець осадив коня на місці і через хвилю здавалося, що кине ся на намісника, коли заговорила стара княгиня:

— Богун, що з тобою?

На сі слова їздець обернув конем і переїхав на другий бік коляси до княгині, що говорила далше:

— Що з тобою? Вважай, що ти не в Переяславі, ані на Кримі, але в Розлогах. От ліпше поїдь наперед і провадь вози, бо зараз буде яр, а в ярі темно.

Пан Скетуский був тільки здивований, що і розгніваний. Сей Богун очевидно шукав зачіпки; але чому шукав? звідки ся несподівана напасть?

Через голову намісника перелетіла думка, що ту певно входить в гру княжна, тим більше, що глянувши на ню, побачив мимо темряви, що була бліда і немов перестрашена.

Тимчасом Богун поїхав наперед, так як зму сказала княгиня, котра спозираючи за ним, сказала напів до себе, напів до намісника:

— То шалена голова.

— Видно несповна розуму — відповів з погордою пан Скетуский. — Чи сей козак на службі у пані?

Стара княгиня кинула ся в зад коляси:

— Що вацьпан говориш, се Богун підполковник, преславний юнак, друг моїх синів, а мені якби шестий прибраний син. Не можеж се бути, щоби вашмосць про него не чув, бож про него всі знають.

І дійсно пану Скетускому було добре знане се імя. Оно виплинуло на верха з поміж імен ріжних козацьких полковників і отаманів і було на устах всіх по обох боках Дніпра. По ярмарках і коршмах співали сліпці пісні про Богуну, а по вечерницях розказувано чуда про молодого ватажка. Хто він був, звідки ся взяв, ніхто не знав. Эго колискою були степи, Дніпро, Пороги і Чортмлик зі своїм лябіринтом проливів, заливів, ков-

бань, островів, скал, ярів і очеретів... Від маленькості зжив ся і заприятнив ся з сим напів диким сьвітом.

В мирних часах ходив з другими "за рибою і за звіром", товк ся по дніпрових закрутах, бродив по багнах і очеретах — або знов перебував цілими місяцями серед глухих лісів. Эго школою були виправи на Дикі Поля за татарськими чередами і табунами, засідки, битви, напади на татарські улуси, на Білгород, на Волощину, виправи чайками Дніпром аж ген на Чорне море. Днював на кони а ночував на степену при ватрі. Скоро став любимцем цілого Низу, став проводити другим, і перевисшив всіх відвагою. Готовий був іти зі стома людьми хочби на Бахчисарай і засьвітити луною в очи самому ханови; палив татарські улуси і міста, витинав мешканців в пень, роздирав кінцями полонених татарських мурзів, спадав як буря, переходив як смерть. На морю кидав ся як вихор на турецькі галєри. Пускав ся аж в середину Будяку, влазив, як говорено в пащу льва. Деякі з эго виправ були впрост шалені. Меньше відважні і очайдушні конали на паях в Стамбулі або гнили на турецьких галєрах приковані до весел — він завсїгди виходив цілий і здоровий, а до того з великою добичею. Говорено, що зібрав величезні скарби і що тримає їх поховані по дніпрових комишах. Нераз бачено як доптав заболоченими ногами по золотом тканих материях, стелив коням під ноги дорогоцінні коври, або як убраний в оксаміти купав ся в дігті, показуючи тим козацьку погорду для пишних тканин і вборів. Місця ніде довго не загрів. Часами, прибувши до Чигирина, Черкасів або Переяслава, гуляв на смерть з Запорожцями, часами жив як чернець, не говорив до людей, утікав в степи. Нераз окружав ся сліпцями і по цілих днях слухав їх пісень, за що по просту обсилав їх золотом. Межи шляхтою вмів ся знайти як сьвітовий, огладжений кавалєр, межи козаками був козаком, межи лицарями лицарем. По що на сьвітї жив, чоґо хотїв, до чоґо стремїв, кому служив, над сим не думав. Служив степам, вихрам, війні, любови і власній фантазії. Ся власне фантазия відріжняла эго від других ватажків, для котрих було все одно, кого бити, своїх чи Татарів. Богун брав добичу, але волїв війну від добичі, любив безпеку

з погорди для той же небезпеки; платив золотом за пісні, шукав слави, а про рещту не дбав.

Зі всіх ватажків він найліпше уособляв Козака-лицаря і тому і пісня вибрала его за свого любимця а его імя прославило ся по цілій Україні.

Послідними часами зістав переяславським підполковником, але на ділі мав власть полковника, бо старий Лобода вже слабо держав булаву в старечій долони.

Пан Скететуский проте добре знав, хто був Богун, а коли питав княгині, чи то не козак в її службі, робив се навмисне, з погорди, бо прочував в ній ворога.

Додумував ся також, що скоро ся зачало, то оно на чімбудь не скінчить ся. Але пан Скететуский був також завзятий і не любив ховати ся перед небезпекою. Готов був хочби і зараз пустити коня за Богуном, але їхав при боці княжни. Впрочім вози минули вже яр і з далека показали ся сьвітла в Розлогах.

Курцевичі—Булиги, був то старий княжий рід, що виводив свій родовід від Корнята, і мабуть дійсно походив від Рурика. Було дві головні лінії в родині, з котрих одна жила на Литві, а друга на Волини, а на Задніпрі переніс ся доперва князь Василій, оден з численних потомків волинської лінії, котрий, будучи убогим, не хотів жити межі богатими кривими і вступив на службу до князя Михаїла Вишневецького, батька "Яреми".

На сій службі окрив ся славою і віддав князеві значні прислуги, за що одержав на вічність маєтність Розлоги, які опісля задля великого числа вовків названо Вовчими Розлогами, і в них осів на стало. В 1629. році перейшов на латинський обряд і оженив ся з Рагозянкою, панною зі значного шляхотського роду, що походив з Волощини. З того подружа по році прийшла на сьвіт донька Елена; мати умерла при її уродженю, а князь Василій не думаючи вже другий раз женити ся, посвятив ся цілковито господарці і вихованю одиначки. Був се чоловік високо характерний і надзвичайно чесний. Доробивши ся досить скоро значного майна, подумав зараз про старшого брата Кон-

стантина, що відтручений багатою родиною жив на Волини в біді. Эго разом з жінкою і пятьма синами спровадив до Розлогів і ділив ся з ним кожним кусником хліба. В сей спосіб оба Курцевичі жили спокійно аж до 1634. року, в котрім князь Василь пішов з королем Володиславом під Смоленськ. Там то лучила ся та нещаслива пригода, що спричинила эго згубу. В королівськїм обозї переланано лист писаний до Шегіна, підписаний назвиском князя і запечатаний эго гербом. Так явний доказ зради зі сторони лицаря, що до того часу не мав на собі жадної змази, всіх здивував і поразив. Надармо князь Василь свідчив ся Богом, що ані рука, ані підпис на листі не эго — герб Курч на печати усував всякі сумніви, бо в те, що він згубив свій перстень, чим князь ся оправдував, ніхто не хотїв вірити. Кінець кінців нещасливий князь, засуджений за сей злочин на утрату жита і чести, мусїв ся ратувати утечею. Приїхавши ночью до Розлогів, казав братови Константинови присягнути, що буде опікувати ся эго дочкою, як батько, — відїхав на все. Говорено, що раз эще писав до князя лист з Бару з просьбою, щоби не відбрав Еленї кусника хліба і лишив эї в спокою в Розлогах під опікою Константина, а опісля по нїм слух загинув. Були вісти, що зараз помер, то знов, що пристав до цїсаря і згинув в Німеччинї на війні, але хтож міг що знати на певно? Мусїв згинути, коли бїльше не довідував ся про доньку. В короткїм часї перестали про него говорити, а пригадали собі эго аж тоді, як эго невинність вийшла на верха. Якийсь Курцевич з Витебська, признав ся умираючи, що то він писав під Смоленськом лист до Шегіна і запечатав эго перстеном, який знайшов в обозї. По тїм відкритю огорнув всіх великий жаль. Несправедливий вирок знесено і імя князя Василя привернено до слави, але для него самого ся нагорода прийшла за пізно. Що до Розлогів, то Ярема і не думав їх відбрати, бо Вишневецькі, знаючи лїпше князя Василя, не хотїли вірити в эго провину. Міг він був навіть і лишити ся і книти собі з вироку під їх опікою, а утік ддятого, що не міг знести нечести.

Отже Елена росла спокійно в Розлогах під ніжною опікою стрийка, і доперва по єго смерті зачали ся для неї тяжкі часи. Жінка Константина, з родини сумнівого походження, була сувора, загониста і енергічна, котру оден муж міг утримати в руках. По єго смерті забрала она в свої желізні руки провадженю справ в Розлогах. Служба дрожала перед нею, двірники бояли ся її як огню, а і сусідам дала ся небавом в знаки. В третім році своєї управи два рази нападала збройно Сівінських в Броварках і сама в мужеськім перебраню, на кони, доводила челядию і нанятими Козаками. Коли раз полки князя Яреми розбили ватагу Татарів коло Семи Могил, княгиня на чолі своїх людей знищила до тла купу недобитків, що була загнала ся аж під Розлоги. В Розлогах розсіла ся на добре і уважала їх за свою і своїх синів власність. Синів любила, як вовчиця молодих, але що сама була простачкою, то не постарала ся для них о відповідне вихованє. Чернець грецького обряду, спроваджений з Києва, научив їх читати і писати, і на тім скінчила ся їх школа. А преці недалеко були Лубні, а в них княжий двір, на котрім молоді князі могли набратися оглади, ознакомити ся в княжій канцелярії з публичними справами, або вступити під хоругов і перейти лицарську школу. Але княгиня мала свої причини, задля яких не віддавала їх до Лубнів.

А нужби князь Ярема приганув собі, до кого належать Розлоги і вглянув в справу опіки над Еленою, або зі взгляду на память князя Василя перебрав сю опіку на себе? Довелось би ся тоді хіба вибирати ся з Розлогів; отже княгиня воліла щоби в Лубнях забули, що на сьвітї є якісь Курцевичі. Але за се молоді князі виховували ся більше по козацьки як по шляхотськи. Ще хлопцями брали участь в сварах старої княгині, в наїздах на Сівінських і в виправах на татарські ватаги. Маючи вроджену відразу до книжок і письма, цілими днями стріляли з луків або вправляли ся в робленю шаблями і в киданю арканів. Не займали ся навіть господарством, бо мати нічого не випускала з рук. Жаль було дивити ся на тих потомків

знаменитого роду, в котрих жилах плила княжа кров, але котрих обичаї були суворі і грубі, а умовий розвій і затверділі серця нагадували дикий, неуправний степ. Але про те повиростали, як дуби; однак, будучи самі свідомі сего, що з простачами, встидали ся жити зі шляхтою і воліли товариство козацьких ватажків. Завчасу вже вийшли в зносини з Низом, де їх уважано за товаришів. Часами по півроку сиділи на Січі; ходили на промисл з Козаками, брали участь в походах на Турків і Татар, що стало вкінці їх головним і улюбленим занятєм. Мати не противила ся тому, бо часто привозили з собою багату добычу. Та підчас одного з таких походів найстарший Васяль попав ся в руки поганців. Братя при помочи Богуна і зго Запорожців вправді зго відбили, але з викапаними очима. Від тої пори він му сів сидіти в дома. І хоч перед тим був найзавзятійшим зі всіх, то опісля злагіднів і жив на побожних роздумуванях. Брати провадили далше воєнне ремесло, і здобули собі призвиско князів-козаків. Тай досить було оком глянути на Розлоги Сіромахи, щоби пізнати, які там люди мешкають. Коли посол і пан Скшетуский заїхали перед браму зі своїми возами, побачили не двір, а радше великанську шону, побудовану з грубезних дубових колод, з вузкими вікнами, подібними до стрільниці. Мешканя для челяди і козаків, стайні, і шпіхлірї притикали безпосередно до сего двора, і творили одну велику безформну будівлю, складаючу ся з множества виспих то низших частий, що все з надвору виглядало так убого і простачо, що колиби не світла в вікнах, то годі би було припустити, що там мешкають люди. На майдані перед домом видно було два журавлі при колодязях; коло брами стояв стовп а на нім на верху колесо, на котрім перебував освоєний медвідь. Сильна брама з дубових бальків провадила на майдан, що був оточений ровом і частоколом.

Очевидно було се оборонне місце, забезпечене проти нападів і наїздів. Ві всім нагадувало пограничну козацьку паланку, а хоч більшість шляхотських осель на пограничу була такого самого стилю, то преці ся, еще більше як другі, виглядала на якесь розбійниче гніздо. Челядь, що вийшла напротив

гостий з похіднями, була подібнійша до опришків, як до служби. Великі пси на майдані шарпали ланцухами, якби хотіли ся повривати і кинути на прибувших, а по стайнях іржали коні; молоді Булиги разом з матерію почали кликати на службу, видавати прикази і клясти. Серед такого гармідру вийшли гості до середини дому. Але ту доперва пан Розван Урсу, котрий, видаючи з надвору убожество оселі, почав вже був жалувати, що дав ся запросити на нічліг, здумів ся до чиста на вид сего, що побачили зго очі. Середина дому зівсім не відповідала зго зверхному виглядови. Гості вийшли насамперед до просторих сіний, котрих стіни були майже цілковито покриті зброєю, оружем і шкірами диких зв'їрат.

В двох величезних грубах горіли деревлянні колоди і при їх яснім світлі було видно богати сідла на коні, блискучі панцирі, нагрудники, польські і турецькі шоломи і місьюрки зі срібними верхами. На противлежній стіні висіли щити, яких вже не уживано в тих часах, коло них ратища і списи і січна зброя, почавши від шабель а скінчивши на кинжалах і ятаганах, котрих рукояти миготіли при блеску огню ріжними барвами, як маленькі зірки. По кутах звисали цілі вязанки шкір з лисів, вовків, медведів, кун і горностаїв — доказ мисливського хвсту молодих князів. Низше, вздовж стін, дрімали на обручач яструби, соколи і великі беркути, спроваджені з далеких східних степів, а уживані до погоні за вовками.

З тих сіний перейшли гості до великої гостинної кімнати. І ту на комині з припічком горів яркий огонь. Ся кімната була эще богатше прибрана як сіни. Гибльовані стіни були покриті килимами, а підлога була вистелена пишними східними коврами. На середині стояв довгий стіл на перехресних ногах, збитий з простих дошок а на нїм кришталева посуда, золочена, або різана з венецького шкла. По під стїнами стояли менші столи, шафи, і полиці, а на них сепети, скринки викладані бронзом, мосяжні ліхтарі і годинники зрабовані свого часу Турками від Венеціян а відтак Козаками від Турків. Ціла кімната була заложена множеством дорогоцінних предметів, яких ужиток був самим газдам дуже часто незнаний. Скрізь було богатство пере-

мішане з степовою простотою. Цінні турецькі комоди, викладані бронзом, гебаном або перловиною, стояли побіч негибльованих поличок, прості дерев'яні крісла побіч мягких соф, покриваних коврами. Подушки, що лежали після східної моди на софах, були повипахані сіном або гороховинєм. Дорогі тканини і багаті предмети — було се так зване "добро" турецьке, або татарське, куплене за півдармо від Козаків, або здобуте на війні в часті ще старим князем, в часті молодими Булигами, що воліли пускати ся чайками на Чорне Море, ніж женити ся і пильнувати газдівства. Все те зівсім не дивувало пана Скшетуского, що знав пограничні доми, але волоський боярин з дива не міг зійти видячи серед сего богацтва Курцевичів повбираних в ялові чоботи і кожухи не дуже ліпші від тих, що носила служба; дивував ся також і пан Ївонгін Подбіпента, що привик на Литві до иньших порядків.

Тимчасом молоді князі приймали гостей щиро і з великою охотою, але що не мали оглади в сьвітї, то робили се так незграбно, що намісник ледви міг стримати ся від сьміху.

Старший Симеон говорив:

— Радісьмо вашмосцям і вдячні за ласку. Дім наш — дім ваш, отже будьте як у себе в дома. Кланяємо ся панам добродіям в низьких порогах.

І хоч не знати було в его голосі ніякої покори, або розуміня, щоби приймав висших від себе, прецінь кланяв ся їм козацьким звичаєм по поясу, а за ним кланяли ся молодші брати, думаючи, що сего вимагає гостинність, говорячи:

— Чолом вашмосцям, чолом!

Тимчасом княгиня, потягнувши Богуна за рукав, випроводила его до иньшої кімнати.

— Слухай, Богун — сказала скоро — не маю часу богато говорити. Я завважала, що ти сего молодого шляхтича взяв на зуб і шукаєш з ним зачіпки?

— Мати — відповів Козак, цілуючи стару в руку. — Сьвіт широкій, ему иньша дорога, а мені иньша. Ані я его знав, ані за него чував, але нехай ся він мені не нахиляє до князівни, бо як живу, шаблю в очи засьвічу.

— Гей, здурів, ошалів! А де голова, Козаче? Що ся з тобою діє? Чи ти хочеш погубити і нас і себе? Се з жовнір Вишневецького і намісник, визначний чоловік, бо від князя їздив до хана в посольстві. Нехай ему під нашим дахом волосок з голови спаде, знаєш, що буде? Зараз воєвода очи зверне на Розлоги, зго пімстить, нас нажене на чотири вітри, а Елену забере до Лубнів — і що тоді? Чи нападеш на Лубни? Спробуй, то побачиш. Хилить ся шляхтич до дівчини, нехай ся хилить, як приїхав, так і поїде, і буде спокій. Отже гамуй ся, а як не хочеш, то їдь, звідкись приїхав, бо нам еще ту спровадиш нещастя!

Козак гриз вус і сопів, але зрозумів, що княгиня має слухність.

— Они завтра відідуть, — сказав — і я ся погамую, але нехай лишень чорнобрива до них не виходить.

— А тобі що? Щоби думали, що єї замикаю? Отже виїде, бо я сего хочу. Ти ся мені в хаті не розпоряджай, бось не господар.

— Не гнівайте ся княгине. Як не можна инакше, то буду для них солодкий, як турецькі бакалїї. Зуба на зуб не поставлю, шаблі ані діткну ся, хочби мене гнів мав пожерти, хочби душа мала плакати. Нехайже буде ваша воля!

— А так то і говори, соколе, возьми теорбан, заграй, засьпівай, то і на душі стане тобі лекше. А тепер ходи до гостей.

Вернули назад до гостинної кімнати, в котрій князі, не знаючи як бавити гостей, все їх запрошували, щоби були собі раді і все кланяли ся по пояс. Пан Скшетуский глянув остро і гордо Богунови в очи, але не знайшов в них зачіпки ані визову. Обличчє молодого підполковника було ясне і веселе. Намісник приглядав ся ему уважно, бо перше в темряві не міг бачити зго рисів. Тепер побачив юнака, стрункого як тополя, зі смагливим лицем, прикрашеним чорним буйним вусом. Веселість зго обличчя продирає ся через українську задумчивість, як сонце через хмару. Чоло мав високе, на котре спадала чорна чуприна, обтята рівно над рясними чорними бровами. Орлиний ніс, роздуті ніздря і білі зуби, що полискували при кожній усмішці, додавали еще принади сему буйному типови української кра-

си, що аж за очі брала. Надзвичайно багатий убір вирізняв також молодого підполковника від князів повбираних в козухи. Богун мав на собі жупан зі срібною лямі, і червоний контуш, яку то барву носили всі переяславські Козаки. На бедрах носив креповий пояс, з котрого звисала дорогоцінна шабля на шовкових опонах; але і шабля і убір гасли при багатстві турецького кинжала, затканого за пояс, котрого рукоять так була висаджена дорогими камінями, що аж сипало від неї іскрами. Так прибраного кожнийби радше уважав его за якесь панятко високого роду, ніж за Козака, тим більше, що і его свобода рухів і великопанські манери не зраджували низького походження. Приблизивши ся до пана Льонгіна, вислухав історії про предка Стowejка і про зітненє голов трох Хрестоносців, а потім звернув ся до намісника і, так якби межі ними нічого не зайшло, спитав з повною свободою:

— Ваша мосць, чую, повертаєш з Криму?

— З Криму — відповів сухо намісник.

— Був і я там, і хоч не заганяв ся аж до Бахчисараю, то думаю, що еще і там буду, если ся справдить се, про що говорять.

— Про що васць думаєш?

— Говорять, що если милостивий король розпічне війну з Турками, то князь воевода навістить Крим огнем і мечем, і через сі вісти є велика радість на Україні і на Низу, бо если під таким вождем не погуляємо в Бахчисараю, то хіба під жадним.

— Погуляємо, як Бог на небі, — відізвали ся Курцевичі.

Поручникови подобало ся се поважанє, з яким підполковник говорив про князя і він усміхнуши ся, сказав вже лагіднішим тоном:

— Васці, як виджу, не досить походів з Низовцями, які тебе преці окрили славою.

— Мала війна, мала слава. Велика війна, велика слава. Конашевич Сагайдачний здобув єї не тільки на чайках але і під Хотином.

В тій хвилі відчинили ся двері, і до кімнати ввійшов Василь, найстарший з Курцевичів, проваджений за руку княжною Еленою.

Був се чоловік середних літ, блідий і худий, з обличчям аскета, що нагадувало византийські образи святих. Довге волосся, що передвчасно посивіло від нещастя і болю, спадало ему аж на рамена, а замість очий мав дві червоні ями; в руках тримав мосяжний хрест, котрим почав благословити кімнату і всіх присутних.

— В імя Бога і Отця, в імя Спаса і Святої Пречистої — говорив — эсли ви є апостолами і приносите добрі новини, вітайте в християнських порогах. Амінь!

— Вибачте вашмосцьове, — сказала тихо княгиня, — він має розум помішаний.

Василь все благословив всіх хрестом і говорив дальше:

— Так як написано в апостольських книгах: "Ті, що пролиють кров за віру, будуть спасенні; котріж поляжуть для земських дїбр, для зиску або добичі, — будуть осуджені..." "Молім ся! Горе вам, братя! горе мені, бо ми воювали задля добичі! Боже, будь милостив нам грішним! Боже, будь милостив... А ви, мужі, що прибулисте з далека, які новини приносите? чи эсьте апостолами?"

Замовк, і здавало ся, що чекає на відповідь, отже намісник відповів по хвили:

— Далеко нам до такої високої ранги. Ми є тільки жовнірами, що готові полягти за віру.

— То будете спасенні — сказав сліпий — але для нас не надійшла година визволення... Горе вам, братя! горе мені!

Послідні слова вимовив майже з зойком, а на эго лиці малювала ся така безмірна розпука, що гості не знали, що робити. Тимчасом Елена посадила эго на кріслі, а сама побігла до сїний і вернула за хвилию з лютнею.

Тихі звуки лютні полетіли по кімнаті, а їм до втуру почала княжна сьпівати набожну пісню:

Вкажи дорогу, о Всемогучий,
Бо як паломник на роздорожу,
Як той човен на синім морю,
Блуджу, блукаю.

Сліпець перехилив в зад голову, і слухав слів пісні, що мабуть ділали на него як гоючий бальзам, бо з лица поволи зникали біль і розпука; в кінці голова впала ему на груди, і так сидів неповоружно неначеби засипляв.

— Аби лиш не переривати сьпіву, то він цілковито успокоїть ся — сказала тихо княгиня. — Бачите вашмосцьове, эго помішанэ полягаэ на тім, що цілий час очікуэ апостолів, і хтоби не прийшов до дому, сейчас питаэ, чи не апостоли...

Тимчасом княжна Елена сьпівала дальше:

В ночі і в день до Тебе кличу,
Прости провини, успокій душу.
Будь мені батьком, добрим, ласкавим,
Вислухай, прошу!

Еї дзвінкий голос щораз кріпшав, і з сею лютнею в руді, з очима зверненими в гору, виглядала так чудово, що намісник не міг від неї очий відірвати. Задивив ся в ню і забув о сьвітї.

З подиву розбудули эго доперва слова старої княгинї:

— Досить сего! вже він тепер не скоро розбудить ся. А тимчасом прошу їхмосців до вечері.

— Просимо на хлїб і сіль! — відізвали ся за матерію молоді Булиги.

Пан Розван, як кавалэр зі сьвітowymi манерами, подав рамя княгини, а видячи се пан Сьшетуский посунув ся зараз до княжни Елени. Серце ему змякло на віск, коли почув эї руку на своїй, в очах стали іскри — і заговорив:

— Знать вже і ангели в небі не сьпівують гарнійше від вацьпанни.

— Грішиш, лицарю, прирівнюючи мій сьпів до ангелського — відповіла Елена.

— Не знаю, чи грішу, але се певне, що радо давбим собі і очи виканати, щоби тільки міг слухати твого сьпіву до смерти. Але що я говорю! Будучи слїшим, не мігбим тебе бачити, а се знов булоби страшною мукою.

— Не говори сего вашмосць, бо виїхавши звідси завтра, завтра забудеш.

— О, не буде сего, бо так-ем ся в вацьпанні розлюбив, що доки мого житя, не хочу знати другої любови, а сеї не забуду!

Темні румянці виступили на лице князівни, і її грудь почала сильнійши філюватись. Хотіла відповісти, але тільки губи її дрожали, отже пан Скшетуский говорив дальше:

IV

— Вацьпанна радше забудеш про мене при сїм гарнім ва-тажкови.

— Ніколи, ніколи! — шепнула дівчина. — Але вацьпан бережи ся зго, се страшний чоловік.

— Що мені там значить оден козак, а хочби з ним і ціла Січ тримала, я для тебе готов на все відважити ся. Ти для мене дорожша, як цілий сьвіт, — лишень не знаю, чи можу числити на взаїмність.

Тихе "так" забреніло в ухах пана Сшетуского, як райська музика і зараз видало ся ему, що в нїм що найменше бє ся десять сердець; все ему в очах поясніло, неначеби соняшні лучі осьвітили сьвіт; почув у собі якусь незнану силу, немовби ему виресли крила. При вечери мигнула перед ним кілька разів Богунова голова, котрий дуже змінив ся і поблід, але намісник, маючи взаїмність Елени, не дбав про сего суперника. Впрочім зго думки були заняті чим иньшим.

Отсе він чув, що Елена сидить коло него так близько, що майже раменем дотикає її рамени, бачив румянці, які не сходили з її лица, і від котрих било жаром, бачив її філюючу грудь, і очи, то спущені в долину, і прикриті віями, то знов блискаючі як дві зірки. Бож Елена, хоч була загулюкана Курцевичевою, і хоч жила в сиріцтві, смутку і боязни, то она прецінь була Українкою з огнистою кровію. Коли тільки впали на ню теплі промінї любови, зараз зацвила як рожа і розбудила ся до но-

вого, незнаного жття. В її обличчю заблисло щастє і відвага, а сї пориви, борючи ся з дївочим встидом, помалювали її лица чудовою краскою рожі. Отже пан Скшетуский мало не вискочив зі шкіри. Пив без тям, але мід не ділав на него, бо вже був п'яний від любови. Не бачив нікого більше при столі, тільки свою дївчину. Не бачив, що Богун бліднув щораз більше і стискав рукоять свого кинжала; не чув, як пан Ђонгін оповідав по раз третій про предка Стовейка, а Курцевичі про свої виправи по "турецьке добро". Пиля всі крім Богуна, а найліпший примір давала сама стара княгиня, пючи, то за здоровлє гостей, то за здоровлє ласкавого князя, або господара Лупула. Була також мова про сліпого Василя, про єго давнійші лицарські подвиги, про єго нещасливу виправу і єго теперішнє помішанє, котрє найстарший Симеон так пояснював:

— Подумайте лишень вашмосцьове, що коли найменше стебельце в оці перешкаджає дивити ся, якже тоді великі кавалки смоли, діставши ся до розуму, не малиби єго помішати?

— Дуже се делікатний інструмент — завважав пан Ђонгін.

Втім стара княгиня спостерегла змінєне лице Богуна.

— Що тобі, соколе?

— Душа болить, мати — сказав сумно, — але козацьке слово не дим, отже здержу ся.

— Терпи, синку, могорич буде!

Вечера була скінчена, але меду все доливано до чарок. Ввійшли козацьки, яких закликано, щоби танцювали на потіху гостей. Забрєніли цимбали і бубон, при котрих музиці заспані хлопці мусїли танцювати. За хвилию і молоді Булиги пустили ся в присюди. Стара княгиня, взявши ся під боки почала тупати ногами на однім місци і присьпівувати, а видячи се пан Скшетуский попросив Елену в танець. Коли її обняв руками, здавало ся єму, що притискає до грудий кавалок неба. Від скорого танцю її довгі коси обмотали єго шню, так якби дївчина хотїла єго привязати до себе раз на завсїгди. Отже не витримав, а доглянувши, коли ніхто не дивив ся, нахилив ся і поцїлував з цїлої сили її солодкі губи.

Пізно в ночі, коли знайшов ся сам лишень з паном Ђонгином в кімнаті де їм постелєно спати, замість іти спати, сїв на тапчані

і сказав:

— З иньшим чоловіком поїдеш вацьпан завтра до Лубнів.

Подбіипта що власне скінчив пацір, отворив широко очи і спитав:

— А то як? чи вашмосць ту лишиш ся?

— Не я, але серце лишить ся, бо зі мною поїде солодкий спомин. Бачиш, вацьпан, який я зворушений, а се тому, що від любови ледво могу віддихати.

— То вацьпан залюбив ся в княжній?

— Не инакше, так як мене вашмосць бачиш. Сон втікає від мене, і лишень маю охоту до зітхань, так що мало не розплину ся як пара, — а говорю се вацьпанови тому, що маєш чутливе серце виголодніле без любови, тож легко зрозумієш мою муку.

Пан Льонгін почав сам зітхати, на знак що розуміє, що то є любов, і по хвили запитав жалісно:

— А може вацьпан також слюбував чистоту?

— Питанє васці не є до річи, бо колиби всі зачали так слюбувати, то генус гуманум (рід людський) мусівби згинути.

На се війшов слуга і перервав дальшу розмову. Був то старий Татарин з бистрими чорними очима, і з висохлим, поморщеним лицем. Війшовши, моргнув на Скшетуского і запитав:

— А чи не треба чого вашмосцям? може по чарці меду до подушки.

— Не треба.

— Татарин наблизивши ся до Скшетуского, проморкотів:

— Маю для В. пана слівце від панни.

— Будже для мене Пандаром! — закликав утішений намісник. — Можеш говорити при сїм кавалєрови, бо він вже знає мій секрет.

Татарин добув з рукава кавалок стяжки.

Панна присилає В. панови отсю ленту і наказала сказати що вас любить з цілої душі.

Поручник вхопив ленту і почав єї цілувати і до груди притискати, і доперва успокоївши ся трохи, запитав:

— Що тобі сказала повісти?

— Що любить вашмосць пана з цілої душі.

— Наж тобі таляра на пиво. Сказала отже, що мене любить?

— Так.

— Наж тобі еще таляра. Нехайже зі Бог благословить, бо она мені наймиліша. Скажиж зі... або зачекай, сам до неї напишу: принеси мені лишень чорнила, пер і паперу.

— Чого? — запитав Татарин.

— Чорнила, пер і паперу.

— Сего у нас в дома нема. За князя Василя * було — і опісля, як молоді князі вчили ся у черця писати, але се вже давно.

Пан Скшетуский заломив руки.

— Мосці Подбінєнто, не маєш часом чорнила і пер?

Литовець тільки розложив руки і звернув очи до гори.

— Тьфу до лиха — сказав поручник — ото клопіт. Тимчасом Татарин усів кучма коло огню.

— Пощо писати — сказав поправляючи недогарки. — Панна пішла спати. А се, що ваша милість хоче писати, можна завтра буде сказати.

— Коли так, то що иншого. Як бачу, то ти вірний слуга княжни. Наж тобі еще третого таляра. Давно служиш?

— Го! го! вже минуло чотирнайцять літ, як мене князь Василь взяв в ясир, і від сеї пори служив я ему вірно, а коли сеї памятної ночі відїздив на завсїгди, то лишив дитину Константинови, а мені сказав: "Чегли, і ти не відступи від дівчини і будеш зі стеречи, як ока в голові. Лаха іл Алла!" (Бог э оден).

— І ти так робиш?

— І так роблю, і дивлю ся.

— Говори, що видиш? як ту княжні?

— Зле ту про ню задумують, бо зі хочуть віддати Богунови.

— О! не буде з сего нічого! буде кому за нею упімнути ся!

— Так! — сказав старий перевертаючи обгорілі полїна. — Они хочуть зі дати Богунови, щоби зі взяв і понїс, як вовк ягна, а їх лишив в Розлогах, бо Розлоги належать по князеви Василеві до неї, не до них. А він, Богун, готов се зробити, бо має по комишах поховано більше золота і срібла як э піску в Розлогах, але она зго не навидить від тоді, як при ній розрубав чеканом чоловіка. Ся кров станула межи ними і з неї ви-

росла

На

вив ся

ки ш

княжн

логи і

би э

Булиг

Скшет

рїшив

се зї

Вишнє

силеві

писав

тільки

приєм

справу

мірять

кинув

готову

ном,

Скшет

кімнат

вичів

еще

По

—

коні,

я ту

на ос

На

на пос

ся рє

—

По

покри

росла ненависть. Бог є оден!

Намісник не міг сеї ночі заснути. Ходив по кімнаті, дивився на місяць, і через голову пересувалися йому різні думки що до будучности. Зрозумів тепер гру Булигів. Колиби княжну взяв який сусідний шляхтич, тоби ушімнувся за Розлоги і мавби слухність, бо Розлоги належали до неї; а можеби ще зажадав рахунків з опіки. З тої причини постановили Булиги віддати дівчину за Богуна. На саму думку про се, пан Скшетуский затискав кулаки і руками шукав шаблі. Отже рішився не допустити до сего, і чувся досить сильним, щоби се зробити. Преці опіка над Еленою належала і до князя Вишневецького, раз тому, що Розлоги були дані старому Василеви князями Вишневецькими, а по друге, — що сам Василь писав з Бару лист до князя і просив о опіку над Еленою. І тільки в наслідок навали публичних справ, воєн і ріжних підприємств, склалося, що воєвода не міг до тепер вглянути в справу опіки. Але вистарчить сказати йому одно слово, а вимірять справедливість. Вже розвиднювалося, як пан Скшетуский кинувся на постіль. Спав твердо, і як пробудився, мав вже готову постанову. Повбиралися отже скоро з паном Льонгіном, тимбільше, що вози вже чекали готові, а жовніри пана Скшетуского сиділи вже на конях готові до відїзду. В гостинній кімнаті посол покріпляв сили поливкою в товаристві Курцевичів і старої княгині; лишень Богуна не було; не знати: чи ще спав, чи відїхав?

Покріпившися, пан Скшетуский сказав:

— Мєся пані! Час утікає, за хвилию треба нам сїдати на коні, отже нїм подякуємо вдячним сердцем за гостинність, маю я ту важну справу, про котру хотївбим кілька слів поговорити на особности.

На лиці княгині відмалювалося здивованє; глянула на синів на посла і пана Льонгіна, якби хотїла відгадати з їх облич, о що ся розходить, і сказала з очевидним занепокоєнєм:

— Служу вашмосці.

Посол хтів вставати, але не дозволила йому, і перейшли до сїний, покритих оружєм і зброєм. Молоді князі станули в рядї за ма-

терию, котра станувши перед Скшетуским спитала:

— Про яку справу хочеш вацьпан говорити?

Намісник виявив в ню свої бистрі, майже суворі очі, і сказав:

— Вибачте їмосць, і ви, молоді князі, що поступаю против звичаю, і замість говорити через послів, сам говорю про таку справу. Але що инакше не може бути, проте без довшого проволіканя представляю їмосци пані і їхмосцям, яко опікунам, мою покірну просьбу, щобисьте зволили віддати мені княжну Елену за жінку.

Колиби в тій хвили, в часі зими, грім вдарив на майдані в Розлогах, то меньшеби зробив вражінє на княгиню і зї синів, як сї слова намісника. Через хвилю дивили ся здумілі на говорячого, що стояв перед ними випростований спокійний і гордий, неначеби не думав просити, але розказувати, і не вміли знайти слова відповіді, аж княгиня почала питати:

— Якто? васць? о Елену?

— Я, мосця пані — і се з мій невідкличний намір.

Наступила хвиля мовчаня.

— Чекаю на відповідь їмосць пані.

— Вибач вацьпан — відповіла, прийшовши до себе, княгиня, а зї голос став сухий і острый, — хоч се велика честь для нас, просьба такого кавалєра, але з того не може нічого бути, бо Елену я вже приобіцjala кому другому.

— Подумай лишень вацьпані, як дбайлива опікунка, чи се не було проти волі княжни, і чи я не лїпший від сего, котрому зї вацьпані приобіцjala.

— Мосці пане! Хто лїпший, то моя річ. Можеш бути і найлїпший, нам се не робить жадної ріжницї, бо тебе не знаємо.

На се намісник випростував ся зще більше, а зго зимний погляд став острый як ніж:

— Але я вас знаю, зрадники! — гукнув. — Хочете кривнячку віддати хлопови, щоби вас лишень лишив в посіданю не правно забраного маєтку . . .

— Ти сам зрадик! крикнула княгиня. — Так то платиш за гостину, таку то маєш вдячність в серцю? О гадино! Щось за один? звідки ся взяв?

Мо
стінах
—
За д
По
рогати
котри
колесс
—
живий
Ск
—
мені
місця
Чи з
бо ва
—
Кн
дий і
вала
рвали
Вишне
На
Бе
—
але
нам і
На
—
маю,
Впрочи
до мо
говори
скажу:
опіки.

Молоді Курцевичі почали тріскати пальцями і розглядати ся по стінах за збрую, а намісник говорив:

— Погани! загарбалисьте посілість сироти, але нічого з того. За день вже князь буде про се знати!

Почувши се, княгиня кинула ся в зад кімнати і вхопивши рогатину, йшла з нею до намісника. Князі також, вхопивши, що котрий міг, сей шаблю, той кинжал або ніж, оточили зго півколесом, віддихаючи тяжко, як стадо розшалілих вовків.

— До князя підеш? — кликали княгиня — а знаєш ти, чи живий звідси вийдеш? чи се не твоя послідна година?

Скшетуский зложив руки на грудях і ані оком не моргнув.

— Вертаю з Криму, як княжий посол, — сказав, — нехай мені ту хоч волосок з голови впаде, то за три дні з сего місця і попелу не лишить ся, а ви погниєте в лубіянських льохах. Чи з на сьвітї сила, щоби вас могла охоронити? Не грозить, бо вас ся не бою!

— Згинемо, але ти згинеш перше.

— Як так, то бий, ось моя грудь.

Князі з матерію тримали все вістря справлені проти грудий намісника, але сказавбись, якась невадима сила повздержувала їх руки, якби ланцухами. Сопіючи і скрегочучи зубами, рвали ся в безсильній злости, але жаден не вдарив. Бояли ся Вишневецького.

Намісник став паном ситуації.

Безсильний гнів княгині виляв ся лишень потоком зневаг.

— Лапцярдюго! голодранче! забагло ся тобі княжої крові — але нічо з того! Кождому віддамо, аби лиш не тобі, а сего нам і сам князь не може розказати.

На се пан Скшетуский:

— Не пора мені виводити ся з мого шляхотства, але так думаю, що ваше князівство моглоби за ним носити мечик і щит. Впрочім, коли хлоп був для вас добрий, то я лінший. Що до мого маатку, то і сей може піти з вашим на взаводи, а що говорите, що мені не дасьте Елени, то послухайте, що вам скажу: і я лишу вас в Розлогах і не буду жадати рахунку з опіки.

— Не даруй сего, що не твоє.

— Не дарую, але даю обітницю на будуче і ручу за ню лицарським словом. Отже вибирайте: або зложити князеви рахунки з опіки і забрати ся з Розлогів, або мені віддати дівку, і затримати посілість . . .

Рогатина висувала ся поволи з рук княгині. По хвили упала з бренькотом на підлогу.

— Вибирайте — повторив Скшетуский — авт пацем, авт беллюм! (або мир, або війну).

— Щастє се — сказала вже лагіднійше Курцевичева, — що Богун поїхав з соколами, не хочачи дивити ся на вашмосця, бо він вже вчера підозрівав. Инакше не обійшло би ся ту без розливу крови.

— Мосця пані, і я ношу шаблю не на тоє, щоби мені лиш пояс обтягала.

— Подумай однак вашмосць, чи се політично зі сторони такого кавалєра, щоби, війшовши по доброму до дому, так на людий наставати і брати дівку силоміць, так якби з турецької неволі?

— Так годить ся, коли мала бути проти волі запродана хлопови.

— Того васць про Богуна не говори, бо він хоч не має родичів, то преці се великий войовник і славний лицар, а нам знаний від дитини і в дома так якби кривий. Для него се однаково, чи відібрати зму сю дівку, чи зго ножем пхнути.

— Мосця пані, мені час в дорогу, отже вибачайте, що зще раз повторю: вибирайте!

— А що, ви сини, скажете на таку покірну просьбу сего кавалєра. Булиги споглядали по собі, тручали ся ліктями і мовчали.

Вкінци Симеон промуркотів:

— Кажеш бити, мати, то будемо, — кажеш дати дівку, то дамо.

— Бити зле і дати зле. Опісля звертаючи ся до Скшетуского:

— Припер-єсь нас васць до стїни, хоч тріснути треба. Богун шалений чоловік, готов поважити ся на все. Хто нас охоронить перед зго местию? Сам згине, але нас перше погубить. Що нам робити?

— Ваша в тім голова.

Княгиня мовчала через хвилю:

— Слухайже, вашмосць. Се все мусить лишити ся в тайні. Богуна виправимо до Переяслава, сами з Еленою виїдемо до Лубнів, а васць попросиш князя, щоби нам прислав до Розлогів залогу. Богун має около півтора сотки семенів, з котрих часть э ту. Не можеш Елени зараз взяти, бо эї відібэ. Инакше се не може бути. Отже їдь, не говорячи про се нікому і жди на нас.

— Щобисьте мене зрадили?

— Колибисьмо лише могли! але сам бачиш, що не можемо. Дай слово, що через той час не видаш секрету!

— Даю — а ви даєте дівку?

— Бо не можемо не дати, хоч нам Богуна жаль . . .

— Тьфу! тьфу! мосці панове — сказав нагло намісник, звертаючи ся до князів — чотирох вас як дубів, і боячи ся одного Козака, хочете эго зрадою взяти. Хоч я повинен вам дякувати, то однак скажу: не пристоїть се чесній шляхті.

— Васць ся до сего не мішай! — закричала княгиня. Се не твоя річ. Що нам робити? кільки васць маэш жовнірів на эго півтора сотки семенів? Оборониш нас? оборониш Елену, котру він готов силоміць пірвати? Ідиж собі до Лубнів, а що ми зробимо, то вже наша річ, кобисьмо привезли тобі Елену.

— Робіть що хочете; одно вам тільки эще скажу. Колиби княжній стала ся яка кривда, — то горе вам!

— Не починайже собі так з нами, щобиць нас не допровадив до десперації!

— Босьте хотїли зробити над нею насильство, а і тепер, продаючи эї за Розлоги, не прийшло вам до голови спитати: чи буде эї по мисли моя перзона? (особа).

— Отже спитаємо эї в твоїй присутности — сказала княгиня, дусячи в собі гнів, що наново починав нуртувати в э груди, бо добре порозумїла погорду в словах намісника.

Симеон пійшов по Елену і за хвилю вернув з нею до сїний.

Серед сих гнівів і грозьб, що эще немов висїли в воздуху, як відгомін переминаючої тучі, серед сих суворих поглядів, суворих облич, эї чудове лице засьвітило, як сонце по бурі.

— Мосця панно! — сказала понуро княгиня, показуючи на

Скшетуского, — эсли маэш до сего волю, то се твій будучий муж.

Элена зблідла як стіна, і крикнувши, закрила очи руками, а потім нагло простягла їх до Скшетуского.

— Чи се правда? — шепотіла радісно.

Годину пізнійше відділ посла і намісника посував ся поволи лісним гостинцем в напрямі Лубнів. Скшетуский з паном Льонгіном Подбінєнтою їхали на переді; за ними тягнули ся посолські вози довгою змією. Намісник їхав в задумі і тузі, коли нагло з сеї задуми збудули эго уривані слова пісні:

”Тужу, тужу, серце болить . . .“

В глибокій ліса, на вузкій лісній доріжці, показав ся Богун. Эго кінь був дочиста покритий піною і болотом.

Очевидно Козак, після свого звичаю, пустив ся на степ і ліси, щоби ся ушити вітром, і переболіти се, що душу боліло.

Тепер власне вертав до Розлогів.

Дивлячись на сю дійсно пишну постать, що лишень мигнула і зникла, пан Скшетуский мимоволі подумав собі, а навіть мрукнув під носом:

— Але прецінь се щастє, що він при ній розтяв чоловіка.

Нагло якийсь жаль стиснув эго за серце. Жаль эму було і Богуну, а эще більше сего, що звязавши ся словом, не міг тепер пігнати за ним конем і сказати:

— Любимо одну, отже одному з нас не жити. Добудь, Козаче, шаблі.

V

Прибувши до Лубнів, не застав пан Скшетуский князя в дома, бо сей поїхав до Сінчі на хрестини до свого давнійшого дворянина пана Суфчиньского. З ним поїхала княгиня, дві панни Збараскі і богато нивших осіб з княжого двора. Отже дано знати до Сінчі о повороті намісника з Криму і о прибуттю посла; тимчасом знакомі і товариші витали радісно Скшетуского по довгій подорожи, а особливо пан Володийовский, що по посліднім поєдинку зробив ся найблизшим при-

ятелем нашого намісника. Він відзначався тим, що завжди був залюблений. Переконавшися про нещирість Ганусі Божобогатої, звернув своє чутливе серце до Анелі Ляньської, що була рівнож на жіночій дворі, а коли она, місяць тому назад, віддала ся за пана Стайшевського, тоді Володийовський, щоби ся потішити, почав зітхати до старшої княжни Збарської Анни, кривлячки князя Вишневецького.

Однак знав добре, що піднісши так високо очі, не міг мати найменшої надії, тимбільше, що і по княжну вже зголосили ся свати: пан Бодзінський і пан Лясота, в імени ленчицького воєводи пана Пшиємського. Отже оповідав нещасливий Володийовський нашому намісникови про свої нові гризоти, познакомлюючи зго з двірськими новинами і таємницями, однак сей слухав одним ухом, бо мав голову і серце заняті чим иньшим. Колиби не сей неспокій, що звичайно ходить в парі з любовію, хочби і взаємною, бувби пан Скетуский чув ся щасливим, вернувши по довгій неприсутности до Лубнів, де зго окружили жичливі товариші і гамір жовнірського життя, з яким він був так жив ся. Бо Лубні, хоч були укріпленою панською резиденцією, проте під зглядом величавости могли ся рівнати зі всіма осідками короленят, а ріжнили ся від них лиш сим, що житє в них було суворе, військове. Хто не знав тамошних звичаїв і порядків, той, хочби приїхав в найспокійніший час, міг думати, що там готовить ся якийсь воєнний похід. Було там більше жовніра як дворян, желізо впадало в очі більше як золото, гомін труб давав ся чути частійше, як гамір забав і бенкетів. Всюди панував вірцевий лад, і незнана деінде карність; всюди роїло ся від лицарства з під ріжних хоругвів: панцирних, драгонських, козацьких, татарських і волоських, під котрими служило не лише ціле Задніпровє, але також охоча шляхта зі всіх сторін Річи Посполитої. Хто хотів вишколити ся в лицарськїм ремеслі, той ішов до Лубнів, отже були там і Українці, і Мазури, Литовці, Малополяне, навіть і Прусакі. Піші полки і артилерія, або так званій "огнистий" люд, складали ся переважно з вибраних Німців, нанятих за високий жолд. При драгонах служили головно місцеві, при татарських хоругвах Литовці. Малополяне горнули ся найрадше під панцирні стяги. Князь не позволяв лицарству киснути, тому в обозі панував безнастанний рух. Одні полки виходили на зміну до станиць і паланок, другі

вертали до столиці, а муштра і вправи відбували ся по цілих днях. Часами також, хоч і спокійно було від Татарів, робив князь далекі походи в глухі степи і пустині, щоби жовнірів привчити до зношеня воєнних трудів, і дійти там, де ще ніхто не ходив, і рознести славу свого імени. Так приміром минушої осені запустив ся був лівим берегом Дніпра аж до Кодака, де зго пан Гродзїцький приймав як удільного монарха. Опісля пішов попри пороги аж до Хортиці і казав висипати на урочську Кучкаси велику могилу з каменя, на памятку і знак, що жаден пан не був еще так далеко в сих сторонах. (1.)

Пан Богуслав Машкевич, що, хоч молодий, був добрим жовніром, а до того чоловіком ученим, і що описав сей похід, як рівнож і инші подібні виправи князя, оповідав панови Скшетускому чуда про сю виправу, а пан Володйовський, що також брав в ній участь, зараз вельо потверджував. Отже бачили пороги і подивляли їх, а особливо страшного Ненаситця, що рікрічно, як колись Сцилля і Харибда, пожирав кількадесять людських жертв. Опісля ішли на схід випаленим степом, де кінниця не могла іти задля недогарків, так, що аж треба було коням ноги обвивати шкірами. Знайшли там множество гадюк, і величезних вужів довгих по десять ліктів, а таких грубих, як мужеське рамя. По дорозі вирубували на самотних дубах княжі герби на памятку, а вкінці знайшли такі глухі степи, де вже не було і сліду чоловіка. — Я вже думав — говорив учений пан Машкевич, — що доведе ся нам на взір Одисея зійти вкінці до Аду (пекла).

На се пан Володйовський:

— А люди з під хоругви пана стражинка Замойского, що йшли по переді, присягали, що вже бачили сї стовпи, коло котрих кінчить ся земля.

Намісник взаімно оповідав товаришам про Крим, де перебув майже півроку, чекаючи на відповідь хана; оповідав про тамошні міста, що полишали ся з давних часів, про Татарів і про їх воєнну силу, а вкінці про перестрах, в якім жили, відколи почули про велику виправу на Крим, в якій мали взяти участь всі війська Річи посполитої. Так бала-

(1.) Э се слова Машкевича, котрий міг не знати про побут на Січи Самуїла Зборовського.

кали що вечера і ждали на поворот князя. Тимчасом намісник представив що найблизшим товаришам пана Льонгіна Подбіпенту, котрий, маючи солодку вдачу, відразу заднав серця всіх, а показавши до того при пробах в мечем свою надлюдську силу, здобув собі рівночасно загальне поважанє. Оповідав він вже кільком про свого предка Стowejка і про три голови, не оповідав лишень про свій обіт, щоби не наразити ся на жарти. Особливо припали собі до вподоби оба з паном Володийовским, мабуть тому, що оба мали дуже чутливі серця і вже по кількох днях ходили разом на мійські вали, щоби разом зітхати, оден до зірки, що була трохи за високо, щоб її дістати, себто до княжни Анни, — другий до незнаної, від котрої ділили єго три нестяті голови.

Володийовский навіть намовляв пана Льонгіца до драгонів, але Литовець постановив собі конечно записати ся під панцирний стяг, щоби служити під Скшетуским, тимбільше, що довідав ся в Лубнах на велику втіху, що всі єго мають за знаменитого лицаря і за одного з найліпших княжих офіцирів. А власне в хоругві, котрої поручником був Скшетуский, отворив ся ваканс по пану Закшевским, з прізвиским "Мізерере меї", (змилуй ся надімною) що вже від двох тижнів лежав безнадійно хорий, бо від вогкості поотвирали ся єму всі рани. До любовної жури намісника прилучив ся єще отже і смуток з причини грозячої страти старого товариша і досвідченого друга; пересиджував що дня довгими годинами коло єго ложа і потішав, як умів, покріпляючи єго надією, що єще не оден похід разом відбудуть.

Але старець, не потребував потіхи. Конав собі весело на твердім жовнірським ложу, обтягненім кінською шкірою, і глядів з усмішкою на Розпятє, завішенє над ліжком. А Скшетускому відповідав:

— Мізерере меї, мосці поручнику, вже я собі іду по свою небесну заплату. Моє тіло таке діраве від ран, що побоюю ся, щоби сьвятий Петро, що в Божим маршалком і наглядає за порядком в небі, не відігнав мене від брами через таку подіравлену сукману. Але єму скажу: "Сьвятий Петрусю! закликаю тебе на Мальхусове ухо, впусти мене, бо сеж преці погани так мені попсували тілесні шати... мізерере меї! а як сьвятий Михаїл буде робити яку виправу на пекольні сили, то старий Закшевский єще придасть ся."

Отже поручник, що як жовнір тільки разів оглядав смерть, не міг стримати сліз, слухаючи сєго старця, котрого скія був подібний до по-

гідного заходу сонця.

Аж одного рана задзвонили усі дзвони по всіх лубнянських церквах і костелах, сповіщаючи смерть пана Закшевського. Того самого дня приїхав князь з Сінчі, а з ним панове Бодзінський і Лясота, як також цілий двір і множество шляхти в кількадесяти колясах, бо у пана Суфчинського був великий зйїзд. Князь справив величавий похорон, хочачи почитити заслуги помершого і показати, як він любує ся в лицарських людях. Отже в похороннім поході взяли участь всі полки, що стояли в Лубнах, а на валах палено з рушниць і гаківниць. Кавалерія ішла від замку аж до костела воєнним строєм, але з позвиваними бандеріями, за нею ішли піші полки з кольбами до гори. Сам князь, прибраний в жалобу, їхав за трумною в позолоченій кариті, запряженій осьмома кіньми, білими як сніг, що мали гриви і хвости помальовані на червоно, а на головах пуки чорних струсних пер. Перед колясою поступав відділ яничарів, що становили прибічну княжу сторожу, а за колясою їхали на бистрих конях нажі, повбирані по іспанському, дальше високі двірські урядники, гайдуки і вся двірська служба. Похід затримав ся насамперед перед дверми костела, де ксьондз Яскульський повитав труну промовою, що зачинала ся від слів: "Куди так спішиш мосці Закшевський?" Потім промовляло еще кількох товаришів, а межі ними і пан Скететуский, яко зверхник і приятель помершого. Відтак внесено тіло до костела і ту доперва забрав голос золотоустий бесідник, Езуїт, ксьондз Муховецкий, що говорив так гарно і зворушаючо, що сам князь заплакав.

Пан Льонгін Подбієнта, що перший раз побачив князя на похороні, не міг сам своїм очам вірити. Бо наслухавши ся так багато про него, думав, що мусить се бути якийсь великан, висший о цілу голову від решти людей, а ту побачив чоловіка малого і досить мізерного. Князь був еще молодий, бо мав щойно трийцять шість літ, але на его лици було знати воєнні труди. Бо хоч в Лубнах жив як король, то під час численних вишрав і походів ділив невгоди з простими товаришами, їв чорний хліб і спав на землі на шкірах, а що більшу часть життя провів в обозі, то се і відбило ся на его лици. Однак се лице зраджувало вже на перший погляд незвичайного чоловіка. Видно в нім було незломну волю і повагу, перед котрою кожний мимоволі мусів схилити голову. Видно було, що сей чоловік знає свою могучість і силу, і колиби

ему хочби завтра вложено корону на голову, не почувби ся ані здивованим ані придавленим зї тягаром. Очи мав великі, спокійні і ласкаві, однак видно було, що в них дрїмають блискавиці і горе і тому, хтоби їх розбудив. І ніхто не міг витримати зго спокійного погляду, і бачено нераз послів і досьвідчених двораків, що, станувши перед Яремою, мішали ся і не могли слова промовити. Був він вироцім на своїм Задніпровю правдивим королем; з зго канцелярії виходили привілеї і надання, що починали ся словами: "Ми по Божій милости князь і господин"... і т. д. А з великих панів рідко котрого уважав собі рівним. Князї, в котрих жилах плинула кров давних володарів, бували у него за маршалків. Таким був свого часу і батько Елени, Василь Булига Курвич, котрого рід выводив ся преці від Корията, а в дійности як вже згадано, походив від Рурика.

Було щось в князеви Яремі, що мимо зго вродженої ласкавости, тримало від него людей з далека. Любячи жовнірів, він сам з ними жив поуфало, але з ним ніхто не сьмів ся поуфалити. А однак лицарство, колиби їм був розказав кинути ся з кіньми стрімголов в дніпрові пропасти, виконалоби сей розказ без найменьшої проволоки.

По матери Волошці одідичив білу церу, від котрої бив жар неначе від розпеченого на біло желїза, а також чорний кручий волос, підголений на цілій голові, що лишень на передї спадав рівно на чоло, яке прикривав до половини. Носив ся по польски і не дуже зважав на убір, і лишень підчас великих урочистостей вбирив ся в дорогоцінні шати, але тоді вже цілий сьвітив від золота і дорогих каменів. Пан Льонгін був кілька днів пізнійше присутним на одній з таких урочистостей, коли князь приймав пана Розвана Урсу на авдиэнції. Такі посольські авдиэнції відбували ся завсїгда в так званій голубій сали, бо на зї стели був змальований пензлем Гельмана з Гданьска цілий небесний звід разом зі звїздами. Тодї засїдав князь під бальдахимом з оксаміту і горностаїв, на високім кріслі, подібнім до трону, котрого підніжок був оббитий золотою бляхою, а за князем стояв зго секретар, ксьондз Муховцький, маршалок князь Воронич, пан Богуслав Машкевич, дальше пажі і двацятьох трабантів з галябардами, повбираних в іспанські строї; глиб салї був переповнений лицарством в блискучих зброях і дорогих вборах. Пан Розван просив в імени господара, щоби князь своїм впливом вїєднав у хана заказ будяцким Татарам, щоби не нападали

на Волощину, де они рікрічно робили страшенні шкоди і спустошеня. На се відповів князь гарною латиною, що будяцькі Татари не дуже то слухали і самого хана, але обіцяв, що коли до него приїде в цвѣтні ханський посол, Мурза Чавс, то він через него упігне ся у хана за волоськими кривдами.

Пан Скетуский був вже попередно здав князеві справозданя зі свого посольства і подорожи, як також з сего що чув про Хмельницького і зго утечу на Січ. Князь постановив посунути кілька полків ближше до Кодака, але не привязував до сеї справи великої ваги. Так отже, коли здавало ся, що нічого не грозить могучій задніпрянській державі, розпочали ся в Лубнах ріжні урочистости і забави, раз з причини побуту посла Розвана, а по друге і для того, що панове Бодзінський і Лясота осьвідчили ся остаточно урочисто, в імени возводича Пшиэмского, о руку старшої княжни Анни і одержали на свою просьбу прихильну відповідь від князя і від княгині Гризельди.

Лишень малий Володийовский оден на сім терпів, а коли зго Скетуский старав ся потішити відповів:

— Добре тобі, бо коли схочеш, то Гануся Божобогата тебе не мине. Вже то она через цілий час про тебе мило згадувала; я думав з першу що тому, щоби викликати заздрість в Виховця, але бачу, що хотіла зго лишень на гак вхонити, і хиба до тебе одного щось в серці чує.

— Що там Гануся! Вертай ся назад до неї — не бороню. Але про княжну Анну забудь навіть думати, бо то все одно, щоби ся хотів фенікса на гнізді прикрити шапкою.

— Знаю я добре, що она для мене феніксом, і для того з жалю прийдеь мені певно вмерти.

— Будеш жити і знов ся залюбиш, колиб тільки не в княжній Варварі, бо тобі зї другий возводич з під носа спрятає.

— А чиж серце слуга, котрому мож розказувати? Чиж можна забронити очам дивити ся на таку чудову істоту, як княжна Варвара, якої вид навіть дикі бестії міг би порушити?

— Маєш бабо радість! — закликав пан Скетуский. — Бачу, що знайдеш потіху без моєї помочи, але се тобі скажу: вертай ся до Ганусі бо з моєї сторони не будеш мати жадної перешкоди.

Але Гануся навіть не думала про Володийовского. Натомість дражнила зї, цікавила і гнівала обоятність пана Скетуского, котрий вер-

нувши по такій довгій подорожі, майже не глянув на неї. Отже вечерами, коли князь проходив з визначнішими офіцерами і дворянами до забавової кімнати княгині, щоби побавити ся розмовою, Гануся заглядала з поза плечий своєї пані (княгиня була висока, а Гануся низька) і вертіла своїми чорними оченятами в лиці намісника, хотючи розв'язати сю загадку. Але очі Скшетуского, так само як зго мисли, блукали деінде, а коли зго погляд упав случайно на дівчину, то такий задуманий і шкляний, неначеб се не була ся, про котру колись співав.

”Як татарська орда,
Береш в ясир корда!..“

— Що зму ся стало? — питала сама себе розпещена дівчина і тупаючи дрібною ніжкою, постановила сю річ розслідити. Не любила ся она виправді в Скшетускім, але привикши до сего, що в ній всі ся любили, не могла сего знести, щоби на ню не звертано уваги і готова була сама залюбити ся в Скшетускім.

— Отже одного разу, коли бігла з мітками для княгині, стрінула пана Скшетуского, як виходив з сусідної кімнати від князя. Налетіла на него як вихор, майже діткнула грудию, і подавши ся нагло в зад, заговорила:

— Ах! як я ся перелякала. Добрийдень вацьпану!

— Добрий день панні Анні. Чи ж то з мене така потвора, що панна Анна аж перелякала ся?

Дівчина стояла зі спущеними оченятами, щіпаючи пальці незаятої руки кінчик кіс, і переступаючи з ноги на ногу. Ніби змішана відповіла з усміхом:

— Е ні! се ні... зівсім ні... як маму люблю!

Нагло глянула на поручника, і сейчас спустила очі.

— Чи вацьпан гніваєш ся на мене?

— Я? Або ж панна Анна дбає про мій гнів?

— Що правда, то ні. Не мала бим также про що дбати. Може вацьпан думаєш, що зараз стану плакати? Пан Виховець чемнійший...

— Коли так, то не лишає ся мені нічого більше, як уступити перед паном Виховцем і зійти з очий панни Анни.

— А чи я тримаю?

Сказавши се, Гануся заступили ему дорогу.

— То вацьпан вертаэш з Криму? — запитала.

— З Криму.

— А що вацьпан привіз з Криму?

— Привіз пана Подбіпэнту. Преці панна Анна эго бачила. Дуже се милий і статочний кавалэр.

— Певно що милійший від вацьпана. А пощо він сюди приїхав?

— Щоби панна Анна мала на кім спробувати своєї сили. Але раджу брати ся остро, бо знаю про сего кавалэра оден секрет, через котрий він з непобідимий... І навіть панна Анна з ним собі не порадить.

— А чомуж то він з непобідимим?

— Бо не може женити ся.

— А щож мене сє обходить. Чомуж то він не може женити ся?

Скшетуский нахилив ся до уха дівчини, але сказав дуже голосно і виразно:

— Бо слюбував чистоту.

— Немудрий вацьпан! закликала скоро Гануся і в тій хвилі полетіла, як сполошена птаха.

Однак сего вечера подивила ся перший раз уважнійше на пана Льонгіна. Гостий того дня було досить, бо князь справляв пращальний пир для пана Бодзінського. Наш Литовець був вбранний в білий шовковий контуш і темно голубий жупан, і виглядав дуже оказало, тимбільше, що при боці, замість катівського зервікаптура, висіла легка крива шабля в золоченій похві.

Оченята Ганусі стріляли на пана Льонгіна потрохи навмисно на злість пану Скшетускому. Однак намісник бувби сего не завважав, колиби не Володийовский, що трунувши эго ліктем сказав:

— Нехай попаду ся в яєр, коли Гануся не залицяє ся до сеї литовської хмилевої тички.

— Скажиж се ему самому.

— Певно, що скажу. Буде з них дібрана пара.

— Така межи ними пропорция, що буде міг її носити замість запинки коло жупана.

— Або замість кутасика на шапці.

Володийовський підійшов до Литовця.

— Моспане — сказав, — недавнось сюда прибув, але бачу, що з тебе не який небудь баламут.

— А то чому, братеньку добродію, а то чому?

— Бо вжесь нам ту збаламутив найгарнійшу дівчину.

— Добродію! — сказав Подбієнта, складаючи руки, — що вацьпан найліпшого говориш?

— Глянь вацьпан на панну Анну Божобогату, в котрій ся ми ту всі позалюбували, як она на вацьпана завертає оченятами. Сте-режи ся лишень, щоби васці не пошла в дурні, так як нас пошла.

Сказавши се, Володийовський обернув ся на пяті і відійшов, лишаючи пана Льонгіна в остовпіню. Не сьмів він навіть зразу глянути в сторону Ганусі і доперва за якийсь час кинув незначно оком — та аж задрожав. З поза рамени княгині Гризельди гляділо на него дійсно двоє горючих оченят, уперто і з цікавостію. — "Апаге сатанас" (відійди сатано) — подумав Литовець, і по червонівши як бурак, утік в другий кут салі.

Однак покуса була тяжка. Сей чортик, що виглядав з за плечий княгині, був такий принадний, ті оченята сьвітили так ясно, що пана Льонгіна аж тягнуло щось, щоби эще хоч раз в них подивити ся.

Але зараз пригадав собі на свій обіт, перед очима станув эму Зервікаптур і предок Стowejко Подбієнта, три стяті голови, і страх эго зібрав. Перехрестив ся отже і сего вечера вже більше в сей бік не дивив ся.

Але зараз на другий день раненько прийшов на квартиру до пана Скшетуского.

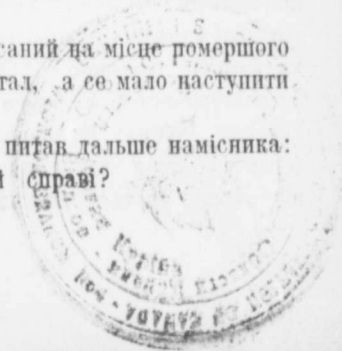
— Пане намієнику, а скоро вирушимо? Щож там рашмосць чув про війну?

— Видно дуже пильно васці. Будьже терпеливий, доки не зятягнеш ся під стяг.

Бо пан Подбієнта не був эще записаний на місце помершого Закшевского. Мусів чекати аж виїде квартал, а се мало настушити аж першого цьвітня.

Але було эму очевидно пильно, тому питає дальше намієника:

— А не говориє Я. О. князь нічого в тій справі?



— Не говорив нічого. Король правдоподібно до смерти не перестане думати про війну, але Річ посполита війни не хоче.

— А говорили в Чигирині, що грозить козацька ребелія?

— Видно, що васці дуже обіти допікають. Що до ребелії, то треба знати, що зї перед весною не буде, бо хоч ся зима легка, але зима зимою. Маємо доперва 15 лютого, кожного дня можуть еще прийти морози, а Козак не рушить ся доти, доки не може ся о-копати, бо вони з за окопів бють ся страшенно, але в отвертім поли не вмють собі дати ради.

— Як так то треба навіть на Козаків чекати?

— Подумай також вацьпан, що хочбись підчас ребелії знайшов своїх три голови, то еще не знати, чи будеш звільнений від обітів, бо що иньшого Хрестовці або Турки, а що иньшого свої, так би сказати, діти зюсдем матріс (тої самої матери).

— Ах Господи! Отсе мені вацьпан забив сука в голову. От десперація! Нехайже мені ксьондз Муховацький розвяже сі сумніви, бо инакше не буду мати і хвилини спокою.

— Певно, що розвяже, бо се учений і побожний чоловік, але певно, що він не скаже нічого иньшого. Беллюм цивіла (війна домашна), се війна між братами.

— А колиби бунтівникам прийшла чужа поміч?

— Тоді що иньшого. Але тепер могу одно васці порадити: чекай і будь терпеливий.

Але пан Скшетуский сам не міг пійти за тою радою. Щораз то більше збирала зго туга, двірські урочистости зго нудили, не міг знайти розради межі милими приятелями. Вкінци панове Бодзінський, Лясота і Розван Урсу виїхали, а по їх виїзді настав спокій. Житє почало плинути звичайним ходом. Князь був занятий оглядинами величезних дібр, і що раня замикав ся з комісарями, що приїздили з цілої України і з Сандомирщини, — так, що навіть і військові вправи рідко коли відбували ся. Веселі офіцирські бенкети, на котрих говорено о будучих війнах, нудили пана Скшетуского; отже з рушницею на рамени утікав над Солоницю, де колись Жулкевский побив Наливайка і Лободу. Слїди сеї битви вже затерли ся давно, так в людській памяти, як і на побоєвищу. Лишень від часу до часу викидала земля з свого нутра побілілі кости,

а за водою видко еще було козацький насип, з поза котрого боронили ся так розпучливо Запорожці Лободи і Наливайкова кінниця. Але насип поріс вже густо цілим гаєм корчів і молоднику. Сюда то ховав ся Скшетуский перед двірським гамором і замість стріляти до птаства, роздумував; ту ставав перед очима зго душі образ коханої дівчини, викликуваний пам'яттю і серцем ту, серед мраки, шуму очеретів і меланхолії місцевости, шукав потіхи в своїй тузі. Але пізнійше почали падати часто дощі, що заповідали прихід весни. Солонця перемінила ся в розтопіль, що годі було з під даху вихилити ся, отже намісник зівстав повбавлений і сеї одинокої потіхи, яку знаходив в сих самітних проходах. А тимчасом зростав зго несупокій — і зівсім слушно. Мав він спершу надію, що Курцевичева приїде з Еленою до Лубнів, як лиш княгини удасть ся позбути ся Богуна. Але тепер і ся надія пропала. Слота поспувала дороги, а степ на кілька миль по обох боках Сули перемінив ся в величезне багнище. Щоби через него переїхати, треба було чекати, доки горяче сонце не виссе надміру води і вогкости. Через сей цілий час мала Елена позіставати під опікою людий, котрим Скшетуский не довіряв, бо знав, що зму не раді. Вправді, для свого власного добра, повинни були дотримати зму слова, і майже що не мали иньшого виходу, але хтож міг знати, що придумують, на що ся відважують, особливо, коли мали над головою страшного ватажка, котрого очевидно заразом і любили і бояли ся. Легко би зму було і присилувати їх, щоби віддали дівчину, бо і такі случаї нераз лучали ся. Таж прецінь свого часу товариш нещасного Наливайка, Лобода, присилував паню Понліньську, щоби зму віддала за жінку свою вихованицю, хоч дівчина була шляхтянкою з доброго роду. А коли було правдою, що говорено про величезні Богунові багатства, то міг їм заплатити і за дівчину і за втрату Розлогів. А опісля — що? Опісля — думав пан Скшетуский — повідомлять зго глумливо, що вже "по гаралі", а самі утечуть десь в литовські або мазовецькі пуці, де їх навіть могуча княжа рука не досягне. На саму гадку про се тряс ся пан Скшетуский як в пропасниці, термосив ся як вовк на ланцуху і жалував свого лицарського слова, даного княгини — і не знав, що має робити. А був се чоловік, що не любив давати

ся поривати обставинам. Вже з природи був незвичайно підприємчим і енергічним. Не ждав він на се, що йому судьба наднесе; любив він борикати ся з судьбою і кувати свою долю на перекір обставинам, тому і було йому тяжко сидіти в Лубнах з заложеними руками.

Отже постановив щось робити. Мав він службу Ржендзяна, ходячкового шляхтича з Поліся, що хоч мав лиш сіснайцять літ, але був франтом, кутим на чотири ноги, що міг і старого лиса вивести в поле. Эго то порішив тепер Скшетуский вислати до Елени на розвіди. Лютий вже був скінчив ся; дощі переставали падати і на марець заповідала ся погода. Дороги мусіли також поправляти ся. Отже Ржендзян вибрав ся в дорогу. Пан Скшетуский дав ему лист, паперу, пер і фляшку чорнила, і наказав ему щоби пильнував сего добра, як ока в голові, бо памятав добре, що сих річий нема в Розлогах. Поручив також хлопцеві, щоби не говорив від кого їде, щоби удавав, що їде до Чигирина і щоби звертав на все пильну увагу, а особливо, щоби розвідав ся добре, про Богуна, де він знаходить ся і що поробляє. Ржендзян не дав собі повтаряти поручень два рази, насунув шапку на бакир, свиснув нагайкою і поїхав.

Для пана Скшетуского настали тепер тяжкі дні очікування. Для скороченя часу стинав ся в пальцати з паном Володйовским, що був великим майстром в сій штуці, або кидав списою до перстенья. Стала ся також в Лубнах пригода, котрої намісник мало житєм не заплатив. Одного дня зірвав ся з ланцуха медвідь на замковім подвірю, і покалічивши двох машталерів, сполошив коні пана комісара Хлібовського і вкінци кинув ся на намісника, що ішов власне з цекгавзу від князя, без шаблі, маючи лишень в руках леґонький патик з мосяжною головою. Намісник був би без сумніву згинув, коли би не пан Ьонгін, котрий, побачивши з цекгавзу, що ся діє, вхопив за свій Зервікаптур і прибіг на ратунок. Пан Ьонгін оказав ся гідним потомком Стовеяка, бо на очах цілого двора відвалив за одним замахом медвежу голову разом з лапою. Сей доказ надзвичайної сили бачив з вікна сам князь, котрий впровадив опісля пана Ьонгіна до покоїв княгині, де Гануся Божобогата так надила эго оченятами, що на другий день

мусів іти до сповіди, а опісля через три дні не показував ся в замку, доки горячими молитвами не повідганяв лихих покус.

Тимчасом минуло десять днів, а Ржендзяна не було з поворотом. Наш пан Ян похудів з очікування і так помізернів, що аж Гануся Божобогата почала вишитувати ся через послів, що з ним є — а княжий лікар, Карбоні, записав ему якусь дрякву від мелянхолії. Але ему бракувало иньшої дрякви, бо днем і ночью думав про свою княжну, і почував щораз сильнійше, що се не жадне хвилеве бажанє загніздило ся в его серці, але що се любов, могуча і велика, котра мусить бути заспокоєна, бо инакше розсадить людську грудь, як павутину.

Отже легко уявити собі радість пана Яна, коли досвіта одного дня війшов до его кватири Ржендзян, заболочений, змучений і змізерований, але веселий, очевидно вертав з добрими вістями. Намісник побачивши его зірвав ся з ліжка і прибігши до него, хва- тив за рамена і крикнув:

— Лист маєш?

— Маю, пане. Ось він тут.

Намісник вирвав і почав читати. Довго сумнівав ся, чи ему Ржендзян привезе лист, бо не був певним, чи Елена вміє писати. Женщини на пограничах не бували учені, а до того Елена виховувала ся межи простаками. Але видно еще батько научив її писати, бо написала довгий лист на чотири сторони паперу. Не уміла она вправді висловлювати ся реторично, але писала впрост з серця, як слідує:

”Вже я вацьпана ніколи не забуду, вацьпан мене скорше, бо чую, що є і нестаточні межи вами. Але коли прислав есь умисно післанця тільки миль дороги, то видно, щом тобі мила, як і ти мені, за що дякую з цілого серця. Не думай також вацьпан, щоби се не було проти моєї скромности, писати тобі про сю мою любов, але знать вже ліпше правду сказати, як зберехати, або єї укривати, коли в серцю діє ся що иньшого. Вишитувала ся я також імц. Ржендзяна, що поробляєш в Лубнах і які є обичаї на великім дворі, а коли мені почав оповідати про уроду і красу тамошних панянок, том мало не заплакала з великого жалю . . .“

Ту намісник перервав читанє і запитав Ржендзяна:

— Що ти там кпе наговорив?

— Все добре, — пане! — відповів Ржендзян.

Намісник читав дальше:

“. . . Бо якже мені простачці рівняти ся з ними. Але сказав мені хлопець, що вацьпан на жадну і дивити ся не хочеш . . . “

— Тось добре говорив! — сказав намісник.

Ржендзян не розумів вправді, о що ся розходить, бо намісник читав лист потихо, але зробив мудру міну і кашельнув значучо, а Скшетуский читав дальше:

“. . . І я зараз потішила ся, просячи Бога, щоби тебе і надальше заховав таким жичливим до мене і благословив нам обом — аминь. Вже я ся так зтужила за вацьпаном, якби за матерію, бо смутно мені сироті на сьвітї, але не смутно при вацьпанови . . . Бог бачить моє серце, що воно чисте, а що иньшого з простацтво, котре мусиш мені вибачити . . . “

Дальше доносила гарна княжна, що виїдуть з стрийною до Лубнів, як лиш дороги пооправляють ся, і що сама княгиня хоче виїзд приспішити, бо з Чигирина доходять вісти о якихсь не-супокоях межі Козаками, отже лишень чекає на поворот молодих казайв, що поїхали на кївський ярмарок до Богуслава.

”Правдивий з вацьпана чарівник — писала дальше Елена, — що умів-есь собі навіть стрийну з’єднати.“

Ту намісник усміхнув ся, приганувши собі, яким то способом мусїв з’єднувати стрийну. Лист кінчив ся запевненєм сталої і уцтивої любови, яку винна будуча жінка мужови. Взагалї з цілого листа видно було дійсно щире серце, і тому намісник перечитував сей сердечний лист по кільканайцять разів від початку до кінця, повторяючи собі в душі: ”Моя мила дівчино! нехайже мене Бог покине, коли я тебе понехаю“.

А опісля почав випитувати ся про все Ржендзяна.

Спритний хлопець здав єму докладне справозданє з цілої подорожи. Приняли єго добре. Стара княгиня випитувала єго про намісника, а довідавши ся що був знаменитим лицарем і повіреним князя, а притім богатим чоловіком, була рада.

— Питала мене також — говорив Ржендзян, — чи єгомось,

як що обіцяє, завсїгди дотримує слова, а я їй на се: "Моя мосця пані! Колиби сей коник, на котрім я приїхав, був мені приобіцяний, знав бим, що він вже мій . . ."

— Хитрун з тебе — сказав намісник, — але колись вже так за мене поручив ся, то эго затримай. Отже не удавав эсь нічого, сказав-эсь, що се я тебе прислав?

— Сказав эм, бом побачив, що можна, і зараз эще ліпше мене прийняли, а особливо панна, яка э так чудова, що певно на сьвітї нема такої другої. А дізнавши ся, що се я приїхав від эгомосця, то вже не знали де мене посадити, і колиби не піст, то було би мені ліпше як в небі. А читаючи лист эгомосця, з радости заляла ся слезами.

Намісник замовк рівнож з радости і доперва по хвилині знов спитав: —

— А про сего Богуна нічогось ся не довідав?

— Не випадало мені питати ся про него панни або пані, але я зайшов собі зі старим Татариним Чеглим, котрий, хоч поганин, э вірним слугою панянки. Сей мені розказував, що всі вони спершу дуже відказували на эгомосця, але оісля перестали, а то тоді, як довідали ся, що се, що говорять про скарби сего Богуна, то байка.

— Якимже способом они про се довідали ся?

— А то, бачите эгомосць, було так: мали они непорозумінэ з Сївінськими, і мали їм щось сплачувати. Як прийшов речинець, вони до Богуна: Пожич! — А він на се: Добра турецького, каже, трохи маю, але скарбів нема, бо щом мав, том все пороскидав. Як они се почувли, то зараз він їм потанів, — і звернули свої очи на эгомосця.

— Нема що казати, добре ти про все порозвідував ся.

— Мій эгомосць, колиби я довідав ся про одно, а про друге ні, тодіби эгомосць міг мені сказати: Коня-сь мені дарував, а сідла не дав. Щоби эгомосць робив з конем без сідла?

— Коли так, то возьми вже і сідло.

— Дякую покїрно эгомосцеві. Вониж зараз виправили Богуна до Переяслава, отже я почувши про се, думаю: чомуж би і я не мав поїхати до Переяслава? Буде з мене мій пан радий, і скорше

діжду ся барви . . .

— Дістанеш барву на другий квартал. Тось був і в Черяславі?

— А був. Але-м Богуна там не застав. Старий полковник Лобода хорий. Говорять, що незадовго Богун зістане полковником на эго місце. Але там діє ся щось дивного. Семенів лишило ся при хоругві лишень мала горстка, а решта, говорять, пішли за Богоном, чи повтікали на Січ, і се з, мій эгомосць, важна річ, бо там мабуть приготовляє ся якась ребелія. Хотів я конче довідати ся щось про Богуна, але все, що я довідав ся, то се, що він переправив ся на правий беріг Дніпра; як так, подумав я собі, то наша панянка від него безпечна, і взяв тай вернув ся назад.

— Добресь ся справив. А не зазнав-есь в дорозі якої пригоди?

— Ні, мій эгомосць, лишень дуже хоче ся мені їсти.

Ржендзян вийшов, а намісник, лишивши ся самий, почав на ново читати лист від Элени і цілувати літери, що не були такі гарні, як та ручка, що їх писала. Надія вернула до эго серця, і думав собі так: "Незадовго дороги пообсихають, коби лиш Бог дав погоду. А Курцевичі, довідавши ся, що Богун голий, певно вже мене не зрадять. Винайму їм Розлоги, і ще свого доложу, коби лиш дістати сю зірку . . ."

І зібравши ся, з ясным лицем, і з грудию переповненою щастєм, пішов до каплиці, щоби насамперед подякувати Богови за добру новину.

VI

По цілій Україні і на Задніпрю почало шуміти неначе перед бурею; від села до села, від хутору до хутору, перелітали якісь дивні вісти, так як ті перекотинюля, що їх в осени жене вітер степом. По містах шептали собі про якусь велику війну, хоч ніхто не знав, хто і против кого має воювати. Але всеж таки на щось заповідало ся. Людські облича стали якісь неспокійні. Рільник неохотно ішов з плугом в поле, хоч весна прийшла рана, тепла і тиха, і над степами давно співали жайворонки. Вечерами

вї?
оо-
на
хо-
ом,
уть
ось
ся
іка

громадили ся люди по селах і стоячи по дорогах говорили про страшні річи. Сліпців, що ходили з лірами і піснею, випитувано пильно про новини. Декотрим здавало ся, що по ночах бачили якісь відблиски на небі, і що з поза лісів вставав місяць червоніший як звичайно. Ворожено нещастя або королівську смерть — а все те було тим дивнійше, що на сих землях, що привикли до несупокоїв, битв і нападів, страх не мав легкого приступу; мусіли отже висіти в воздуху якісь виїмкові страховища, коли несупокій став ся загальним.

ово
як
оби
ду-
не
ати

Було тим тяжше і душнійше, що ніхто не міг сказати, звідки грозить небезпека. Однаковож дві признаки вказували, що дійсно щось загрожує. По перше безліч дідів лірників появило ся по всіх селах і містах, а були межі ними і якісь дивні постати, незнані нікому, про котрих говорено, що се фальшиві діди. Они, переходячи ся з місця на місце, скрізь заповідали в таємничий спосіб, що зближає ся день суду і Божого гніву. А по друге, Низовці почали на смерть пити.

юю
за

Друга признака була еще небезпечнійша. Січ, обнята в занадто тісних границях, не могла вижити всіх своїх людей, походи не завсїгди лучали ся, проте степи не давали Козакам хліба, отже багато Низовців розходило ся рік річно підчас супокою по заселених околицях. Повно їх було скрізь по цілій Україні. Одні вступали на службу до старостів, другі шинкували горівкою по дорогах, а ще иньші займали ся по селах і місточках ріжними ремеслами і торговлею. Майже в кождім селі стояла оподалік хата, в котрій мешкав Запорожець. Декотрі мали по таких хатах жінки і газдівство. А такий Запорожець, яко бувалив досвідчений чоловік, був до певної міри добродійством для цілого села в котрім мешкав. Не було від них лишних ковалів, колодїв, гарбарів, паєчників, рибаків і мисливих. Козак все умів, все зробив; хату поставив і сідло ушив. Звичайно однак не були они спокійними поселенцями, бо жили лиш тимчасовим житєм. Хто хотїв збройною рукою виконати вирок, напасти на сусїда, або оборонити ся від нападу, той потребував лишень крикнути, а молодці злітали ся зі всіх сторін. Уживала їх отже шляхта, уживали панове, що вели межі собою безнастанні спори, коли однак не було таких ви-

пе-
ісь
те-
кто
сь
пк
ла
ми

прав, то сиділи тихо по селах працюючи як в ярмі і здобуваючи в потї чола кавалок насущного хліба.

І тревало так нераз і рік і два, аж нагло приходила вістка про якусь велику виправу, чи то на Татарів, чи на Ляхів, чи разом з полськими панами на Волощину; — і зараз сі колодї, ковалі, гарбарі і пасічники покидали свої спокійні занятя і передівсім починали пити по всіх українських шинках.

Противши все, пили дальше на борг, не на то, що з, але на то, що ще буде. Сподівана добича мала заплатити за гулятику.

Се явище повторяло ся так стало, що опісля досвідчені люди на Україні привикли говорити: "Трясуть ся шинки від Запорожців, щось буде нового на Україні."

І зараз старости скріпляли залоги по замках, і звертали пильну увагу на все, панове стягали військо, а шляхта висилала жінок і дітей до міст.

Отже сеї весни Козаки почали пити, як еще ніколи перед тим, тратити на сліпо запрацьоване добро, і то не в однім повіті, або воєвідстві, але по цілій довгій і широкій Україні.

Щось ся варило напевно, хоч самі Низовці не знали зівсім, що такого. Почали говорити про Хмельницького і про зго утечу на Січ, про городових з Черкасів, Богуслава і Корсуня і інших міст, що за ними повтікали, але говорено також і що иньшого. Вже від довших літ, ходили вісти про велику війну з поганцями, котрої хотів король, щоби добрим молодцям приспорити добичі, лиш Ляхи сего не хотіли — отже тепер сі вісти помішали ся з собою і зродили в людських головах несупокій і очікуванє чогось надзвичайного.

Сей несупокій передед ся і поза лубенські мури. Годї було замикати очи на ті всі признаки, а крім сего князь Ярема немав сего звичаю. В зго посїлостях сей неспокій не перейшов виправді в заколот, але в короткім часі зачали доходити вісти, що ту і там хлопи зачинають ставити опір шляхті, що мордують жидів, що хочуть насильно записувати ся до реєстру на війну з поганами, і що число утікачів на Січ щораз зростає.

Отже князь порозслав післанців; до пана краківського, до пана Калянівського, до Лободи в Переяславі, а сам стягав стада зі сте-

пів і війська з паланок. Тимчасом прийшли успокоючі вісті. Пан гетьман великий доносив все, що знав про Хмельницького, однак не думав, щоби з сего мала вибухнути яка заваруха, знов пан гетьман польний писав, що "гільтайство звичайно як пчоли, бурить ся на весну." Оден старий хорунжий Зацьвілховський прислав лист, в котрім закликав князя, щоби нічого не легковажити, бо з Диких Піль іде велика буря. Про Хмельницького писав, що поїхав з Січи на Крим, щоби просити хана о поміч. "А як мені доносять приятелі з Січи — писав, — то там кошовий слягає зі всіх дугів і рік піше і кінне військо, і не говорить нікому, пощо се чинить, думаю проте, що ся буря звалить ся на нас, а коли се стане ся при татарській помочи, то дай Боже, щоби се не принесло згуби нам всім".

Князь, вірив Зацьвілховському більше як самим гетьманам, бо знав, що на цілій Україні, ніхто так добре не знав Козаків і їх способів, отже постановив стягнути як найбільше війська, а рівночасно довідати ся, як ся дійсно річ має.

Отже одного раня казав прикликати до себе пана Виховця, поручника волоської хоругви, і сказав ему:

— Поїдеш васць на Січ в посольстві від мене, до пана отамана кошового, і віддаш ему сей лист з моєю господинською печатню. Але щоби ся знав, чога ся тримати, то скажу тобі так: лист є позором, а ціла вага посольства лежить в васцінім розумі, щоби ся на все дивив ся, що ся там діє, кільки війська скликали, і чи еще більше скликають. А особливо се тобі наказую, щоби ся собі там заднав яких людей і довідав ся добре всего про Хмельницького, де він є, і чи се правда, що поїхав на Крим просити Татарів о поміч. Розуміш васць?

— Так якби мені хто виложив на долони.

— Поїдеш на Чигирин, а по дорозі не будеш більше попасати як одну ніч. Прибувши там, удаш ся до хорунжого Зацьвілховського, щоби тобі дав листи до своїх приятелів на Січи, і ті їм тайком передаш. Они тобі все оповідать. З Чигирина поїдеш байдаком до Кодака, поклониш ся від мене пану Гродзіцкому і віддаш ему се письмо. Він постарає ся перепровадити тебе через пороги і достарчить перевізників. На Січи також не бав ся;

диви ся, слухай і вертай, коли лишиш ся живим, бо се не легка подорож.

— Ваша княжа милість э шафаром моєї крови. Кілько маю з собою людей взяти?

— Возьмеш з собою сорок почтових. Виїдеш сегодня над вечером, а нїм поїдеш приїдеш эще по інструкції. Се поручаю ваш-моєї важну місію.

Пан Биховець виїшов утішений; в передпокою стрїнув Скшетуского з кількома офіцїрами від артилєрії.

— А що там? — запитали эго.

— Сегодня вибираю ся в дорогу.

— А куди, куди?

— До Чигирина; а звїдтам эще дальше.

— То ходи зі мною — сказав Скшетуский.

І запровадивши эго на квартиру, давай просити, щоби эму відступив сю місію.

— Так як приятель — каже — жадай, чого хочеш, коня турецького, дам, нічого не пожалую, колибим лишень мїг їхати, бо душа рве ся в тамті сторони. Хочеш гроший, дам, тїлько відступи менї сю службу. Слави се не принесе, бо коли має бути війна, то зачне ся ту скорше, — а згинутї можеш. Знаю також, що Гануся тобі мила, так як і другим; поїдеш, то эї тобі збаламутять.

Сеї послїдний аргумент поцілив пана Биховця лїпше як другї, але все таки опирав ся. Щоби на се сказав князь, колиби уступив? чи не взявби эму сего за зле? Таж се прецінь доказ княжої ласки таке порученє.

Почувши се, Скшетуский полетїв просто до князя, і казав себе сейчас замельдувати.

По хвили вернув паж з повїдомленєм, що князь позволяє вїйти.

Намісникови било ся серце як молот, бо ануж почує коротке: "ні!", по котрїм не лишить ся нічого бїльше, як всего понехати.

— А що скажеш? — спитав князь, побачивши намісника.

— Мостивий князю, я прийшов просити найпокірнїйше, щоби менї повїрено виправу на Сїч. Биховець може би і уступив, бо э менї приятелем, а менї на сїм залежить бїльше, як на житю, — лишень Биховець боїть ся, що ваша княжа милість буде ся на него кривити.

— На Бога! — сказав князь — таж ябим нікого більше не посилав, як тебе, але я думав, що не радо поїдеш, відбувши недавно таку довгу подорож.

— Милостивий князю, хотяйби мене щодня послано, завсїгда поїду радо в тамту сторону.

Князь подивив ся на него довго своїми чорними очима і по хвили спитав:

— Що ти там маєш?

Намісник стояв заклопотаний не могучи знести княжого погляду.

— Вже я бачу, що мушу сказати всю правду — відповів — бо перед розумом вашої княжої милости нічого ся не скриє, лишень не знаю, чи найду ласкавий послух у вашої княжої милости.

І ту почав оповідати, як пізнав доньку князя Василя, як в ній залюбив ся, і бажав би тепер її відвідати, а вертаючи з Січи спровадити її до Лубнів, щоби охоронити її перед козацькою заверухою і перед Богуном. Не сказав лишень про махінації старої княгині, бо ту був звязаний словом. І так почав благати князя, щоби ему повірив роботу Биховця, що князь сказав:

— Я би тобі і так позволив їхати і людий дав, але колись вже так мудро все уложив, щоби власну справу погодити з сим цо- сольством, то вже мушу се для тебе зробити.

Сказавши се князь закликав в долоні і сказав пажови покликати пана Биховця.

Намісник поцілував з радости княжу руку, а сей стиснув зго за голову і наказав бути спокійним. Любив він дуже Скшетуского, як хороброго жовніра і офіціра, іа котрого можна було ві всім спустити ся. Крім того була межн ними ся звязь, яка витворює ся межн підвладним, що любить з цілої душі свого зверхника, а зверхником, котрий се добре відчуває. Коло князя крутило ся немало двораків, що служили і підхлібляли ся для власної користи, але бистрий ум Яреми, знав добре, що про кого думати. Знав, що Скшетуский був чоловіком чистим як слеза — отже цїнив зго і був ему вдячний за привязанє.

З радостю почув також, що зго любимець полюбив доньку Василя Курцевича, старого слуги Вишневецьких, котрого память була для князя дорогою.

— Не з невдячності се против князя — сказав — не довідував ся я про дівчину, але коли опікуни не заглядали до Лубнів і не було на них жадних скарг, то я думав, що суть уцтиві. Однак скоро ти мені тепер про ню наганув, то буду про ню памятати, як про рідну.

Чуючи се, Скшетуский, не міг надивувати ся доброті свого пана, котрий, здавало ся, сам собі тепер робив закиди, що при надмірі розличних справ не зняв ся долею давного жовніра і дворянина.

Тимчасом надійшов пан Биховець.

— Мослане — сказав до него князь — слово сказало ся і эсли схочеш, поїдеш, але тебе прошу зроби се для мене і відступи сю функцію Скшетускому. Має він свої добрі причини, щоби эї помагати ся, а я придумаю для васці щось иньшого.

— Мостивий князю — відповів Биховець, — висока ласка вашої княжої милости, що могучи розказати, здаэш се на мою волю, і я не бувби варта сеї ласки, колибим эї не прийняв з вдячним серцем.

— Подякуйже приятелеви — сказав князь звертаючи ся до Скшетуского, — і їди лагодити ся до дороги.

Скшетуский дійсно дякував горячо Биховцеві, і за кілька годин був готовий до дороги. В Лубнях вже від давня годі ему було висидіти, а ся виправа відповідала всім эго бажаням. Насамперед мав побачити Елену, а опісля — правда, що треба було ся з нею на довший час розлучити, але власне такого часу було потрібно, щоби дороги могли пообсихати, щоби можна їхати возами. Скорше княгиня не моглаби приїхати до Лубнів, мусівби отже Скшетуский або заждати в Лубнах, або сидіти в Розлогах, що знов противило ся угоді з княгинею, а що більше, моглоби збудити в Богуна підозрінэ. Елена могла бути безпечною проти эго замірів доперва в Лубнах, отже коли мусіла з конечности лишити ся эще через довший час в Розлогах, то найліпше було Скшетускому відїхати, а за се з поворотом, забрати эї вже під ослоною княжих жовнірів. Обдумавши се, спішив ся намісник з виїздом і полагадивши все, взявши листи і інструкції від князя, а гроші на виправу від скарбника, виїхав эще кавалок до ве-

чєра, маючи з собою Ржендзяна і єорок семенів з козацької княжої хоругви.

VII

Було се вже в другій половині марта. Трави пустили ся буйно; перекотиполя зацвили, степ віджив новим житєм. Намісник, їдучи ранком на чолі своїх людей, їхав неначе морем, котрого рухливою філею, була вітром колєсана трава. А всюди повно веселости і весняних голосів, криків і щебету, свистів, лопоту крил, радісного гудїня комах: степ гомонїв, як ліра, на котрій грає Божа рука. Над головами їздців яструби, висячі нерухомо в небесній синяві неначе позавїшувані хрєстики, трикутники диких гусий, ключі журавлів: на землі хороводи здичїлих табунів. Он летить гурма степових коний, видно, як порють трави грудьми, їдуть як буря і стають як вкопані, окруживши їздців півколєсом; їх гривни порозвїювані, нїздря роздимані, очи здивовані. Сказавбись, хочуть розтратувати непрошених гостей. Але єще хвиля і нагло втїкають і зникають рівно скоро, як прибігли — лишень трави шумлять, лишень цвїти мигочуть. Тупїт затих, знов чути лишень гранє птацтва. Нїби весело, а якийсь сум серед сеї радости, нїби гамїрно а пусто! — о! а широко, а просторо! Конем не здїгнати, думкою не здогонити . . . хїба ті смутки, ту пустїсть, сї степи полюбити і кружляти над ними душею, спочивати на їх могилах, слухати їх голосу і відповідати.

Було рано. Великі каплі роси блищали на билинах і бурянах, часті подуви вітру сушили землю, на котрій по дощах стояли широкі баюри, неначе порозливані озера, сьвітячі до сонця. Віддїл намісника посував ся звільна, бо трудно було поспїшати, бо конї западали ся часом по колїна в мягкій землі. Але намісник не давав їм віддиху по горбовинах, бо спїшив заразом і витати і пращати. Отже вже другого дня по полудни, переїхавши кавалок ліса, добачив вітраки в Розлогах, що були порозкидувані по взгірях і поблизьких могилах. Серце било ся єму як молотом.

Ніхто зго там не сподівав ся, ніхто не знав, що приїде, щож она скаже, коли зго побачить? От уже і хати підсуєдків, поховані по молодих вишневих садах — дальше село, а зще дальше видно і журавель на двірськїм майдані. Намісник стягнув коня і пустив ся чвалом, а за ним зго семени; летіли так через село з дзвенькотом і гамором. Денеде вибігав хлоп з хати, дивив ся і хрестив ся: "Чорти, не чорти? Татари не Татари?" Болото так бризгало з під конит, що і годі було розріжнити хто їде. А они тимчасом долетіли до майдану і станули перед запертою брамою.

— Гей там! Отвирай!

Гамір, стукіт і гавканє собак викликали людий з двора. Поприбігали отже до брами поперестрашувані, думаючи, що се хиба напад.

— Хто їде?

— Отвирай!

— Князів нема дома.

— Отвирайже поганська дитиню, ми від князя з Лубнів,

Челядь пізнала вкінци Скшетуского.

— А то ваша милість! Зараз! зараз!

Отворено браму, а втім і сама княгиня вийшла перед сїни і прикривши рукою очи, гляділа на прибувших.

Скшетуский зіскочив з коня і зближивши ся до неї, сказав:

— Імосць не пізнаєте мене?

— Ах, се вашмосць, пане наміснику! Я думала, що се напад татарський. Кланяю ся і прошу до кімнат.

— Вацьпані певно дивуєш ся — сказав Скшетуский, коли вийшли до середини, — видячи мене в Розлогах, а преці я слова не зломав, бо се сам князь послає мене до Чигирина і дальше. Казав мені притім затримати ся в Розлогах і спитати о ваше здоровлє.

— Вдячна я зго княжій милости, як ласкавому панови і добродієви. Чиж скоро думає нас виганяти з Розлогів?

— Не думає він про се зівсім, бо не знає, що вас треба виганяти, а я що сказав, то і буде. Лишити ся в Розлогах; маю свого хліба досить.

Почувши се княгиня, зараз повеселіла і сказала:

— Сідайже вашмосць і будь собі радий, так як я тобі рада.

— А княжна здорова? де она?

— Знаю я, що ти не до мене приїхав, мій кавалєре. Здорова она, здорова; єще дівка від тих любощів потовстїла. Але зараз її закличу і сама ся трохи огорну, бо аж встид так гостий приймати.

І справді княгиня мала на собі вже добре споловілу сукню, на верха кожух і ялові чоботи на ногах.

Однак в тій хвили вбїгла до кімнати Елена, що хоч не кликана довідала ся від Татарина Чегли, хто приїхав. Вбїгла задихана і червона як вишня, не могучи майже віддихати, лишень її очи сьміяли ся від щастя і веселости. Скшетуский кинув ся цілувати її руки, а коли княгиня дискретно вийшла, став цілувати губи, бо був загонистим чоловіком. А вона і не боронила ся дуже, бо чула, що сили її покидають, від надміру щастя і радости.

— А я не сподївала ся вацьпана, — шепотїла, прижмуруючи свої гарні очи, — але вже не цілуй так, бо не годить ся.

— Як не маю цілувати — відповів лицар, — коли мені мід не такий солодкий, як твої уста? Я вже думав, що прийде ся мені всохнути без тебе, аж мене сам князь сюди вислав.

— То князь знає?

— Я йому все сказав. А він єще і був радий, приганувши собі князя Василя. Ей, хиба ти мені чогось завдала, дівчино, що вже і сьвіта поза тобою не бачу.

— Ласка се Божа таке твоє заслїпенє

— А тямши сю ворожбу, яку вчинив сокіл, коли стягнув наші руки до купи? Знать так вже було судило ся.

— Тямлю . . .

— А я з туги ходив в Лубнах на Солоницю і ти мені там привиджувала ся, як жива, а коли-м лиш простягнув руки, тось все зникала. Але вже мені більше не втечеш, бо думаю, що вже нам більше нічого не стане на перешкодї.

— Эсли що стане, то не моя воля.

— Скажи мені єще раз, що мене любиш!

Елена спустила очи, але відповіла з повагою і виразно:

— Як нікого на сьвітї.

— Хочби мене хто обсилав золотом і достоїнствами то я волівби сі твої слова, бо чую, що говориш правду, хоч сам не знаю, чим я собі заслужив у тебе на таке добродійство.

— Бо ти мене пожалував, бось мене пригорнув і уняв ся за мною, і говорив до мене такими словами, яких я перед тим не чула.

Елена замовкла від зворушення, а поручник почав на ново цілувати її руки.

— Будеш мені папею, не жінкою — сказав.

І через хвилю мовчали, лишень він не спускав з неї очий, хочячи собі винагородити довгі хвилі розлуки. Видала ся ему еще гарнійшою, як давнійше. І справді в сій отіненій світлици, при грі соняшних лучів, що ломали ся в шклянних віконних кружках, виглядала як ті образи святих в мрачних церковних каплицях. А рівночасно било від неї таке тепло і житє, на її лиці і в цілій стати малювало ся тільки розкішних жіночих принад, що можна було голову стратити, залюбити ся на смерть і любити на віки.

— Від твоєї краси прийде ся мені хіба осліпнути, — сказав намісник.

Білі зубенята княжни блиснули весело від усьміху.

— Певно панна Анна Божобогата сто разів гарнійша від мене.

— Так її до тебе, як приміром циновій мисці до місяця.

— А імц Ржендзян говорив що иньшого.

— Імц Ржендзян варта дістати в лице. Що мені там по тій панні. Нехай иньші пчели збирають мід з сего цвіту, а э їх там немало.

Дальшу розмову перервав прихід старого Чегли, що прийшов витати намісника. Уважав він вже эго за свого budouчого пана, отже кланяв ся ему ще від порога, віддаючи поклони після східного обичаю.

— Но, старий Чеглий, возьму я і тебе з панною. А ти її вже служи до смерти.

— Не довго вже на ню ждати, ваша милість, але доки житя, доти й служби. Бог оден!

— За який місяць, наколи поверну з Січи, їдемо до Лубнів — сказав намісник, звертаючи ся до Елени, — там ксьондз Му-

ховицьк

Еле

—

—

свята

Лубнів

переїх

—

—

ду, с

—

входя

не д

Св

обід.

лувал

Розло

уважа

А

Н

—

вацьк

полю

з та

П

пират

нена

—

треба

І

—

паня

З

—

—

—

—

ховецкий чекає зі стулою.

Елена перестрашила ся:

— То ти на Січ їдеш?

— Князь посилав з листами. Але не бій ся. Особа посла свята і у поган. А тебе з княгиною відіславим хочби і зараз до Лубнів, але дороги страшні. Сам бачив-ем, навіть верхом не легко переїхати.

— А довгож лишиш ся в Розлогах?

— Ще сьогодні на вечер виїжджаю до Чигирина. Скорше поїду, скорше приїду. Впрочім княжа служба; не мій час, не моя воля.

— Прошу на перекуску, зсли вже аморів досить, — сказала, входячи, княгиня. — Го! го! лица у дівчини червоні, видно щось не дармував пане кавалєре! Но, але я вам ся не дивую . . .

Сказавши се, поклєпала ласкаво Елену по плєчи, і пішла на обїд. Княгиня була в знаменитім гуморі. Богуна вже давно віджалувала, а тепер складало ся так, що завдяки щедрости намїсника, Розлоги "кум борїс, лєсїс, гранїцебус ет кольонїс," могли вже бути уважані за єї і єї синів власність.

А були се прецї немалі добра.

Намїсник вишитував ся про князїв, чи скоро повернуть.

— Сподїваю ся їх кожного дня. Маркотно їм було спершу на вацьпана, але опїсля, роздумавши про твої поступки, дуже тебе полюбили, як будучого крєвного, бо говорять, що кавалєра з такою фантазиєю трудно вже знайти в нинїшних мягких часах.

По обїдї вийшли намїсник з Еленою до вишневого саду, що припирав до окопу за майданом. Сад був обсіпаний вчасним цвїтом неначе снігом, за садом чорніла ся дїброва, а в нїй ковала зазуля.

— Се нам на щасливу ворожбу — сказав пан Скшетуский, — але треба ся поспитати.

І звернувши ся к дїброві, питав:

— Зазуле небого, а кїлько лїт будемо жити в парі з отсею панянюкою?

Зазуля почала ковати і ковати. Начислили пядєсять і бїльше.

— Дай Боже.

— Зазулі завсїгди правду говорять — сказала Елена.

— А коли так, то ще буду питати! — сказав розохочений на-

місник.

І питає:

— Зазуле небого, а кілько будемо мати хлопчиків?

Зазуля, якби замовлена, зараз почала відповідати і викувала їм ні більше ні меньше лиш дванайцять.

Пан Скшетуский не знав, що робити зі втіхи.

— От, зістану старостою, як мені Бог милий! Чулась вацьпанна, га?

— Нічою не чула — відповіла червона як вишня Елена, — навіть не знаю про щось питає.

— То може повторити?

— І того не треба.

На таких розмовах і забавах зійшов їм день як сон. Вечером надійшла хвиля довгого праця, і намісник поїхав до Чигирина.

VIII

В Чигирині застав пан Скшетуский старого Зацьвіліховського в великім зворушеню і горячці; виглядав він нетерпеливо княжого післанця, бо з Січи доходили щораз грізнійші вісти. Не улягало вже жадному сумнівови, що Хмельницький готовив ся доходити збройною рукою своїх кривд і давних козацьких привілеїв. Зацьвіліховський мав про него відомости, що находив ся в Крими у хана і просив о поміч, з котрою сподівали ся зго на Січи кожного дня. Отже на Низу готовила ся проти Річи посполитої велика війна, що при татарській помочи, могла оказати ся погубною. Буря зарисовувала ся щораз ближше, виразнійше і страшнійше. Се вже не глухі, або неознаєчні тривоги перебігали через Україну, але певність війни. Гетьман великий, що з початку не багато собі робив з сеї справи, присунув ся тепер з війском аж до Черкас, а висунені наперед відділи коронних війск доходили аж до Чигирина, а то головно, щоби стримувати утікачів, бо городові Козаки і чернь почали утікати на Січ цілими масами. Шляхта громадила ся по містах. Говорено, що в полудневих возвідствах має бути проголошене загальне опол-

ченэ. Декотрі отже навіть не чекали на вітні і відсилали жінки і діти до замків, а самі тягнули під Черкаси. Нещаслива Україна поділила ся на дві половини; одна спішила на Січ, друга до коронного обозу; одна, передовсім шляхта, стояла за старим порядком, друга, нарід і Козацтво ставало по стороні оборонців козацьких вільностей. Страшна війна, нім в ній набрали ваги—релігійні ключі, була передовсім суспільною війною, війною класи поневолених мас проти горстки пануючого паньства і шляхти.

Але хоч які чорні хмари зібрали ся над Україною, хоч від них падала зловіща тінь, хоч в їх нутрі клекотіло і гуділо, а з кінця в кінець перелітали громи, люди эще собі не здавали справи, до якої степені розшаліла ся та буря. Може і сам Хмельницький не здавав собі з сего справи, але він тимчасом слав листи до пана краківського, до комісара козацького і до коронного хорунжого, повні жалів і нарікань, з заявами вірности для короля і Річі посполитої. Чи хотів він лиш зискати на часі, чи може думав, що дасть ся эще зробити загоду, рікні рікно думали, — двох лишень людей, Зацьвіліховський і Барабаш, не дурили ся ані одної хвилі.

Старий полковник дістав рівнож лист від Хмельницького. Лист був глумливий і повний зневаг. "Зачнемо з цілим запорожським війском — писав Хмельницький — горячо просити і апелювати, щоби сповнено сі привілії, котрі ваша милість таїв-эсь у себе. А щось таїв їх для власної користи і пожитків, проте ціле військо запорожське вважає тебе гідним полковникувати над вівцями або свиньми, але не над людьми. А я від себе прошу о вибаченэ, эсли я в чім не догодив вашій милости в своїй убогій хаті в Чигирині, на празнику св. Миколая — і щом відіхав на Запороже без відомости і позволеня."

— Дивіть ся, вашмосцьове — говорив до Зацьвіліховського і до Скетуского Барабаш, — эще і насьміваэ ся з мене.

— Заповідаэ отже, що з цілим запорожським війском, буде допоминати ся о привілії — сказав Зацьвіліховський. — Отже се попросту домашна війна, найстрашійша зі всіх воєн.

На се Скетуский:

— Виджу, що мені треба спішити ся; дайте мені вашмосцьове

листи до сих, з котрими мені треба буде вийти в зносини.

— До отамана кошового васць маєш?

— Маю від самого князя.

— Дам тобі отже до одного курінного отамана, а імц Барабаш має там також свого кривняка Барабаша: від них дізнаєш ся всего. Але хто знає, чи се вже не запізно на таку виправу. Хочє князь знати, що там на правду чувати? — коротка відповідь: зле чувати! А хоче знати, чоґо ся тримати? — коротка рада: зібрати як найбільше війська і получити ся з гетьманами.

— То вишлїть до князя післанця з відповідю і радою, — сказав пан Скшетуский. — Я мушу їхати, куди мене післано, і не можу зміняти княжих рішень.

— А чи знаєш васць, що се страшно небезпечна виправа? — сказав Зацьвілховський. — Ту вже нарід так збурений, що годі висидїти. Колиби не близькість коронного війська, то чернь кинула би ся на нас. А щож доперва там! Лізеш так як смокови в пащу.

— Мосці хорунжий, Йона був вже в череві, не в паці кита, а за божою помочю вийшов здоровий.

— Отже їд. Хвалю твою рішучість. До Кодака можеш васць доїхати безпечно, а там ся розглянеш, що буде можна дальше зробити. Гродзіцкий старий жовнір, він тобі дасть найліпші інструкції. А до князя я певно сам поїду; эсли ся маю бити на свої старі літа, то волю під ним, як під ким иньшим. Тимчасом приготую для васці байдак і перевізників, що тебе завезуть до Кодака.

Скшетуский вийшов і удав ся просто до своєї квартири в княжїм домі на ринку, щоби поробити послїдні приготования. Мимо небезпеченьств сеї подорожи, про які ему говорив Зацьвілховський, намісник думав про ню не без певного рода задоволення. Мав побачити Дніпро майже в цілій довготї аж до Низу, і пороги, а була се для тодішного лицарства неначе зачарована земля, повна таємниць, до котрої тягнув кождий охочий на пригоди. Не оден прожив ціле житє на Україні, а не міг ся похвалити, що бачив Сїч — хиба колиби хотїв вступити до брацтва, а до сего вже не було багато охотників межи шляхтою. Часи Самуїла Зборовського вже минули і не мали більше вернути. Пролом межи Сїчю а Рїчи посполитою, що вже зазначив ся на добре за часів Наливайка і Павлюка, не лишень

не зменьшував ся, але противно більшав щораз більше, і наплив шляхти на Січ, не тільки польської але і української, що не ріжнила ся від Низовців ані мовою ані вірою, був значно менший. Такі Булиги Курцевичі не мали багато наслідувачів; взагалі на Низ, до брацтва гнало тепер шляхту хіба нещастя, баніція, одним словом провини, неможливі до відпокутованя.

Тож якась непроглядна таємниця оповила сю низову республіку, як дніпрові мраки. Оповідано про ню чуда, котрі пан Скшетуский хотів оглянути власними очима.

Не сподівав ся він також, що правда, щоби не мав звідам вернути ся. Що посол, то посол, особливо від князя Яреми.

Так роздумуючи, дивив ся через вікно своєї квартири на ринок. Тимчасом минула година і друга, коли нагло Скшетускому видало ся, що побачив якісь дві знакомі постати, що прямували на Дзвонецький кут, де був sklep Волоха Допули.

Придивив ся уважнійше; був се пан Заглоба з Богуном.

Ішли, тримаючи ся попід руки, і незабаром ввійшли в темні сїни, над котрими сторчала віха, що означала шинок і винарню.

Намісника задивував побут Богуна в Чигирині і его приязнь з паном Заглобою.

— Ржендзян! сам ту! — закликав на хлопця.

Хлопець вказав ся в дверех примежної кімнати.

— Слухайно, Ржендзян, пійдеш до винарні, онтам під віхою і знайдеш там грубого шляхтича з дірою на чолі і скажеш ему, що хтось, що має до него пильну справу, хоче его бачити. А колиби питав хто, не говори.

Ржендзян вибіг і за якийсь час побачив его намісник, як вертав разом з паном Заглобою.

— Витаї вашмосць — сказав пан Скшетуский, коли шляхтич указав ся у дверех кімнати, — чи собі мене пригадуєш?

— Чи собі пригадую? Нехайже мене Татари на лії перетоплять і пороблять з мене свічки до мечетів, эсли я забув. Се васць тому кілька місяців отворив Чаплінським двері у Допула, що мені дуже припало до смаку, бо і я свого часу увільнив ся таким самим способом з вязниці в Стамбулі. А що поробляє пан Повсінога гербу Зервіплюдри, разом зі своєю невинністю і мечем. Чи завсігди

ему воробці сїдають на голову, беручи зго за сухе дерево?

— Пан Подбїпента здоров і казав кланяти ся вашмосці.

— Дуже се богатий шляхтич, але сильно дурний. Эсли зїтне такі три гелови як зго власна, то се зробить лиш півтора гелови, бо зїтне трох півгеловків. Тьфу! яке горячо, хоч доперва марець. Язык в горлі засихає.

— Маю я ту знаменитий трийняк, може вашмосць позво-
лиш шкляночку?

— Кеп відмавляє, коли не кеп просить. Власне мені цирулик поручив пити мід, щоби відтягнуло мелянхолію від голови. Тяжкі бо се часи приходять на шляхту: дієс іре ет калямїтатіє (день гнїву і нещастя). Чаплїнський здох зі страху, не ходить до Допула, бо там пє козацька старшина. Я оден наставляю хоробро чоло небезпекам і дотримую компанїї сим полковникам, хоч їх полковництво смердить дїгтем! Добрий мід! дійсно знаменитий! Звідки зго васць маэш?

— З Лубнів. То багато ту з старшини?

— Кого ту нема? Федор Якубович з, старий Фелон Дзедзяла з, Данило Нячай з, а з ними їх очко в голові, Богун, котрий став мені приятелем, відколи-м зго перепив, і обїцяв адоптувати. Всї они смердять тепер в Чигиринї, і виглядають, в котру сторону повернути ся, бо не сьміють зще оповїсти ся отверто при Хмельницькім. Але эсли ся не оповїдять, то се буде моя заслуга.

— А то яким чином?

— Бо пючи з ними, приєдную їх для Рїчи посполитої і намовляю до вірности. Эсли король не дасть менї за се староства, то вір менї вацьпан, нема вже справедливости в сїй Рїчи посполитїй, анї нагороди для заслуг, і лїпше в таким разї садити кури, чим наражувати голову для публичного добра.

— Лїпшебись вацьпан зї наражував, бючи ся з ними, а так думаю, що лишень надармо витрачуєш гроші на трактаменти, бо в сей спосіб їх не приєднаэш.

— Я витрачаю гроші? За кого мене вашмосць маэш? То не досить, що я заходжу собі з хамами, щобим зще мав за них платити? За ласку се уважаю, що їм позволяю за себе платити!

— А сей Богун, що він ту робить?

— Він? наставляє уха, як і другі, що з Січи чувати. По се ту приїхав. Се любимець всіх Козаків. Залицяють ся они до него, як малпи, бо се певно, що переяславський полк піде за ним, а не за Лободою. А хто знає, за ким і реєстрові Кречковського пійдуть. Богун Низовцям брат, як треба іти на Турка або Татарів, але тепер дуже роздумує, бо мені признав ся по пьяному, що любить ся в шляхтянці і хоче ся з нею женити, проте не випадає зму саме перед шлюбом братати ся з хлопством. Таж він хоче, щоби я его адоштував і приняв до гербу... Дуже знаменитий сей трійняк ваш-моєї!

— Вищий васць эще.

— Виплю, виплю. Не під віхами се продають такий трійняк.

— А не питав-есь ся васць, як називає ся та шляхтянка, з котрою Богун хоче женити ся?

— Моспане, а що мене обходить її назвиско? Знаю лишень, що як Богунови приправлю роги, то буде ся називати панї рогачева.

Намісник почув нагло велику охоту тріпнути в ухо пана Заглобу, а сей не спостерігши ся на нічим, говорив дальше:

— За молодих літ був з мене не аби який красавець. Якбим лишень оповів васці, за що дістав-ем мученичу пальму в Галаті. Бачиш сю діру, на моім чолі? Досить, коли скажу, що се мені її вибили евнухи в гаремі тамошного баші.

— А говорив-есь, що се розбійнича куля?

— Говорив-ем? Том добре говорив! Кождий Турок розбійник — нехай мені так Бог помагає!

Дальшу розмову перервав прихід Зацьвіліховського.

— Но, мостивий наміснику — сказав старий хорунжий, — байдак готовий, перевізники люди певні, їдъ в імя Боже, хочби й зараз. А отсе листи.

— То скажу людям зараз іти на берег.

— А куди васць вибираеш ся? — спитав пан Заглоба.

— До Кодака.

— Горячо тобі там буде.

Але намісник не чув вже ворожби, бо вийшов з кімнати на подвірє, де при конях стояли семени, вже майже готові до дороги.

— На коні і на берез! — закомандував пан Скшетуский. — Впровадити коні на байдаки і чекати на мене!

Тимчасом в кімнаті старий хорунжий сказав до Заглоби:

— Чув я, що васць собі заходиш з козацькими полковниками і пэш з ними.

— Про публіко боно, (для загального добра), мосці хорунжий.

— Маэш васць острый дотеп, і мабуть більший від встиду. Хочеш собі з'єднати Козаків при келишках, щоби опісля в разі побіди, були тобі приятелями.

— Хочбим навіть, будучи турецьким мучеником, не хотів зістати і козацьким, не булоби в тім нічого дивного, бо два гриби можуть і найліпший борщ зіпсувати. А що до встиду, нікого не прошу, щоби зі мною пив — сам зго вишу, і дасть Бог, що мені не буде гірше смакувати від сего меду. Заслуга, як олива, мусить виплинути на верха.

В тій хвили вернув Скшетуский.

— Люди вже ідуть — сказав.

Зацьвіліховський налив мірку:

— За щасливу подорож!

— І здоровий поворот! — додав пан Заглоба.

— Буде ся вам добре їхати, бо води страшенні.

— Сідайте, вашмосцьове, випємо рещту. Не великий се анталок. Сїли і пили.

— Цікавий край побачиш васць — говорив Зацьвіліховський.

— А кланяй ся панови Гродзіцкому в Кодак! Ей, жовнір се, жовнір! Сидить на кінци сьвіта, далеко від гетьманських очий, а порядок у него такий, що дай Боже такого в цілій Річі посполитій. Знаю я добре Кодак і пороги. За давних літ, нераз туди їздив, коли подумаю, що все те перейшло, минуло, а тепер . . .

Ту хорунжий спер сиву голову на руці і задумав ся глибоко. Настала хвиля тишини; чути було лишень тупіт коний при брамі. Се послідні з людей пана Скшетуского виїзджали на берез до байдаків.

— Мій Боже — говорив, збудивши ся з задуми Зацьвіліховський — а однак давнійше, хоч і були непорозуміня, таки були ліпші часи. Ось памятаю так як нині, під Хотином, дваццять сім літ тому назад. Коли гусария ішла під Любомірським до атаку на яничарів, то Козаки в

своїх окопах видали шанки в гору і кричали, аж земля дрожала, до Сагайдачного: "Пускай батьку з Ляхами умирати!" А сьогодні що? Сьогодні Низ і Хмельницький лучать ся з Татарами, щоби своїх кривд доходити . . .

— Випиймо на сей смуток! — перервав Заглоба. — Що се за трійняк!

— От коби Бог дозволив як найскорше вмерти, щоби не дивити ся на домашну війну — говорив дальше старий хорунжий. Спільні провини мають ся обмивати в крові, але буде се кров братня. Бо хтож на Низу? Українці. А хто в війську князя Яреми? хто по панських залагах? Українці. А чй мало їх в короннім обозі? А я сам хто такий? Ох, нещасна Україно!

— Не горюйтеж вже так мосці хорунжий! — сказав пан Скшетуский — бо сльози нам стають в очах. А може зще і погідне сонце нам засвітить!

Але сонце власне заходило, і зго послідні промінї падали червоним блеском на білий волос хорунжого.

В місті дзвонено на "Ангел Господен" *за зсотишис*

Вийшли. Пан Скшетуский пішов до костела, пан Зацьвіліховський до церкви, а пан Заглоба до Дупули в Дзвонецький Кут.

Темно вже було, як знов зійшли ся над берегом Тасьминової пристани. Люди пана Скшетуского сиділи вже на байдаках. Перевізники зносили зще вюки. Зимний вітер тягнув від поблизького Тасьминового уїстя до Дніпра, і не показувало на погоду. До світла огню, що горів на березі, вода в ріці полискувала кровавою барвою і утікала в темну далечінь.

— Но, щаслива дорога — говорив хорунжий, стискаючи сердечно руку молодця. — А пильнуй ся васць.

— Нічого не занедбаю. Дасть Бог, що ся незадовго побачимо.

— Хиба в Лубнах, або в княжім обозі.

— То вашмосць таки на певно до князя?

Зацьвіліховський підніс в гору рамена.

— А що мені, коли війна, то війна.

— Бувайже здоров, мосці хорунжий.

— Нехай тебе Бог провадить.

— Віве валєкве (живи і будь здоров) — кликав пан Заглоба. — А

коли вода занесе васці аж до Стамбулу, то кланяй ся Султанови. Або нехай там! Чудесний се був трійняк! Брр! як ту зимно.

— До побаченя!

— До побаченя!

Заскрипіли весла і вдарили об воду. Байдаки поплинули. Огонь, що горів на березі, почав ся скоро віддалювати. Через довгий час видів эще Скшетуский старечу стать хорунжого, осьвячену поломінею костира, і якийсь смуток стиснув эго нагло за серце. Несе эго ся вода, несе, але віддалює від жичливих сердець і від коханої дівчини, від знаних місць; несе эго невмолимо як судьба, але в дикі сторони, в темряву . . .

Виплинули з уїстя Тасьмину на Дніпро.

Вітер свистав, а весла плюскотали рівномірно і якомсь смутно. Перевізники почали співати:

”Ой, то не пили-пили,
Не тумани уставали . . .“

Скшетуский завинув ся в бурку і ляг на постели, зробленій для него жовнірами. Почав думати про Елену, про се, що она эще не в Лубнах, що Богун лишив ся, а він відїзжає. Лихі прочутя і журби насїли на него як стадо ворон. Почав їх відганяти, аж ся змучив, думки эму ся мішали якомсь дивно зі свистом вітру, плюскотом весел і з піснями рибаків — аж заснув.

IX

На другий день рано збудив ся здоровий, відсвіжений і веселійший. Була чудова погода. Широко розлиті води Дніпра морщили ся легонькими морячинами від теплого і легкого подуву вітру.

Береги були в тумані і зливали ся з поверхнею води в одну безкраю рівнину. Ржендзян пробудивши ся і протерши очи, аж ся перестрашив. Глянув здивованими очима довкола, а не побачивши ніде берегів, сказав:

— Господи Боже! мій згомосьць, то ми вже на морю . . .

— Ріка се така могуча, не море — відповів Скшетуский, — а береги побачиш, як мрака опаде.

— Думаю, що нам вже незадовго доведе ся і на Туреччину мандрувати.

— Помандруємо, если нам скажуть; впрочім бачиш, що не самі ми плинемо.

І справді можна було доглянути, що разом з ними плыло кільканайцять байдаків і вузких чорних козацьких чайок, пообшиваних очеретом. Одні з сих суден плыли з бистою струєю води в долину, другі змагали ся поволи в гору ріки при помочи весел і вітрил. Везли они рибу, віск, сіль і сушені вишні до надбережних міст, або знов вертали з замешкалих околиць наладовані припасами поживи для Кодака і з товаром, що находив охочих купців на Січовім Базарі. Дніпрові береги були вже починаючи від впливу Псьоли чистою пустинією, на котрій лише денед біліли ся козацькі зимівки, але ріка становила шлях, що лучив Січ з прочим сьвітом, отже і рух на ній був досить значний, особливо коли зібрані води улекшували плавбу, і коли навіть пороги, крім Ненаситця, були можливими до перебутя для суден, що ішли долі рікою.

Намісник приглядав ся цікаво тому річному життю, а тимчасом зго байдаки плыли стрілою до Кодака. Мрака опала, і береги зарисували ся зівсім виразно. Над головами плывучих перелітали міліони водяного птаства, пеліканів, диких гусий, журавлів, качок і чайок, куликів і риболовів; в прибережних очеретах чути було такий гамір, таке бульботанє води і битє крил, що сказавбись, що там відбувають ся сойми або війни пташі.

За Кременьчуком стали береги низші і відкриті.

— Гляньтено згомосьць! — закликав нагло Ржендзян, — та воно ніби то сонце пече, а на полях сніг!

Скшетуский подивив ся: дійсно, як засягнув оком, блищала в сонішних лучах по обох боках якась біла поволока.

— Гей, старший! а що се там біліє ся? — спитав керманича.

— Вишні, пане! — відповів старший.

Були се дійсно вишневі ліси, зложені з карликоватих дерев, котри-ми були порослі оба береги ріки за уйстями Псьоли. Їх солодкі, великі

ягоди були поживою для птаства, звірят і людей, що заблукали в пустини, а разом були предметом торгівлі, бо їх вожено байдаками аж до Києва і далше. Тепер ліси були покриті цвітом. Коли зблизили ся до берега, щоби дати відпочати веслярам, намісник з Ржендзяном висіли, щоби лишне приглянути ся сим гаям. Окружив їх такий упоюючий запах, що ледво могли віддихати. Множество пластинок цвіту лежало вже на землі. Місцями деревця становили непроходиму гущавину. Межи вишнями росли також густо дикі карликоваті мігдали, вкриті рожевим цвітом, що видавали еще сильнійший запах. Мільони чмелів, пчіл і різнобарвних мотилів уносили ся над сим пестрим морем.

— Чуда се, пане, чуда, — говорив Ржендзян. — І чому ту люди не мешкають? Так ту багато звіри.

І справді межи вишневими корчами переганяли ся сірі і білі зайці, і безчисленні стада синоногих перепилиць, з яких кілька Ржендзян застрілив, але довідав ся онісця від старшого на своє велике здивованя, що їх мясо в трутиною.

На мягкій землі видно було сліди оленів і сугаків, а здалека доходили відголоси, подібні до хрюканя диких свиний.

Подорожні, надививши ся і відпочавши, пустили ся в дальшу дорогу. Береги то підносили ся, то опадали, відкриваючи вид на діброви, ліса, врочиска, могили і розлогі степи. Околиця була так чудова, що Скшетуский мимоволі повторяв собі слова Ржендзяна: чому ту люди не мешкають? Але до сего бракувало, щоби який другий Вишневецький заняв сі пустині, упорядкував їх і боронив від татарських нападів. Місцями ріка творила закрути, ковбані, заливала яри, біла пінистою філею о скалисті береги і заливала водою темні скальні яскині. В таких то яскинях і закрутах находили ся сховки і криївки козацькі. Уйстя рік, покриті лісом сїтнику, очеретів і шуварів, аж чорніли ся від множества птаства, словом: світ дикий, пустий і таємничий отворив ся перед очима наших мандрівників.

Плава стала ся докучливою, бо з причини теплого дня появили ся цілі рої їдких комарів, з котрих деякі були грубі на палець, і від їх укушення пляла кров цюркою.

Вечером прибули до острова Романівки, на котрім було здалека видно огні, і ту затримали ся на нічліг. Рибак, що прибігли подивити ся на відділ намісника, мали сорочки, лиця і руки дочиста пообма-

зувані дїгтем, для оборони перед комарями. Були се люди прості і напівдикі; На весну зїїзджали ся цілими гурмами для ловленя і вудженя риби, яку опісля розвозили до Чигирина, Черкасів, Переяслава і Київa. Їх ремесло було тяжке, але полатне з причини величезної скількості риби, котра в літі ставала нераз нещастєм для сих околиць, бо здихаючи по ковбанях і так званих тихих кутах, заражувала воздух гниллю.

Від сих рибаків довідав ся намісник, що всі Низовці, що рівнож занимали ся ловлею риби, вже від кількох днів опустили острів і удали ся на Низ, куди їх вїззав кошовий отаман. А що ночі видно було з острова огні, котрі палили на стену збігці, що спішили на Січ. Рибакі знали, що готується виправа на Ляхів, і зівсім з сим перед намісником не укривали ся. Отже пан Скшетуский знав, що зго посольство може бути дійсно спізненим, що може нїм він доїде на Січ, то козацькі полки рушать за той час на північ; але єму сказано їхати, отже як добрий жовнір не роздумував і постановив іти дальше, хочби в саму середину козацького табору.

На другий день рано пустили ся в дальшу дорогу. Поминули чудовий Таренський Ріг, Суху Гору і Кінський Остріг, славний зі своїх багон і множества гадюк, з причини яких не можливо там було мешкати. Се все, і дикість околиці, і прискорений біг води, вказувало на близькість порогів. Аж в кінці на овиді показала ся кодацька вежа. — Перша часть подорожи була скінчена.

Намісник однак не дістав ся сего вечера до замку, бо пан Гродзіцкий запровадив такий порядок, що коли перед заходом сонця відтрублено гасло, не пускано нікого нї з замку нї до замку, і колиби навіть сам король приїхав, мусїв би ночувати в Слобідці, що стояла під валами твердині.

Так зробив і намісник. Не був се дуже вигідний нічліг, бо слобідські хати, яких там було около шісдесят, були повиїплювані з глини і такі малі, що до декотрих треба було згинати ся внів, щоби вийти до середини. А иньших не оплачувало ся будувати, бо підчас кожного татарського нападу гармати з твердині заміняли їх в румовища, щоби не давали напасникам захисту і безпечного приступу до окопів. Мешкали в сій Слобідці люди "західні", то є прибулі з Польщі, України, Криму і Волощини. Майже кождий з них був иньшої віри, але нікто про се не пи-

тав. Грунтів не обробляли задля небезпеки від Орди, живили ся рибою і збіжем достарчуваним з України, пили горівку палену з проса, а займали ся ріжними ремеслами, задля котрих їх в замку цінили.

Намісник майже не міг ока зажмурити через невиносимий запах кінських шкір, з яких в Слобідці виправлювано ремінь. На другий день досвіта, як лишень видзвонено і відіграно на трубах "вставати", дав знати до замку, що прибув княжий посол і просить о прийнятє. Гродзїцький, в котрого памяти була еще сьвіжою недавна візита самого князя, вийшов особисто зму на стрічу. Був се пядесятьлітний чоловік, одноокий, як Цикльон, понурий, бо сидячи в пустини на кінци сьвіта і не стикаючи ся з людьми, здичів, а маючи в руках неограничену власть, набрав поваги і суворости. Крім того зго лице було опоганене віспою, а прикрашене лишень шрамами від шабель і татарських стріл, неначе білими плямами на темній шкірі. Був се однак щирий жовнір, чуйний як журавель, що безнастанно мав звернені очи в сторону Татар і Козаків. Пив лишень воду, спав тільки сім годин на добу, часто зривав ся в ночи, щоби побачити, чи сторожа добре пильнує окопів і за найменше недбальство карав жовнірів смертию. Хоч сам був Українцем, проте дусив Козаків кілько міг і служив Річи-посполитій душою і тілом.

— Так отже вашмосць на Сїч ідеш? — питав Скшетуского, впроваджуючи зго насамперед до замку і прийнявши гостинно.

— На Сїч. Які новини маєш звідтам вашмосць, мосці команданте?

— Війна! Отаман кошовий стягає Козаків зі всіх лугів, річок і островів. З України ідуть збігці, котрим я перешкаджаю, скільки можу. Війска з там вже на трийцять тисяч, або і більше. Коли рушать на Україну, коли ся з ними получать городові Козаки і чернь, буде їх сто тисяч.

— А Хмельницький?

— Сподівають ся зго з Криму кожного дня з Татарами. Може вже і з; сказавши правду, то вашмосць непотрібно ідеш на Сїч, бо незадолго ту їх ся дочекаєш, а що не минуть Кодака ані зго не лишать за собою, то певна річ.

— А оборониш ся вашмосць?

Гродзїцький подивив ся сумно на намісника і відповів твердо, спокійним голосом:

— А я ся не обороню . . .

— Якто?

— Во не маю пороху. Післав-ем дваццять човнів, щоби мені хоч трохи прислали — і нічого. Не знаю: чи перелапано післанців, чи самі не мають — знаю, що доси не прислали. Маю на два тижні — не на довше. Колибим мав досить, першебим Кодак і себе висадив в воздух, ніжби ту стала козака нога. Казали мені ту лежати — лежу, казали показувати зуби — показую, а коли доведе ся згинути — раз мати родила — і се потраплю.

— А самже вашмосць не можеш робити пороху?

— Вже від двох місяців Запорожці не допускають мені салітри, яку треба привозити аж від Чорного Моря. Все одно! Згину!

— Учити ся нам від вас старих жовнірів. А колибсь сам вашмосць поїхав по порох?

— Моспане, я Кодака не лишу і лишити не могу; ту було моє житє, ту нехай і смерть буде. Васць не думай також, що ідеш на бенкети і торжественні принятя, якими деінде послів витають, або що там тебе охоронить поселська гідність. Таж они власних атаманів мордують і від часу, як ту сиджу, не памятаю, щоби котрий згинув своєю смертю. Згинеш і ти.

Скшетуский мовчав.

— Виджу, дух в вацьпана гасне. То ліпше не їдь.

— Мій мосці команданте — сказав на се з гнівом намісник — видумайже щось ліпшого, щоби мене перестрашити, бо се, що мені говориш, я вже чув з десять разів, а коли мені радиш не їхати, то виджу, що самбись на моім місци не їхав — подумай проте, чи тобі не лишень пороху, але і відваги до оборони Кодака не бракне!

Гродзіцкий, замість розгнівати ся, глянув яснійше на намісника.

— Зубатая-щука! — промуркотів по українськи. — Прости мені вашмосць. Бачу з твоєї відповіді, що зумієш підтримати гідність князя і шляхотського стану. Дам тобі отже кілька чайок, бо байдаками не переїдеш через пороги.

— О се я і прийшов просити вашмосці.

— Коло Ненаситця скажеш їх перетягнути сушею, бо хоч вода велика, то там ніколи не можна переїхати. Ледво часом яке мале човенце переплине. А коли вже будеш на низьких водах, тоді пильнуй ся, щоби тебе не заскочено, і памятай, що желізо і олово більше переко-

нуючі, як слова. Там цїнять лишень сьміливих людей. Чайки будуть на завтра готові, скажу лишень поприправляти по другій кермі, бо одної на порогах мало.

Сказавши се, Гродзіцкий випровадив намісника з кімнати, щоби зму показати замок і зго порядки. Всюди панував вірцевий лад і карність. Сторожа стояла день і ніч на окопах, котрі татарські бранці му-сіли без перестанку скріпляти і поправляти.

— Що року досипаю окопу на локоть висше — сказав пан Гродзіцкий, — отже вже такий високий, що колибим мав подостатком пороху, то і сто тисяч нічогоби мені не зробило, але без пороху не обороню ся проти переваги.

Твердиня була дійсно не до здобути, бо крім гармат боронили зі дніпрові пропасти і недоступні скали, що прямовісно зіскакували в воду. Не треба було навіть великої залози. Отже в замку не було більше як шістьсот людей, але за се були то дібрані жовніри, узброєні в мушкети і самопали. Дніпро плинучи в сїм місци звуженим руслом, був так вузкий, що викинена з окопів стріла перелїтала далеко на другий берег. Гармати з твердині опановували оба береги і цілу околицю. Крім сего пів милі від замку стояла висока вежа, з котрої було видно на вісім миль довкола, а в ній стояло сто жовнірів, до котрих пан Гродзіцкий заходив кожного дня. Сі, спостерігши в околици яких людей, давали сейчас знати до замку, а тоді бито в дзвони і ціла залоза ставала сейчас під збруєю.

— Майже нема тижня — говорив пан Гродзіцкий, — щоби не було якогось алярму, бо Татари волочать ся ту кількатисячними стадами, так як вовки. Стріляємо на них з гармат, як можна, але часто стражники беруть табуни диких коний за Татар.

— І не прикрить ся вашмосці сидіти на таким безлюдю? — спитав Скетуский.

— Хочби мені навіть дали місце на королівських покоях, то я волїби ту бути. Вільше я звідси виджу сьвіта, як король зі свого вікна в Варшаві.

І дійсно з валів було видно незміриму просторонь степів, котрі тепер були одним зеленим морем. На північ уїстя Самари, а на полудень цілий дніпровий берег, скали, пропасти, ліси, аж до другого пінистого Сурського порога.

Над вечером відвідали ще вежу, бо Скшетуский, бачучи перший раз ту далеку степову твердиню, був на все цікавий. Тимчасом приготвовлювано для него в Слобідці чайки, що заосмотрені в керми з обох кінців, були більше поворотними. Завтра рано мав виїхати. Але через ніч майже не лягав спати, роздумуючи, що має робити, зі взгляду на небезпеку, яка ему грозила через се послованє на Січ. Житє усміхало ся ему вправді, бо був молодий, любив і мав жити коло улюбленої; але честь і славу ставив висше над житє. Однак прийшло ему на думку, що війна близька, що Елена, чекаючи на него в Розлогах, може бути захоплена найстрашнішим пожаром, виставлена не лишень на напад Богуна, але також дикої збожеволілої черни, отже брала зго тривога і біль за нею. Степи мусли вже підсохнути, можна би вже напевно їхати з Розлогів до Лубнів, а ту він сам сказав Елені і княгини чекати на свій поворот, бо не сподівав ся, щоби буря могла зірвати ся так борзо, не знав, чим грозить їзда на Січ. Ходив тепер отже скорими кроками по замковій кімнаті, скубав бороду і ломив руки. Що мав робити? як собі поступити? В уяві вже видів Розлоги в огни, окружені воюючою черню, подібнішою більше до чертів ніж до людей. Зго власні кроки відбивали ся зловіщим відгоном по замкових склепінях, а ему здавало ся, що то вже лихі сили ідуть за Еленою. На валах витрублено гасити сьвітло, а ему здавало ся, що се відголос Богунового рога, і скреготав зубами і хапав за шаблю. Ах, чомуж се він впер ся іти на сю виправу і перебрав її від Биховця.

Завважив се зго зворушенє Ржендзян, що спав коло порога, отже встав, протер очи, пообчищував похідні, що горіли в желізних обручах, і почав крутити ся по кімнаті, хочачи звернути увагу пана.

Але намісник потонув зівсім в своїх болючих думках і ходив дальше, викликуючи кроками приспані відгомони.

— Эгомось! гей эгомось!... — сказав Ржендзян.

Скшетуский подивив ся на него шкляним зором. Нагло збудив ся з задуми.

— Ржендзян, боїш ся ти смерти? — спитав.

— Кого? смерти? що эгомось говорить?

— Бо хто на Січ іде, той не вертає.

— А то чому эгомось іде?

— Моя воля; ти ся до того не мішай, але тебе мені жаль, бось

дїтвак, а хоч з тебе хитрун, там ся хитруньством не викрутиш. Вертай до Чигирина а потім до Лубнів.

Ржендзян почав ся чихати в голову.

— Мій згомосць, авжеж я бою ся смерти, бо хтоби ся әї не бояв, тоби ся Бога не бояв, бо се Эго воля тримати при житю, або умертвити! але скоро згомосць лізе добровільно на смерть, то се буде гріх згомосця, як пана, а не мій, бо я слуга; проте згомосця не покину, бо я не з жа-ден хлоп, але шляхтич, хоч убогий, але знов не без амбіції.

— Знав я, що з тебе добре хлопя, скажу тобі однак: не хочеш їхати з доброї волї, поїдеш на розказ, бо инакше не може бути.

— Хочби мене навіть згомосць забив, то не поїду! Що то собі згомосць думає, що я який Юда, чи що, щобим мав згомосця на смерть видавати?

Ту Ржендзян підніс руки до очий і почав голосно ревіти, отже пан Скетуский бачив, що сею дорогою з ним собі не poradить, а не хотїв зго грозьбою силувати, бо зму було жаль хлопця.

— Слухай — сказав до него, — помочи менї не можеш, бо я преці добровільно голови під меч не буду класти, а до Розлогів завезеш листи, на котрих менї більше як на житю залежить. Скажеш там їмосці і князям, щоби панянку безпроводочно завезли до Лубнів, бо їх инакше за-скочить повстанє — і сам будеш пильнувати, щоби се як найскорше виконано. Поручаю тобі важну функцію, гідну приятеля, не слуги.

— То нехай згомосць пішле когось иншого; з листом кождий поїде.

— А кого я ту маю, щоби можна ся звірити? Чись здурів! Се тобі повторяю, що хочбись менї два рази вратував житє, то әще менї не зробиш такої прислуги, бо жию в терніях, думаючи, що ся може стати, і від болю аж піт на мене виступає.

— Ах, Боже! виджу, що мушу їхати, але менї так жаль згомосця, що хочби менї згомосць подарував сей кропчастий пояс, то әщебим ся не потїшив.

— Дїстанеш пояс, лишень справ ся добре.

— Не хочу і пояса, колиби менї лиш згомосць дозволив з собою їхати.

— Вернеш завтра чайкою, котру пан Гродзіцкий посилав до Чигирина, а опісля без проводки і відпочинку поїдеш просто до Розлогів. Там княгини нічого не говори, чи менї що грозить, анї панні, проси ли-

шень, щоби сейчас їхали до Лубнів, хочби верхом, без жадних вюків. Се маеш гроші на дорогу; листи зараз напишу.

Ржендзян упав до ніг намісника.

— Пане мій, чи вже не маю тебе більше побачити?

— Як Бог дасть, як Бог дасть! — сказав підносячи зго намісник, але в Розлогах показуй веселе лице. Тепер іди спати.

Решта ночі зійшла Скшетускому на писаню листів і горячий молитві, по котрій зараз прилетів до него ангел спокою. Тимчасом ніч поبلідла, і досвіт побілів вузькі віконця від сходу. Світало — і поволи рожеві відблески закрали ся до кімнати. На вежи і на замку почали грати щоранне "вставай". Незадовго потім пан Гродзїцький зявив ся в кімнаті.

— Мосці наміснику, чайки готові.

— І я також готов — сказав спокійно Скшетуский.

X

Легкі чайки мкнули з водою як ластівки і несли молодого лицаря і зго долю. З причини зібраних від, пороги не представляли великого небезпеченьства. Минули Сурський поріг, минули Лоханний, щаслива філя перекинула їх через Воронову Запору, човна заскрипіли трохи на Княжїм і Стрілецькїм, але ся лишень поотирали, не розбили, аж вкінци здалека побачили піну і вири страшного Ненаситця. Ту вже треба було висідати і тягнути човни сушею. Праця довга і тяжка, звичайно забирала цілий день. На щастє, очевидно по давнїйших переправах, лежало на березї множество колод, котрі підкладано під човни, щоби їх лєкше було по землі котити. В цілій околиці і на степах не було видно живого духа, на ріці анї одної чайки, бо вже иньші не могли плинути до Сїчи, крім тих, що їх пан Гродзїцький перепустив через Кодак, а пан Гродзїцький умисно відтяв Запороже від решти сьвіта. Тишину переривав отже лишень гук филь, розбиваних о скали Ненаситця. Через той час, коли люди котили човни, приглядав ся пан Скшетуский сему дивови природи. Страшний вид ударив зго очи. Через цілу широкість ріки бігло впоперек сїм скалистих гребель, що сторчіли над водою, чор-

ні, порозривані філями, що повиломлювали в них ніби брами і переходи. Ріка товкла цілим тягаром від об сї греблі і відбиваючи ся о них, неначе розшалїла, встекла, збита на білу спінену масу, старала ся через них перескочити як розгуканий кінь. Але відперта еще раз, нїм могла ринути через отвори, сказавбись, гризла зубами скалу, скручувала ся в безсиьнім гнїві в великанські вири, бухала стовпами в гору, кишла як окріп, стогнала від умученя як дикий зьвір. А потому знов рев, якби сто гармат, якби витє цілих стад вовків, хропїт умученя — і при кождїй греблі та сама борба, той самий заворот. Над пропастию вереск птаства, якби переляканого тим видом, межи греблями понурї тїни скал, дрожачї як лихї привиди.

Люди перетягаючі човни, хоч були привычаєні, хрестили ся побожно, перестерїгаючи намісника, щоби ся надто не зближав до берега. Бо були перекази, що хто занадто довго дивив ся на Ненаситця, той вкінци побачив щось такого, від чого єму розум мішав ся; оповїдали також, що часом виривали з вирів чорні, довгї руки і хапали неосторожних, що занадто зближали ся, і що сейчас в пропастях роздавали ся страшнї реготи. Ночами то навіть і Запорожцї не смїли човнів перетягати.

Нїхто не мїг бути прийтим за товариша до братства на Низу, хто сам човном не переїхав порогів, однак що до Ненаситця роблено виїмок, бо єго скали нїколи не були залитї. Про одного Богуна сьпївали слїпцї, що він і через Ненаситець перекрав ся, але в се мало хто хотїв вірити.

Перетяганє човнів заняло майже цїлий день, і сонце вже почало заходити; коли намісник всїв до лодки. Але за се через слїдуючі пороги переплили без трудностей, бо були цїлковито залитї, і вкінци виплинули на низовї "тихї води."

По дорозї бачив пан Скшетуский на урочиску Кучкаси, величезну могилу з білого каменя, котру князь казав висипати на памятку свого побуту, а про котру оповїдав єму в Лубнах пан Машкевич. До Сїчи не було вже звідси далеко, але що намісник не хотїв ночью в'їздити в чортомлицький лябірїнт, то постановив переночувати на Хортици.

Хотїв також стрїнути яку живу запорожську душу і дати наперед про себе знати, щоби знали, що їде посол, а не хто иньший. Хортиця однак виглядала пустою, що немало здивувало намісника, бо

знав від Гродзіцького, що там завжди стояла козацька залога про slučaj татарського нападy. Запустив ся навіть з кількома людьми досить далеко від берега на звіді, але не міг перейти цілого острова, бо був більше як на милю довгий, а ніч була темна і не дуже погідна, отже вернув ся до чайок, які тимчасом повитягано на пісок і порозпалювано вогні від комарів.

Більша часть ночі зійшла спокійно. Семени і провідники позасипляли при огнях — не спала лишень варта, а з нею і намісник, котрого від виїзду з Кодака мучила страшна безсонниця. Чув також, що має горячку. Хвилями здавало ся йому, що чує з глибини острова зближаючі ся кроки, то знов якісь дивні відголоси, подібні до далекого бляня кіз. Але думав, що зго слух милить.

Нагло, коли вже мало свитати, станула перед ним якась темна по-стать.

Був се челядник від варті.

— Пане, ідуть! — сказав спішно.

— Хто такий?

— Певно Низовці; іде їх зі сорок.

— Добре. Се небогато. Побуди людей. Попідпалювати огні!

Семени сейчас позривали ся на ноги. Попідкидані огні бухнули в гору ясною поломінію, що освітила чайки і горетку жовнірів намісника. Другі вартівники позбігали ся рівнож зі всіх сторін.

Тимчасом можна вже було виразно розрізнити неправильні кроки громади людей; кроки сі задержали ся в певній віддалі; натомість якийсь голос запитав грізно:

— А хто там на берегу?

— А ви хто? — спитав вахмістр.

— Відповідай, вражий сину, а нії, то з самопалу запитаю!

— Зго високість пан посол від Ясно Вельможного Князя Яреми Вишневецького до пана отамана кошового — виголосив голосно вахмістр.

Голоси в громаді помовкли, очевидно тревала там коротка нарада.

— А ходи лиш сам сюди! — закликав вахмістр — не бій ся. Послів не бють, але і послі не бють!

Знов відозвали ся кроки і по хвили кількадесять постатей виринуло з тіни. По їх цері, по низькім зрості і кожухах повивертаних вовною

до гори, пізнав намісник від першого погляду, що се були по більшій часті Татари. Козаків було лишень кільканайцять. Через голову пана Скетуского перелетіла як блискавка думка, що коли вже Татари є на Хортиці, то Хмельницький мусів вже вернути з Криму.

На чолі сеї громади стояв старий Запорожець великанського росту з завзятим, суворим обличем. Він зближивши ся до огню спитав:

А котрий ту посол?

— Я — відповів гордо пан Скетуский.

— Ти?

— А чиж я тобі брат, що мені "ти" говориш?

— Знай, грубіянине, політику — підхопив вахмістр: — говорить ся: Ясно вельможний пан посол!

— На погибельже вам, чортові сини! щоб вас серпягова смерть! ясно вельможні пани! А пощо ви до отамана?

— Не твоя річ! знай тільки, що твоя шия в тім, щоби я як найскорше дістав ся до отамана.

В тій хвили висунув ся другий Запорожець з громади.

— Ми ту з волі отамана — сказав, — пильнуємо, щоби ся ніхто від Ляхів не зближав, а хто ся зближає, маємо вязати і доставляти, що і зробимо.

— Хто добровільно їде того не будеш вязати.

— Буду, бо такий наказ.

Втім старий великан перервав:

— Заведем посла, але за бороду — ось так!

Сказавши се, сягнув рукою до бороди намісника.

Але в тій хвилі зойкнув і, якби ражений громом, звалив ся на землю.

Намісник розтріскав ему чеканом голову.

— Бий! ріж! — роздали ся обурені голоси в громаді.

Княжі семени кинули ся на ратунок свого вожда, гукнули самопали, крики: ріж! бий! злили ся з брескотом желіза. Счинила ся безладна битва. Педонтані в замішаню огні погасли і темрява покрила борючих ся. Незабаром одні і другі збили ся так, що бракувало місця до розмаху, і ножі, кулаки і зуби заступили шаблі.

Нагло з глубини острова відізвили ся численні нові накликування і крики; напасникам надходила поміч.

Эще хвиля, і булаби прийшла за пізно, бо карні семени брали вже

гору над товпою.

— До човнів! — крикнув гремучим голосом намісник.

Жовніри виконали розказ в однім моменті.

На нещастя чайки були занадто сильно повтягвані на пісок, і не давали ся тепер поспихати на воду.

Тимчасом ворог кинув ся з завзятостию до берега.

— Стріляй! — скомандував пан Скшетуский.

Сальва з мушкетів сейчас здержала атакуючих, що змішали ся в неладі зіставляючи кільканайцять тіл розтягнутих на піску; декотрі з тих тіл кидали ся конвульсійно, так як риби витягнені з води і покидані на берегу.

Рівночасно перевізники, при помочи кільканайцяти семенів, позапирали весла об землю і добували останків сил, щоби поспихати судна на воду, — однак даремно.

Неприятель розпочав атак з далека. Плюскіт куль по воді змішав ся зі свистом стріл і зойками ранених.

Татари, алахуючи щораз завзятійше, заохочували ся взаємно: відповідали їм оклики Козаків: "бий! рїж!" і спокійний голос пана Скшетуского, повторюючи щораз частійше команду:

— Стріляй!

Перші ранішні відблиски освітили блідим світлом битву. Від сторони суші було видно козацьку і татарську товпу, одних з лицами коло кольб піщелів, других поперегинаних в зад і натягаючих тятиви луків — від сторони води димлючі ся чайки блискаючі безнастанно сальвами вистрілів. В середині лежали тіла, вже спойїні, попротягані на піску.

В однім з човнів стояв пан Скшетуский, висший над других, гордий, спокійний, з поручниківським буздиганом в руках і з відкритою головою, бо зму татарска стріла зірвала шанку.

Вахмістр зближив ся до него і шепнув:

— Пане, не витримаємо — завелика купа!

Але намісникови розходило ся вже лишень о се, щоби своє посольство припечатувати кровію, не допустити до зганьблення гідности, і згинуту зі славою. Дятого отже, підчас коли семени поробили собі з мішків з поживою щось в роді заслон з за котрих стріляли на ворога, він стояв видний і виставлений на пальбу.

— Добре! — сказав, — вигинемо до остатного.

— Вигинемо, батьку, — закричали семені.

Чайки знов задимили ся. З глибини острова почали напливати нові гурми, узброєні в списи і коси. Атакуючі розділили ся на два відділи. Один підтримував пальбу, другий, зложений з більше як дванадцяти Козаків і Татарів, ждав лишень відповідної хвилі до ручного атакую. Рівночасно з шуварів острова висунуло ся чотири човна, що мали ударити на намісника з заду і з обох боків.

Розвиділо ся вже до чиста. Лишень дими порозтягали ся довгими смугами в тихім воздуху і пересланяли побоєвище.

Намісник сказав звернути ся двайцяти семенам до атакуючих човнів, що гнані веслами, летіли зі скоростію птахів по тихій річній воді. Через се пальба, направлена проти Татарів і Козаків ідучих з острова, значно ослабла.

На тоє они здає ся чекали.

Вахмістр знов зближив ся до намісника.

— Пане! Татари беруть ножі в зуби; зараз кинуть ся на нас.

І справді близько триста ординців з ножами в зубах, готовило ся до атакую. З ними було кільканайцять Запорожців узброєних в коси.

Атак мав ся розпочати зі всіх сторін, бо атакуючі човни приплили вже на віддаль стрілу. Їх боки задимили ся. Кулі почали сипати ся градом на людей намісника. Обі чайки намовнили ся зойками. По кільканайцяти мінутах половина семенів полягла, решта боронили ся еще з розпукою. Їх лица почорніли від диму, руки опадали, зір мутив ся, кров заливала очи, рури мушкетів почали парити долоні. Більша часть була ранених.

В тій хвилі страшний вереск роздав ся в воздуху. Се ординці рушили до атакую.

Дими, розігнані рухом маси тіл, розійшли ся нагло і відслонили очам дві чайки намісника, покриті чорною товпою Татарів, неначе два кийські трупи роздирані стадом вовків. Товпа перла, мішала ся, верещала, здавало ся, що бє ся сама з собою і гине. Кільканайцять семенів боронило ся еще, а під щоглою стояв пан Скшетуский, з закровоавленим лицем, зі стрілою вбитою в лїве рамя аж по конець і боронив ся зі стеклостію. Эго стать видавала ся велитенською серед окружаючої єго товпи, шабля мигала як блискавка. Ударам відповідали зой-

ки і витя. Вахмістр з другим семеном пильнували зму обох боків і товпа хвилями цофала ся перед сею трійкою, але перта з заду, ішла знов вперед і гинула під ударами шабель.

— Живих брати до отамана — верещали голоси, з товпи. — Піддай ся!

Але пан Скшетуский піддавав ся вже лишень одному Богови, бо отсе поблід нагло, захитав ся і звалив ся на дно чайки.

— Пращай, батьку! — заревів з розпучки вахмістр.

Але по хвили упав також. Рухлива маса напасників дочиста покрила чайки.

XI.

В хаті військового кантарія (1), на передмістю Гассан Баша, на Січи, сиділо при столі двох Запорожців, покріпляючи ся варінкою з проса, котру черпали раз враз з деревляної діжки, що стояла на столі. Оден старий, вже майже згрибоватілий, був се сам кантарій, Пилип Захар, другий Антін Татарчук, отаман чигиринського куріня, сорок-літній чоловік, високий, спльний, з завзятим виразом лица, і косими татарськими очима. Оба говорили з собою зтиха, якби зі страху, щоби їх хто не підслухав.

— Отже се сьогодні? — спитав кантарій.

— От може і зараз — відповів Татарчук. — Ждуть лишень на кошового і Тугай-бея, що з самим Хмелем поїхав на Базавлук, де стоїть орда. Товариство зібрало ся вже на майдані, а курінні отамани эще перед вечером зберуть ся на раду. Нім ніч настане, буде все відомо.

— Гм! може бути зле — муркнув старий Пилип Захар.

— Слухай, кантарію, а ти видів, що було письмо і до мене?

— А вжеж, щом видів, бом сам відносив листи до кошового, а яз письменний чоловік. Знайшли коло Ляха три письма; одно до самого кошового, друге до тебе, третє до молодого Барабаша. Вже всі на

(1). військовий урядник на Запорожу, що мав надзір над мірами і вагами в крамницях, що находили ся на Січовім Базари.

Січи про се знають.

— А хто писав? не знаєш?

— До кошового писав князь, бо на листі була печать, а хто до вас, не знати.

— Сохрани Господи!

— Эсли тебе там явно не називають приятелем Ляхів, то нічого не буде.

— Сохрани Господи!

— Видно, що ся почуваш.

— Тьфу! До нічого ся не відчуваю.

— А може Кошовий всі листи скрутить, бо ему і о власний лист ходить. Було до него письмо так добре, як і до вас.

— А може.

— Але эсли ся почуваш, то . . .

Ту старий кантарій эще більше знизив голос:

— Утікай!

— Але як? і куди? — питає неспокійно Татарчук, — кошовий поставив на всіх островах сторожу, щоби ся ніхто до Ляхів не передістав і не дав знати, що ся діє. На Базавлуді пильнують Татари. Риба ся не перетисне, птах не перелетить.

— То сховай ся в самій Січи, де можеш.

— Знайдуть. Хиба ти мене сховаєш межи бочками в базарі? ти мій кривняк!

— І брата рідного не сховавбим. Боїш ся смерти, то ся вий; п'яний ані почувеш.

— А може в листах нічого нема?

— А може . . .

— От, біда! от, біда! — сказав Татарчук. — Не відчуваю ся до нічого. Я добрий молодець, Ляхам ворог. Але хочби і нічого в листі не було, чорт знає, що Лях наговорить перед радою? Може мене погубити.

— То сердитий Лях; він нічого не скаже!

— Бувась нині у него?

— Був. Намастивам ему рани дигтем; наляв горівки з попелом в горло. Буде здоровий. То сердитий Лях. Кажуть, що на Хортици нарівав Татарів як свиний, нім эго взяли. Ти за Ляха будь спокійний.

рерв
вав
несп
І
—
ни Г
ни Г
(
бома
—
Г
Г
шені
на к
міст
шире
поск.
а по
були
Дахи
доби
а тод
котрі
трим
ло кі
стан
часі
ткан.
В
чайн
котрі
разо
товпі
несу
і зна

Понурий відголос кітлів, в котрі ударено на кошовім майдані, перервав дальшу розмову. Татарчук, почувши сей голос, задрожав і зірвав ся на рівні ноги. В его лиці і рухах малював ся надзвичайний неспокій.

Відголос кітлів гудів щораз голоснійше.

— Кличуть на раду — сказав, хапаючи устами віддих. — Сохрани Господи! Ти, Пилипе, не говори, про що я ту з тобою балакав. Сохрани Господи!

Сказавши се Татарчук вхопив дїжку з варінкою, перехилив її обома руками до уст і пив, неначе хотїв на смерть запити ся.

— Ходім! — сказав кантарій.

Відголос кітлів гудів щораз дужче.

Вийшли. Передмістя Гассан Баша було відділене від майдану лишень валом, що оперізував властивий кіш і браму з високою баштою, на котрій було видно пащі поуставлюваних гармат. В середині передмістя стояв дім кантарія і хати крамничних отаманів, а доокола досить широкої площі, стояли шони, в котрих містив ся крам. Були се будівлі поскладувані з дубових колод, яких подостатком достарчала Хортиця, а пошиті ріщем і очеретом. Самі хати, не виключаючи і хати кантарія, були подібнійші до салашів, бо лишень їх дахи зводили ся над землею. Дахи сі були чорні і пообкіпчувані, бо як в хаті палено огонь, то дим добував ся не лишень горішним отвором в дасі, але і через ціле пошиття, а тоді можна було думати, що се не хата, але купа ріща і очеретів, в котрій виробляють смолу. В хатах панувала вічна темрява, тому підтримувано в них завсїгди огонь зі смільних скалок і дубової кори. Було кількадесять крамничних шпів, і вони ділили ся на курінні, то в становили власність поодиноких курінів, а також гостинні, в котрих в часі мира торгували деколи Татари і Волохи, одні шкірами, східними тканиями, оружєм і всякого рода добичею, другі переважно вином.

В сій хвили було на передмістю Гассан Баша більше людей як звичайно; замикано крами і шинки, і всі спішили на Січовий майдан, на котрім мала відбувати ся рада. Пилип Захар і Андрій Татарчук ішли разом з другими, але сей послїдний отягав ся, ішов лїниво і позволяв товпі себе випереджувати. На его лиці малював ся що раз більший несупокій. Тимчасом перейшли через міст на окопі, відтак через браму і знайшли ся на просторім обороннім майдані, окруженім сорок вісьмома

великими деревляними будинками. Були се курині, а радше курінні доми, щось в роді військових касарень, в котрих мешкали Козаки. Сї курині були однакової величини і міри і не ріжнили ся від себе нічим, хиба назвами, прибраними від ріжних українських міст, від котрих також і полки брали свої назви. В однім кутї майдану находив ся радний дім. В нїм засїдали отамани під проводом кошового, а "товариство" нараджувало ся під голим небом, висилаючи лишень депутації до старшини, а часами вдираючи ся насильно до радного дому і тероризуючи старшину.

На майдані була велика тіснота, бо кошовий отаман постягав на Сїч всі війська розпорошені по островах, ріках і лугах, отже товариство було численнїше, як звичайно. Сонце хилило ся вже до заходу, отже завчасу запалено кільканайцять бочок зі смолою; ту і там стояли також бочки з горівкою, котрі кождий курінь мав для себе, а що додавало немало енергії нарадам. Порядку межи куріннями пильнували осавули, що мали в руках грубі дубові палиці а за поясом пістолі.

Пилип Захар і Татарчук війшли просто до дому нарад, бо оден як кантарій, а другий як курінний отаман, мали право засідати межи старшиною. В раднім домі був оден стіл, перед котрим сидів військовий писар. Отамани і кошовий мали свої місця під стїнами на шкірах. Але в сїй хвилі місця еще не були позанимані. Кошовий ходив великими кроками по кімнаті, а курінні, позбирані малими купками, розмовляли з тиха, перериваючи собі від часу до часу голоснїйшими проклонами. Татарчук завважав, що знакомі а навіть і приятелі удають, що зго не видять, зближив ся отже зараз до молодого Барабаша, що був меньше бїльше в такім самім положеню. Иньші гляділи на них з під лоба, але молодий Барабаш не богато собі з того робив, не розуміючи добре о що ся розходить. Був се дуже гарний мущина, і відзначав ся надзвичайною силою, і сїй силі завдячував свою рангу курінного отамана, бо впрочім був на Сїчи славний зі своєї дурноти. Заднало се зму призвиско Дурного Отамана і привилей побуджувати старшину до сьміху за кождим словом.

— Почекавши трохи, тай може підемо під воду, з каменем на шії!
— шепнув зму Татарчук.

— А по що? — спитав Барабаш.

— А то не знаєш про листи?

— Тряста эго матери! Чи то я писав які листи?

— Глянь лишень, як на нас з під лоба дивлять ся.

— Колиб я котрого в лоб, лоби не дивив ся, бо сліпаки би ему повилазили.

Тимчасом крики з надвору дали знати, що щось зайшло. І справді отворили ся широко двері радного дому і до середини війшов Хмельницький з Тугай-беєм. Се їх так радісно витали.

Хмельницький війшов з булавою в руці, яко гетьман запорожських війск. Він мав сю гідність від часу як вернув з Криму з татарською помощю. Тоді товпи вхопили эго на руки і відбивши військовою скарбницю, принесли ему булаву, хоругву і печать, які звичайно ношено перед гетьманом. Отже він немало змінив ся. Видно було, що носить в собі страшну силу цілого Запорожа. Не був се вже Хмельницький покривджений, утікаючий на Січ через Дикі Поля, але Хмельницький-гетьман, велит, месник кривд цілих міліонів.

Велику часть впливу, який він мав на козаків, завдячував тепер Хмельницькій татарській помочи. Було се перший раз від початку козаччини, що на Січи знайшов ся Татарин в роли союзника, але такі часи настали.

Розпочали ся наради. В кімнаті стало тихо, лиш з надвору доходив гамір кількатисячної товпи. Перший почав говорити Хмельницький:

— Мостиві панове! З ласки, прихильности і "дискреції" найяснійшого кримського царя, пана многих народів, за позволенем милостивого польського короля Володислава і при добрій охоті відважних запорожських війск, ми покладаючи ся на нашу невинність, ідемо, щоби пімстити наші страшні і жорстокі кривди, котрі, докисьмо могли, зносилисьмо по християнськи, від нещирих Ляхів, комісарів старостів і економів, цілої шляхти і Жидів. І над сими кривдами, мостиві панове, ви і ціле військо запорожське, проляли багато сліз і томусьте мені віддали булаву, щоби я тим лекше міг упімнути ся за нашою і наших війск невинністю. І я, уважаючи се за велику ласку мостивих панів, моїх добродіїв, поїхав просити о поміч, котру нам приобіцяно. Але поробивши сі приготваня, я немало засмутив ся, колим почув, що можуть межі нами бути зрадники, що входять в переговори з нещирими Ляхами і доносять їм про наші приготваня — що эслиби так було, то повинні бути укарані після волі і дискреції мостивих панів. А ми просимо, щоби сьте

послухали листів, котрі ту привіз посол від нашого недруга, князя Вишневецького, який то посол приїхав радше як шпiон, щоби підглянути наші приготування і донести про все Ляхам. Що також маєте осудити, чи єго також належить укарати, так як і тих, до котрих привіз листи, про котрі кошовий, як мій і цілого війська вірний приятель, сейчас нас повідомив.

Хмельницький замовк; гамір з надвору зростав щораз більше, отже військовий писар встав і почав читати насамперед княжий лист до кошового отамана, що починав ся словами: "Ми з Божої милости князь і господин на Лубнах, Хоролю, Прилуках, Гадячи і пр." Лист був чисто урядовий. Князь, почувши, що стягає ся війська з лугів, питає отамана, чи се правда, і просив, щоби сего занехав, зі згляду на мир в христiянських краях. А Хмельницького, колиби бунтував Січ, то щоби видав комісарам, котрі самі про се допімнуть ся. Другий лист був від пана Гродзiцького рівнож до кошового отамана, третій і четвертий від Зацьвілховського і старого черкаського полковника до Татарчука і Барабаша. В них не було нічого такого, щоби могло кидати підозрінє на особи, до котрих були писані. Зацьвілховський просив лишень Татарчука, щоби заопікував ся віддавцем листа, і улекшив єму все, чоґоби посол зажадав.

Татарчук відітхнув.

— Що думаєте, мостиві панове, про ті листи?— запитав Хмельницький.

Козаки мовчали. Отже Хмельницький по хвили знов забрав голєс:

— Кошовий отаман наш брат і щирий приятель. Я отаманови так вірю, як власній душі, а хтоби говорив що ниньшого, той хибави сам задумував зраду. Отаман старий друг і жовнір.

Сказавши се, приступив до кошового і з ним поцілував ся.

— Мостиві панове! — сказав на се кошовий — я стягаю війська, а гетьман нехай провадить; що до посла, коли єго до мене прислали, то він мій, а коли так, то я вам єго дарую.

— Ви, мостиві панове депутати, поклоніть ся отаманови — сказав Хмельницький, — бо він справедливий чоловік, і ідїть сказати товариству, що єсли хто зрадник, то не він; він перший поставив сторожу, він сам казав ловити зрадників, котріби ішли до Ляхів. Ви, панове депутация, скажіть, що він не зрадник, що він найліпший з нас всіх.

Панове депутация поклонили ся наперед Хмельницькому, відтак ко-

шоє

пор

сяч

сут

при

лов

лїв

ком

дав

хот

кал

соб

"Н

зду

ган

біл

му.

грї

гоф

ете

За

до

пи

би

шовому, Тугай-беєви і старшині — і вийшли з кімнати.

По хвилі радісні крики на дворі дали знати, що депутація сповнила порученя.

— Нехай жиє наш кошовий! нехай жиє кошовий! — кликали тисячні голоси з такою силою, що здавало ся, що стіни радного дому грьсуть ся в своїх основах.

Рівночасно гукнули вистріли з самопалів і піщелів.

Депутація вернула і знов забрала своє місце в кімнаті.

— Мостиві панове! — сказав Хмельницький, коли на дворі трохи притихло. — Ви мудро осудили, що кошовий отаман справедливий чоловік. Але коли отаман не зрадник, то хто зрадник? Хто має приятелів межи Ляхами, з ким вони входять в зносини, до кого пишуть листи? кому поручають особу посла? хто зрадник?

Говорячи се, Хмельницький підносив щораз вище свій голос, і кидав грізно очима в сторону Татарчука і молодого Барабаша, неначеби хотів на них показати. В кімнаті почав ся шепіт і кілька голосів закликало: "Барабаш і Татарчук!" Деякі курінні отамани почали між собою скоро нараджувати ся, а межи депутацією дали ся чути оклики: "На погибель!"

Татарчук зблід, а молодий Барабаш почав глядіти по присутних здумілими очима. Эго лінна думка слувала ся через якийсь час відганути, о що эго оскаржують, аж вкінці сказав:

— Не буде собака мяса їсти!

Сказавши се, зареготав ся сьміхом ідіоти, а за ним і иньші. І нагло більша часть курінних отаманів почала реготати ся, сама не знаючи чому.

З за вікна доходили щораз голосніші крики. Шум людської філі гріншав з кождою хвилею.

Але Антон Татарчук встав і звернувши ся до Хмельницького почав говорити:

— Що я вам зробив, мостивий гетьмане запорожський, що настаєте на мою смерть? В чім я ту винен? Писав до мене лист комісар Зацьвіліховський, таї що? Таж і князь писав до кошового. А чи я відобрав лист? Ні! А якби відобрав, то щоби зробив? От пішовби до писаря і казавби собі прочитати, бо ні писати, ні читати не вмю. І ви би все знали, що є в листі. А Ляха я на очи не видів. Отже чи я зрад-

ник? Гей, братя Запорожці, Татарчук ходив з вами до Криму, а як ходили на Волощину, ходив на Волощину, як ходили під Смоленськ, то ходив під Смоленськ; бив ся з вами добрими товаришами, жив з вами добрими товаришами, і кров проливав з вами, добрими молодцями, і голодом морив ся з вами, добрими молодцями, — так я не Лях, не зрадник, але Козак, ваш брат, а эсли пан гетьман настає на мою смерть, то нехай скаже, чому! Що я ему завинив? в чім показав нещирість? — А ви братя, помилуйте і судіть справедливо.

— Татарчук добрий молодець! Татарчук добрий чоловік! — відізнавало ся кілька голосів.

— Ти Татарчук добрий молодець — сказав Хмельницький — і я на тебе не настаю за се, що ти мій друг і не Лях, але Козак, наш брат. Бо колиби Лях був зрадником, то яби не смутив ся і не плакав, але коли добрий молодець зрадник, коли мій друг зрадник, то мені тяжко на серцю і жаль доброго молодця. А коли ти бував і в Криму, і на Волощині і під Смоленськом, то эще більший твій гріх, що ти тепер хотів зрадити перед Ляхом силу і приготуваня запорожських війск. Тобі писали, що би ти ему улекшив, чогиби він зажадав, а скажіть же мостиві панове отамани, чогиби міг Лях жадати? Чи не моєї смерти і моїх приятелів? Чи не згуби запорожських війск? Отже ти Татарчук винен і инакше нічого не докажеш. А до Барабаша писав эго стрий, черкаський полковник, друг Чаплінського, друг Ляхам, що ховав у себе привіляі, що би їх запорожське військо не дістало, і коли ся так річ має, то ви оба винні і просіть отаманів о помилуваню, і я з вами буду просити, хоч ваша вина тяжка і зрада явна.

Тимчасом з надвору доходив вже не шум і гамір, але неначе лоскіт якоїсь бурі. Товариство хотіло знати, що діє ся в раднім домі і вислало нову депутацію.

Татарчук почув, що пропав. Зрозумів, що Хмельницький беручи ся за велике діло, хоче на початку дати відстрашаючий примір для других, що би здусити в зароді всяку думку про зраду. Тому, мимо того, що проти него і Барабаша було лише підозрінє, побачив, що нема рятунку. Зимний піт виступив ему на чоло, знав, що эго чекає страшна смерть зрадника, а він не хотів эще умирати. Не зблід би він перед шаблею, ані кулею, навіть перед палем — але така смерть, яка эго чекала, морозила эго кров, отже користаючи з хвилі тишини, яка запанувала по

слов

знак

том,

Архи

—

—

I

був

ся г

горо,

окли

згро

—

ім!

T

на.

ха!

товп

нуло

і Ба

— I

T

I

тихл

дже

T

було

руке

стрі

ний

I

I

T

—

словах Хмельницького, закричав переразливо:

— Во імя Христа! брата отамани, други сердечні, не губіть! Не знаю, чогоби Лях від мене хотів, спитайте зго самі. Я клену ся Христом, Сьвятою Пречистою, сьвятими Николаєм чудотворцем, сьвятим Архистратигом Михаїлом, що згубите невинну душу!

— Припровадити Ляха — закликав старий кантарій.

— Ляха сюда, Ляха! — кликали куріні отамани.

Почало ся замішанє; одні кинули ся до примежної кімнати, в котрій був замкнений вязень, щоби привести зго перед раду, други зближали ся грізно до Татарчука і Барабаша. Перший Гладкий, отаман миргородського куріня, крикнув: "На погибель!" Депутация повторила оклик, а Чарнота скочив до дверей і отворивши їх наостіж, закликав до згромадженної товпи:

— Панове товариство, Татарчук і Барабаш зрадник — на погибель ім!

Товпа відповіла страшним криком. В кімнаті счинило ся замішанє. Курініні отамани повставали зі своїх місць. Одні кричали: "Ляха! Ляха!", другі старали ся утихомирить розрух. Втім під натиском товпи отворили ся двері, товпа впала до середини і сотки рук витягнуло ся по нещасливого Татарчука і Барабаша. "Смерть Татарчукови і Барабашови. На погибель! Давайте зрадників! на майдан з ними!" — кричали сотки голосів.

Татарчука і Барабаша вивели на майдан, на місце страти.

По впровадженю Татарчука і Барабаша в радній кімнаті знов притихло і отамани позаймали свої місця, бо з сусідного ванкира впроваджено вязня.

Тінь падала на зго лице, огонь на комині пригас — і в пів-світлі було видно лишень високу постать, тримаючу ся просто і гордо, хоч її руки були звязані ликами. Але Гладкий докинув скалок, і по хвили стрілила в гору ясна полумінь і осьвітила обличчє вязня, що був зв'язаний до Хмельницького.

Побачивши зго, Хмельницький дрогонув.

Вязень — був се пан Скшетуский.

Тугай-бей виплював лупини сонячника і сказав по українськи:

— Я того Ляха знаю — він був в Крими.

— На погибель зму! — закликав Гладкий.

— На погибель! — повторив Чарнота.

Хмельницький опанував вже вражиня. Повів лишень очима по Гладкім і Чарноті, котрі під впливом сего зору замовкли, опісля, звернувши ся до кошового, сказав:

— І я зго знаю.

— Ти звідки? — спитав кошовий Скшетуского.

— Я їхав до тебе в посольстві, кошовий отамане, коли мене напали на Хортиці розбишаки і проти звичаїв, яких перестерігають навіть найдикші народи, вибили мені людей, а мене самого, не дивлячи ся на мою посольську гідність і уродженя, поранили, зневажили і привезли як бранця, о що мій пан Я. В. князь Ярема Вишневецький буде ся вмів у тебе, кошовий отамане, допімнути.

— А чому ти показав свою нещирість? чому розценив обухом доброго молодця? чому нарізав стілько людей? А ту їхав до мене з листом, щоби підглянути наші приготования і донести про них Ляхам? Знаємо також, що ти мав листи до зрадників запорожського війська, щоби разом з ними кнувати на згубу цілого запорожського війська, отже ти не маєш права жадати, щоби тебе принимано як посла, а до того ще заслугуеш на справедливу кару.

— Милиш ся, кошовий отамане — сказав намісник, звертаючи ся до кошового. — Эсли я мав листи, то так робить кожний посол, що їде в чужі сторони, і бере листи від знакомих до знакомих, щоби і сам собі в той спосіб виробив знакомість. А я ту їхав з письмом від князя, не щоби кнувати на вашу згубу, але щоби вас стримати від таких поступків, що стягнуть на вас і на ціле запорожське військо цілковиту загладу. На кожож се ви підносите безбожну руку? Проти кому се ви, що називаєте ся оборонцями християнства, робите союз з поганами? Против короля, проти шляхотського стану і цілої Річи посполитої. Проте не я, а ви єсте зрадниками, і се вам кажу, що эсли покорою і послушеньством не змажете своїх провин, то горе вам! Чи вже забулисьте часи Павлюка і Наливайка? Чи вже вам вийшла з памяти кара, яка їх стрінула? Памятайте, що пацієнція (терпелівіст) Річи посполитої вже вичерпана і що меч висить над вашими головами.

— Лазш, вражий сину, щоби ся викрутити і вратувати від смерти! — закликав кошовий — але тобі не поможе ні грозьба, ані ваша ляць-

ка латина.

Також і інші отамани почали побрязкувати шаблями, а пан Скшетуский підніс голову ще вище і так говорив:

— Не думай, кошовий отамане, щоби я бояв ся смерти, або боронив жита, або хотів доказувати свою невинність. Будучи шляхтичом, можу бути судженим тільки через рівних собі, і я не стою ту перед судьями, але перед розбійниками, не перед шляхтою, але перед варварами, і знаю добре, що не випрошую ся від смерти, котрою ви доповните міру свого безправства. Передімною є мука і смерть, але за мною сила і німета цілої Річи посполитої, перед котрою дрозить!

Скшетуский скінчив і його мова викликала на присутних свого рода вражінє. Отамани споглядали на себе мовчки і через хвилю здіало ся їм, що перед ними не стоїть бранець, але посол могучого народу; а Тугай-бей промуркотів:

— Сердитий Лях!

Хмельницький мовчав.

Сильне калатанє до дверей перервало мовчанку. На майдані власне покінчено з Татарчуком і Барабашем; товариство послало нову депутацию.

До кімнати ввійшло кільканайцять Козаків і станувши коло дверей почали говорити:

— Товариство кланяє ся панам старшині — ту поклонили ся всі по пояс — і просить, щоби їм видати сего Ляха, щоби з ним покінчити так як з Татарчуком і Барабашем.

— Видати їм Ляха! — крикнув Чарнота.

— Не видавати — кликав другий. — Нехай чекають! він посол.

— На погибель! — відізвили ся різні голоси.

Відтак притихли всі, чекаючи, що скаже кошовий і Хмельницький.

— Товариство просить; а ні, то само візьме — повторили депутати.

Здавало ся, що пан Скшетуский згублений без ратунку, коли нагло Хмельницький заговорив до Тугай-бея:

— Се твій бранець, — его взяли Татари, отже бери его собі.

Тугай-бей витягнув ся лїниво, позів очима по кімнаті і повторив за Хмельницьким, але ніби з погрозою в голосі:

— Се мій бранець! Эго взяли Татари, він до вас не належить.

Депутати пороззявляли роти з дива, на такий аргумент не було від-

ювіди. Дехто почухрав ся в голову, дехто сплюнув і ціла депутація вийшла мовчки з кімнати.

Скшетуский був вратований.

Вийшовши на майдан депутація заявила очікуючій товпі, що Ляха не будуть карати, бо се бранець Тугай-бея, а Тугай-бей, каже ся, розсердив ся. На майдані зараз почали повторяти: "Тугай-бей розсердив ся!" розсердив ся! розсердив ся! — а за кілька хвиль якийсь переразливий голос почав співати коло розложеного огню:

"Гей! Гей! Тугай-бей,

"Розсердив ся дуже.

"Гей! Гей! Тугай-бей,

"Не сердь же ся дуже!

Скоро тисячі голосів повторяло: "Гей! Гей! Тугай-бей!" — і так повстала одна з тих пісень, котрі опісля, неначе вихром розносили ся по цілій Україні і гомоніли при струнах лір і теорбанів.

Але нагло і пісня зістала перервана, бо через браму зі сторони Гасан Баші влетіло кільканайцять людей і перепихаючи ся через товпу з криком: "з дороги! з дороги!", зі всіх сил спішило до радного дому. Отамани збирали ся вже до виходу, коли сі нові гості впали до кімнати.

— Письмо до гетьмана — закликав старий Козак.

— Звідки ви?

— Ми з Чигирина. День і ніч ідемо з письмом. Отсе воно.

Хмельницький взяв лист з рук Козака і почав читати. Нагло его лице змінило ся, перервав читанє і сказав грімким голосом:

— Шанове отамани! Гетьман великий висилає на нас сина Стефана з війском. Війна!

В кімнаті счинив ся дивний гамір, не знати, чи гамір радости, чи нерестрашу. Хмельницький виступив на середину, взяв ся під боки, з его очий сипали ся блискавиці а голос гремів розказуючо:

— Курінні отамани до курівів! Ударити з гармат на вежи! Порозбивати бочки з горівкою! Завтра досьвіта похід!

Від тої хвилі кінчили ся на Січі всякі збірні наради, правління отаманів, збори і значінє цілого товариства. Хмельницький брав в руки необмежену власть. От еще перед хвилею, не хотючи ся наражувати перед розбурханим товариством, мусів ратувати бранця підступом і домогати ся покараня зрадників; тепер був паном життя і смерти всіх. Так бувало завсігди на Запоріжжю. Перед і по виправі, хочби вже і гетьман був вибраний, тєвна нахидала еще отаманам і кошовому свою волю, котрій небезпечно було ся опирати. Але скоро лишень відтрублено похід, ціле товариство ставало ся рівночасно війском підлягаючим військовій дисципліні, курінні спамани офіцерами, а гетьман вождем диктатором.

Для того отже, почувши розкази Хмельницького, отамани кинулись сейчас до своїх курінів. Народа була скінчена.

За хвилю гук гармат з над брами, що провадила з Гассан Баша до Січового майдану, затряс стїнами кімнат і покотив ся зловіщим відгомном по цілім Чортомлику, спвіщаючи війну.

Розпочинав він також нову епсху в історії двох народів, але про се не знали ані Січовики ані сам гетьман запорожський.

XII.

Хмельницький зі Скшетуским пішли на нічліг до кошового, а з ними Туга-бей, котрому запізно було вертати на Базавлук. Дикий бей трактував намісника як бранця, що мав бути викуплений за високу ціну, а не як невільника, тимбільше що бачив єго свого часу на княжїм дворі як княжого посла. Видячи се, кошовий запросив єго до своєї хати і рівнож змінив з ним своє поступованє. Старий отаман був се чоловік душею і тілом відданий Хмельницькому, що ним заволодїв до чиста — отжеж зауважав, що Хмельницькому підчас нарад очевидно розходило ся о вратованє Скшетуского. Але здивував ся еще більше, коли, ледви посїдали в хатї, Хмельницький звернув ся до Тугай-бея:

— Тугай-бею! — сказав — кілька думаєш взяти викупу за сего



ювіди. Дехто почухрав ся в голову, дехто сплюнув і ціла депутація вийшла мовчки з кімнати.

Скшетуский був вратований.

Вийшовши на майдан депутація заявила очікуючій товпі, що Ляха не будуть карати, бо се бранець Тугай-бея, а Тугай-бей, каже ся, розсердив ся. На майдані зараз почали повторяти: "Тугай-бей розсердив ся!" розсердив ся! розсердив ся! — а за кілька хвиль якийсь переразливий голос почав сьпівати коло розложеного огню:

"Гей! Гей! Тугай-бей,

"Розсердив ся дуже.

"Гей! Гей! Тугай-бей,

"Не сердь же ся дуже!

Скоро тисячі голосів повторяло: "Гей! Гей! Тугай-бей!" — і так повстала одна з тих пісень, котрі опісля, неначе вихром розносили ся по цілій Україні і гомоніли при струнах лір і теорбанів.

Але нагло і пісня зістала перервана, бо через браму зі сторони Гасан Баші влетіло кільканайцять людей і перепихаючи ся через товпу з криком: "з дороги! з дороги!", зі всіх сил спішило до радного дому. Отамани збирали ся вже до виходу, коли сі нові гості впали до кімнати.

— Письмо до гетьмана — закликав старий Козак.

— Звідки ви?

— Ми з Чигирина. День і ніч ідемо з письмом. Отсе воно.

Хмельницький взяв лист з рук Козака і почав читати. Нагло зго лице змінило ся, перервав читанє і сказав грімким голосом:

— Панове отамани! Гетьман великий висилає на нас сина Стефана з війском. **Війна!**

В кімнаті счинив ся ливний гамір, не знати, чи гамір радости, чи перестрахи. Хмельницький виступив на середину, взяв ся під боки, з зго очий сипали ся блискавиці а голос гремів розказуючо:

— Курінні отамани до курінів! Ударити з гармат на вежи! Порозбивати бочки з горівкою! Завтра досьвіта похід!

Від тої хвилі кінчили ся на Січи всякі збірні наради, правліне отаманів, збори і значіне цілого товариства. Хмельницький брав в руки необмежену власть. От еще перед хвилею, не хотячи ся паражувати перед розбурханим товариством, мусів ратувати бранця підступом і домагати ся покараня зрадників; тепер був паном життя і смерти всіх. Так бувало завсігди на Запорозжу. Перед і по виправі, хочби вже і гетьман був вибраний, тєвпа накидала еще отаманам і кошовому свою волю, котрій небезпечно було ся опирати. Але скоро лишень відтрублено похід, ціле товариство ставало ся рівночасно війском підлягаючим військовій дисципліні, курінні спамани офіцерами, а гетьман воедом диктатором.

Для того отже, почувши розкази Хмельницького, отамани кинулись сейчас до своїх курінів. Нарада була скінчена.

За хвилю гук гармат з над Брамаи, що провадила з Гассан Баша до Січового майдану, затряс стінами кімнат і покостив ся зловіщим відгомном по цілім Чортмлику, спсвіщаючи війну.

Розпочинав він також нову епсху в історії двох народів, але про се не знали ані Січовики ані сам гетьман запорожський.

XII.

Хмельницький зі Скшетуским пійшли на нічліг до кошового, а з ними Туга-бей, котрому запізно було вертати на Базавлук. Дикий бей трактував намісника як бранця, що мав бути викуплений за високу ціну, а не як невільника, тимбільше що бачив зго свого часу на княжім дворі як княжого посла. Видячи се, кошовий запросив зго до своєї хати і рівнож змінив з ним своє поступованє. Старий отаман був се чоловік душею і тілом відданий Хмельницькому, що ним заводів до чиста — отжеж зауважав, що Хмельницькому підчас нарад очевидно розходило ся о вратованє Скшетуского. Але здивував ся еще більше, коли, ледви посідали в хаті, Хмельницький звернув ся до Тугай-бея:

— Тугай-бею! — сказав — кілько думаеш взяти викупу за сего

бранця?

Тугай-бей подивився на Скшетуского і сказав:

— Ти говорив, що се значний чоловік, а я знаю, що се посол Вишневецького, а Вишневецький любить своїх людей. Бесмілаг! оден заплатити і другий заплатити — разом...

Ту Тугай-бей задумався:

— Два тисячі таларів.

Хмельницький на се:

— Дам тобі два тисячі таларів.

Татарин мовчав через хвилю. Эго косі очи неначе старалися наскрізь проникнути Хмельницького.

— Ти даш три — сказав.

— Для чого маю дати три, коли ти сам жадав два?

— Бо коли хочеш эго мати, то тобі на тім залежить, а коли тобі залежить, то даш три.

— Він мені вратував життя.

— Алла! се варта тисячу більше.

Ту Скшетуский вмiшався до торгу.

— Тугай-бею — сказав з гнівом, — не можу тобі нічого обіцяти в княжого скарбу, але хочбим мав зруйнувати свій маєток, то сам дам три. І маю майже якраз тільки у князя на провізії а також добре село, то се вистарчить. А сему гетьманови не хочу завдячувати ані волі ані життя.

— А звідки ти знаєш, що я з тобою зроблю? — сказав Хмельницький.

А оцісля звернувши ся до Тугай-бея, говорив:

— Війна почала ся. Пішлиш до князя, але нім посол верне ся багато води в Дніпрі уплине, а я тобі завтра сам гроші відвезу на Базавлук.

— Дай чотири, то і не буду з Ляхом говорити — відповів Тугай-бей.

— Дам чотири, на твоє слово.

— Мостивий гетьмане, — сказав кошовий, — хочеш, то тобі зараз відчислю. Маю ту під стіною, може і більше.

— Повезеш завтра на Базавлук — сказав Хмельницький.

Тугай-бей витягнув ся і позіхнув.

— Спати ся мені хоче — сказав. — А завтра досвіта маю їхати ча Базавлук. Де маю лягати?

Кошовий показав ему купу овечих шкір під стіною.

Татарин кинув ся на постіль. По якімсь часі почав хропіти як зінь.

Хмельницький перейшов ся кілька разів по вузкій кімнаті і сказав.

— Сон мене не бере ся. Не засну. Дай ся чого напити, пане кошовий.

— Горівки чи вина?

— Давай вина. Не засну...

— На небі вже косарі — сказав кошовий.

— Пізно. Іди і ти спати, старий друже. Напий ся і іди.

— На славу і щастя!

— На славу!

Кошовий обтер уста рукавом, опісля подав руку Хмельницькому відійшовши в другий кут кімнати законав ся цілий в овечих шкірах. бо мав вже кров охолоджену віком.

Незадовго хропів і він разом з Тугай-беєм.

Хмельницький сидів за столом, затоплений в думках.

Нагло прокинув ся, глянув на Скшетуского і сказав:

— Пане наміснику, вільний эсп.

— Дякую тобі, мостивий гетьмане, хоч не укриваю, що волів-бим кому иньшому завдячувати волю.

— Отже і не дякуй. Уратував-эсь мені житя, я також тобі добром відплатив ся, отже тепер квіта. А і се эще мушу тобі сказати, що тебе зараз не пуцу, хіба що даш мені лицарське слово, що вернувши, не скажеш ані слова про нашу готовість, ані про сили, ані про ніщо, щось ту на Січи бачив.

— Бачу се одно, щось без потреби вбудив в мені лишень роз-смак волі, бо такого слова тобі не дам, бо даючи эго, зробивбим так, як сі, що переходять до ворога.

— Моє житя і безпечність цілого запорожського війська залежить від того, щоби гетьман великий не рушив ся на нас зі всіми війска-ми а певно би се зробив, колибхь эго повідомив про нашу силу, отже не дивуй ся, що коли не хочеш дати слова, то тебе не пуцу, доки сам не буду безпечний. Знаю, до чого я ся взяв; знаю, яка страш-на сила э проти мене; оба гетьмани, твій князь, а Заславські,

а Конэцпольскі, а ті ті всі короленята, що тримають ногу на козацькій шії! Немало мусів ся я напрацювати і нарозписувати листів, нім успів приспати їх чуйність — тож не можу дозволити, щоби те ёї тепер розбудив. Коли і чернь, і городові Козаки і всі, що терплять утиск релігійний і неволю, стануть по мойй стороні так як запорожське військо і кримський хан, то маю надію, що розію моїх ворогів, бо і моя сила буде значна; але найбільше надію ся на Бога, що бачив мої кривди і дивив ся на мою невинність.

Ту Хмельницький вихилив чарку вина і почав ходити по кімнаті, а Скшетуский змірив ёго очима і сказав:

— Не хули, запорожський гетьмане, покликаючи ся на Бога і ёго найвисшу опіку, бо дійсно стягнеш на себе лишень гнів і кару Божу. Тобіж то годить ся взивати Найвисшого на свою оборону, грібі, що задля власних кривд і приватних непорозумінь підіймаєш таку страшну бурю і розпалюєш полемінь домашної війни, і лучиш ся з поганами против християн? Бо щож ся стане? Чи побідиш, чи будеш побіджений, а все розллєш море людських сліз і крови, знищиш край гірш саранчі, віддаш власну кров поганцям в ясир, — а все длятого, що Чаплінський забрав тобі хутір і по пьяному тобі ся відгрожував. Бога на поміч взиваєш? — а я, хоч э в твоїх руках, хоч можеш мене позбавити волі і життя — кажу тобі: чорта, а не Бога взивай на поміч, бо лишень пекло може тобі помагати!

Хмельницький спалахнув гнівом і глянув на намісника, як лев, що за хвилию має заревіти і кинути ся на свою жертву — але погамував ся. Натомість відізвав ся до намісника такими словами:

— Від иньшого я би не стерпів такої мови, але і ти гляди, щоби твоє зухвальство не вичерпало моєї терпеливості. Пеклом мене лякаєш, посуджуєш мене о приватну пімсту і зраду, а звідкиж знаєш, що іду мстити лишень свої власні кривди? А дежби я найшов помічників, ті тисячі, що ся за мною заявили і заявлятимуть, колиби я хотів лишень власних кривд доходити? Глянь, що ся діє на Україні! Гей! буйна земля, земля мати, рідна земля, а хто в ній певний свого завтра? Хто в ній щасливий? Кому не відібрано віри, хто не обдертий з волі? хто в ній не плаче і не стогне? Самі лишень вишневецькі, і цстоцкі і Заславскі, Конэцпольскі і горстка шляхти! Для них староства, достоинства, земля і люди, для них

щастя і золота воля, а решта народу руки до неба витягає зі сльозами, ждучи Божого змилування, бо і королівське не pomoже! Кількож то навіть шляхти, не могути витримати їх невиносимого утиску, утікає на Січ, так як я мусів утікати? Не хочу я війни з королем, не хочу війни з Річчю посполитою! Король, королем, але короленята! З ними нам не жити; їх то здирства, їх то оренди, ставщини, поэмщини, сухомельщини, очкове і рогове, їх се тиранія і утиски, доконувані при помочи Жидів, кличуть до неба о пімсту. Якоїж то вдяки зазнало запорожське військо за так великі услуги віддані в численних війнах? Де козацькі привілеї? Король дав, короленята відняли. Наливайко розчетвертований, Павлюк спалений в мідянім бику! Кров не обсохла еще по ранах, котрі нам задали Жулкевский і Конэцпольский! Слезі не позасихали по замордованих, постиганих, на палі повсаджуваних — а тепер, гляди! що сьвітить на небі? — Ту Хмельницький показав через віконце на яснійоу комету. — Гнів Божий! бич Божий! Отже если я ним маю бути на землі — то нехай ся дїє Божя воля! возьму сей тягар на плечі.

Настало мовчанє перериване лишень хропінєм Тугай-бея і кошового — а в однім куті хати сверщок цьвіркав жалісно.

Намісник сидів зі спущеною головою. Сказавбись, шукав відповіді на слова Хмельницького, що упали як тяжкі брили граніту.

Та відповідь не приходила, і пан Скшетуский ослаблений недавно отриманими ранами і зворушений розмовою поблід і зіслаб, отже подумав, що се може смерть надходить, і почав з тиха молити ся.

А Хмельницький все ходив по кімнаті і думав тай думав.

ХІІІ.

На другий день рано кінні і піші козацькі війська вийшли з Січі. Війна розпочала ся, хоч кров не зросила еще степів. Полки ішли за полками; сказавбись, саранча, пригріта весняним сонцем, вироїла ся з очеретів Чортомлика і летить на українські ниви. В лісі за Базавлуком, чекала вже готова до походу Орда. Шість тисяч вибраних

войовників, узброєних ліпше як звичайні розбишацькі загони, ставило поміч, котру хан прислав Запорожцям і Хмельницькому. Козаки на їх вид кидали шапками в гору. Загріміли рушниці і самопали. Оклики козацькі, помішані з татарським аллахованєм, вдарили о небесні склепіння. Хмельницькій і Тугай-бей, оба під бунчуками, скочили до себе кіньми і повитали ся церемоніяльно. Упорядковано ряди до походу зі звичайною Татарам і Козакам скоростію і війська рушили ся вперед. Ординці заняли оба козацькі крила, середину заняв Хмельницький з кіннотою, за котрою ішла страшна запорожська піхота (1), дальше пушкарі з арматами, дальше табір, вози, на них обозна служба, запаси поживи, а за ними чабани з запасовими кіньми і худобою.

Перейшовши базавлуцький ліс, полки виплинули на степи. День був погідний. На небі не було найменьшої хмарочки. Легонький вітрець повівав з півночі до моря, а козацькі списи полискували до сонця, як цвіти пустині. Перед війском розстелили ся Дикі Поля, як море без краю, а на сей вид радість обняла козакі серця. Велика малинова хоругов з Архангелом Михаїлом похилила ся кілька разів, вітаючи рідний степ а за зі приміром похилили ся усі бунчуки і полкові прапори. Оден радісний оклик вирвав ся зі всіх грудий.

Полки розвинули ся свобідно. Довбуші і музики виїхали наперед війська; загуділи кітли, задзвеніли літаври і теорбани, а їм до втуру пісня сьпівана тисячами голосів затрясла степом і воздухом:

"Гей ви степи, ви ріднії,
Красним цвітом писанії,
Яко море широкії!"

Музики пустили поводи і понерехлюювавшись в зад на сідлах, з очами зверненими на небо, ударили о струни теорбанів; літавристи,

(1). Всупереч нинішному загальному поглядови, твердить Боплян, що запорожська піхота геть перевисшала кінноту. Після Бопляна, 200 Поляків (гусария) легко розбивало 2,000 запорожської кінноти, натомість 100 піших Козаків могло боронити ся проти 1,000 Поляків!

повитягавши руки понад головами, били в свої мідяні кружки, довбуші греміли в кітли, а всі ті відголоси разом з монотонними словами пісні, при свисті татарських сопілок, злилися в якусь могучу мельодію, сумну як сама пустиня. Упооно огорнуло всі полки; голови хилилися до такту пісні, і здавалося, що цілий степ розспіваний колишеся разом з людьми, і кінями, і хоругвами.

Сполошені стада птаства зривалися зі степу і летіли перед війском неначе друге воздушне військо.

Хвилями пісня і музика мовкли, а тоді було чути лопіт хоругвів, туніт і порсканє коний, і скрипінє таборних возів, подібне до крику лебедів або журавлів.

На чолі, під великою малиною хоругвою і під бунчуком, їхав Хмельницький, прибраний в червоні шати, на білих конях з золотою булавою в руці.

Цілий табор посувався з вільня і ішов на північ, покриваючи як грізна філя ріки, діброви і могили, наповняючи шумом і гамором степову пустиню.

А від Чигирина, з північного краю пустині, плила проти сеї філі друга філя — філя коронних військ під проводом молодого Потоцького. Ту Запорозжці і Татари ішли неначе на весіля, з радісною піснею на устах; там поважна гусарія поступала в понурім мовчаню ідучи нерадо на сю борбу без слави. Ту під малиною хоругвою старий, досвідчений вождь потрясав булавою, неначе певний побіди; там на чолі їхав молодик з задуманим обличчям, неначеп прочував свою сумну а близьку судьбу.

Ділив їх еще великий степовий простір.

Хмельницький не спішився. Він числив, що чим дальше молодий Потоцький заженеся в пустиню, чим дальше відійде від гетьманів, тим легше можна его буде побити. А тимчасом щораз нові збігці з Чигирина, Павлочи і всіх пограничних українських міст скрипляли щоденно запорожські сили, приносячі заразом вісти з ворожого обозу. Від них довідався Хмельницький, що старий гетьман вислав сына з дваццятма тисячами вибраного війська (1). я

(1) Українські жєрела, пр. Самійло Величко подають силу коронних військ на 22.000. Сінкевич уважає сю цифру за фальшиву і по-

кого часть ішла степом а часть плинула Дніпром, байдаками. Оба сі відділи мали наказ отримувати з собою лучність однак сей наказ зломано вже першого дня, бо байдаки, вхоплені бистрою Дніпровою струєю, випередили значно гусарію, що ішла берегом, а котрої похід дуже опізняли переправи через множество дніпрових допливів.

Отже Хмельницький, бажаючи, щоби сей розділ еще збільшив ся, не спішив ся і третого дня походу розложив ся табором коло Комишої Води і відпочивав.

Тимчасом підіади Тугай-бея справили "язика" (1). Було се двох драгонів, що зараз за Чигирином утікли з табору Потоцького Женучи день і ніч, успіли значно випередити свій обоз. Приведено їх сейчас перед Хмельницького.

Їх зізнання потвердили се, що вже було Хмельницькому звісно про сили молодого Стефана Потоцького; натомість привезли ему нову вістку, що вождями семенів, плинучих разом з німецькою піхотою на байдаках, є старий Барабаш і Кречовський.

Почувши се друге назвиско Хмельницький зірвав ся на рівні ноги.

— Кречовський, полковник переяславських реєстрових?

— Він сам, ясновельможний гетьмане! — відповіли драгони.

Хмельницький звернув ся до оточуючих его полковників:

— В похід! — закомандував гремучим голосом.

Несповна годину пізнійше табор виступив в похід, хоч сонце вже заходило і не заносило ся на погідну ніч. Якись страшні, руді хмари позаягали на західній стороні неба, подібні до великанських смоків, і зближали ся до себе, неначе хотіли звести з собою битву.

Табор посував ся в ліво до берега Дніпра. Ішли тепер тихо, без пісні, без битя в кітли і літаври, ішли скоро, о скільки на се позволяли трави, що були такі буйні в тих сторонах, що ідучі ними полки хвилями цілковито в них ховали ся, так що здавало ся, неначеби ріжкобарвні хоругви самі плинули по степу. Кіннота видоптувала дорогу возам і піхоті, кутрі поступаючи з трудностю, незадовго лишили ся

(1). Бранці, від яких чи то добровільно, чи за помочію тортур видобувано потрібні інформації що до ворога. Дає польські сили на 2.000кінноти і 7.000 піхоти.

значно по заді. Тим часом ніч покрила степи. Величезний червоний місяць викотив ся на небо, але прислонюваний що хвилі хмарами то сьвітлив, то гас, неначе велика лямпа придушувана подувами вітру.

Було вже добре по опівночі, коли перед очима козаків і Татарів замаячили великанські маси, відріжняючі ся виразно на темнім тлі неба.

Були се мури Кодака.

Підїзди, закриті темрявою, зближали ся під замок так осторожно і тихо, як вовки і нічне птаство. А нуж удалоб ся заскочити несподівано сонну твердиню.

Але нагло блискзвиця з валів роздерла темряву, страшний гук потряс скалами Дніпра, і огниста куля зачеркнувши огняний лук на небі, упала в степові трави.

Понурий циклоп Гродзїцький давав знати, що не спить.

— Собака одноока — промовив Хмельницький до Тугай-бея, — і в ночі видить.

Козаки поминули замок — бо про зго здобутє в хвили, коли проти них ішли коронні війська, не могли думати — і ішли дальше вперед. Але Гродзїцький валив за ними з гармат, що аж замкові мури трясли ся, не так, щоби їм спричинити шкоди, бо переходили в значнім віддаленю, як щоби остеречи війська, що надпливали Дніпром, котрі вже могли находити ся недалеко.

Передовсім однак гук кодацьких армат відбив ся в серцю і ухах пана Скшетуского. Молодий лицар, проваджений з розказу Хмельницького з козацьким табором, другого дня захорував тяжко. В борбі на Хортиці не отримав він вправді жадної смертельної рани, але утратив тільки крови, що не багато в нїм життя лишило ся. Зго рани, пообв'язувані через старого кантарія, поотвирали ся, взяла зго горячка, і лежав тої ночі на жїв притомний на козацькій телїзі, не памятаючи о сьвітї Божім. Збудили зго доперва кодацькі гармати. Отворив очи, підніс ся на возі і почав розглядати ся довкола. Козацькі полки посували ся в темряві як нічні хмари, а замок гремив і сьвітлив рожевими димами; огнисті кулі підскакували по степу, харкаючи і виючи як роздрочені пси, отже на сей вид такий жаль, така туга обняли пана Скшетуского, що готов був і зараз умерти, щоби хоч душею злетїти до своїх. Війна! війна! а отсе він в обозі

ворогів, безборонний, хорий, не маючий сили піднести ся з воза Річ посполита в небезпеченстві, а він не летить зі на ратунок. А там в Лубнах, війська вже певно вибирають ся. Князь літає перед рядами з блискавицею в очах, а в котру сторону махне булавою, там сейчас ударить триста копій як триста громів. Ту почали ставати намісникови перед очима різні знакомі облича. Малий Володидовський летить на чолі драгонів зі своєю тонкою шаблею в руці, але се майстер над майстрами, з ким ся зложить, той так як би вже лежав в могилі; там знов пан Подбієнта вносить свій катівський Зервікаптур! Зігне три голови, чи не зігне? Ксьондз Яскульський їздить меж хоругвами і молить ся з руками взнесеними в гору, але се старий жовнір, отже не могучи стримати ся, часами гукне: "Бий, забий!" А отсе панцирні кладуть вже копії в пів кінського уха, полки виступають наперед, розганяють ся, женуть . . . битва, заверуха!

Нагло привид зміняє ся. Перед намісником стає Елена, бліда, з розпущеним волосєм, і кличе: "Ратуй, бо за мною Богун гонить!" Пан Скшетуский зриває ся з воза, але якийсь вже дійсний голос говорить до него:

— Лежиж, дитино, бо звязу.

Се таборний осаул, Захар, котрому Хмельницький казав пильнути намісника як ока в голові, укладає зго наново на возі, вкриває кінськими шкірами і питає:

— Що з тобою?

Отже пан Скшетуский зівсім притомніє. Мари зникають. Вози тягнуть ся понад самим берегом Дніпра. Від ріки доходить холодний подув і ніч блідніє. Водне птаство розпочинає ранішній клекіт.

— Слухай, Захар! то ми вже минули Кодак? — питає пан Скшетуский

— Минули! — відповідає Запорожець.

— А куди йдемо?

— Не знаю. Битва, каже ся, буде, але не знаю.

На сі слова забило ся радісно серце в грудях пана Скшетуского. Думав він, що Хмельницький буде облягати Кодак і що від того розпочне війну. Тимчасом поспіх, з яким Козаки ішли вперед, казав догадувати ся, що коронні війська були вже близько, і що власне Хмельницький тому поминув твердиню, щоби не бути змушеним до

битви в обсягу її гармат. "Може ще нині буду вільним" — подумав намісник і звернув вдячні очі до неба.

XIV

Гук кодацьких армат чули також війська, що плинули байдаками під проводом старого Барабаша і Кречовського.

Складалися вони з шести тисяч реєстрових козаків і одного regimentу добірної німецької піхоти, котрої полковником був Ганс Флік.

Гетьман Миколай Потоцький довго вагував ся, нім вислав козаків против Хмельницького, але що Кречовський мав на них величезний вплив, а Кречовському гетьман вірив безгранично, отже казав лишень семенам зложити присягу вірности — і випровадив їх на Божу волю.

Кречовський, досвідчений жовнір, що вєславив ся в попередних війнах, був клієнтом дому Потоцьких, котрим завдячував і полковництво і шляхецтво, що єму виробили на соймі, а вкінці і просторі посілости, положені коло устя Ладави до Діїпра, які єму віддали в доживотє.

Отже тільки звязий лучило єго з Річи посполитою і з Потоцькими, що в душі польського гетьмана не могла зродити ся навіть тїнь підозріння. Був се до того чоловік в силі віку, бо мав щойно пятьдесят лїт — і отворяла ся перед ним велика будучність за услуги Польщі. Дехто бачив вже в нім наслідника Стефана Хмелецького, що розпочав свою карєру як простий степовий лицар а скінчив як київський воевода і сенатор Річи посполитої. Від самого Кречовського залежало, щоби пійти тою самою дорогою, на котру понихала єго хоробрість, невсипуща енергія і амбіція. Недавно старав ся він був о староство Літинське, а коли єго дістав пан Корбут, Кречовський глибоко заховав в серцю образу. Тепер щастє усміхало ся єму наново. Дїставши від гетьмана таку важну військову функцію, міг сьміло числити, що єго імя донесе ся до королївських ух.

А було се важною річю, бо опісля треба було лишень поклонити ся королеви, щоби дістати привілей з милими для шляхоцької душі словами: "Бив нам чолом і просив, щоби его подарити, а ми, памятаючи его услуги, даєм" і т. д. Сею дорогою здобувало ся на Україні богатства і достоїнства: Сею дорогою величезні простори українських степів переходили в приватні руки; сею дорогою польська шляхта опанувала українські землі і поневолювала український люд.

Кречовського гризло се одно, що в сій повіреній собі функції, мусів ділити ся власттю з Барабашем. Але був се лишень номіціальний поділ. В дійсности старий черкаський полковник, особливо в останніх часах, так ся постарів і знеміг, що вже лишень тілом належав до сеї землі, а его душа і думки звертали ся на другий світ. На початку походу розбудив ся і заходив ся досить жваво; неначе на відгос воєнних сурм почала в нім сильніше кружити стара жовнірська кров, бо був се свого часу славний лицар і степовий вожд; але скоро приколисав его плюскіт весел, приспали пісні семенів і лагідне колисанє байдаків, отже забув о Божім світі. Кречовський рядив і завідував всім, а Барабаш будив ся лишень до їди; наївши ся питав ся з привычки про се і те — збувано его якою небудь відповідю і він вкінци зітхав і говорив: "От, рад би я з иншою війною класти ся до могили, але Божя воля!"

Тимчасом лучність з коронним військом, що шло під проводом Стефана Потоцького, була відразу перервана. Кречовський парікав, що гусарія і драгони ідуть поволи, що тратять загато часу при переправах, що молодий гетьманський син не має військового досьвіду, — але мимо того казав веслувати наперед.

Отже байдаки плинули попри дніпровий берег до Кодака, віддаляючи ся щораз більше від корєнних війск.

Вкінци одної ночі почули гук армат.

Барабаш спав і не пробудив ся — натомість Флік, що плинув на переді, всів в човен і удав ся до Кречовського.

— Мосці полковнику — сказав — се кодацькі армати! Що маю робити?

— Стримай васць байдаки. Лишимо ся через ніч в очеретах!

— Хмельницький очевидно облягає замок. На мою думку, належалоби поспішити з помочю.

— Я про васці думку не питаю, але даю розказ. Команда в моїх руках.

— Мосці полковнику!!...

— Стати і чекати! — сказав Кречовський.

Алеж видячи, що енергічний Німець шарпає свою жовту бороду і не думає без причини уступити, додав лагіднійше:

— Каштелян може до завтра надійде з кіннотою, а твердині за одну ніч не возьмуть.

— А если не надійде?

— Будемо ждати хочби два дни. Васць не знаєш Кодака! Помлять они собі зуби до эго мурів, а я без каштеляна не буду іти на відсіч, бо і права до сего не маю. Се эго річ.

Виглядало що слухність з по стороні Кречовського, отже Флік не наставав довше і удав ся до своїх Німців. По хвилі байдаки почали прибивати до правого берега і ховати ся в очеретах, що в тім місці широким пасмом вкривали цілий бік розлітої ріки. Вкінці плюскіт весел затих, байдаки поховали ся цілковито в шуварах, і здавало ся, що ріка зівсім пуста. Кречовський наказав розпалювати огні, співати пісні або розмовляти, отже довкола панувала цілковита тишина, переривана лишень далеким відгомоном кодацьких армат.

Однак на байдаках ніхто не зажмуривав ока, крім старого Барабаша. Флік, жадний бою, хотівби був птахом злетіти до Кодака. Семени питали себе з тиха: що може стати ся з твердиною? витримає, чи не витримає? А тимчасом гук взмагав ся щораз більше. Всі були переконані, що там замок відбиває завзятий штурм. "Хміль не жартує, але і Гродзіцкий не жартує! — шептали козаки — А що то буде завтра?"

Таке саме питанє завдавав собі правдоподібно і Кречовський, що сівши на переді свого байдака, задумав ся глибоко. Хмельницького знав він добре і від давна, уважав эго через цілий час аж до тепер за чоловіка з надзвичайними здібностями, котрому лишень бракувало поля щоби вилетів як орел в гору, а тепер Кречовський трапив в него віру. Арматі грімлі без перерви, отже хіба Хмельницький таки на правду облягає замок.

— Коли так — думав Кречовський — то се пропавший чоло-

вік.

Якже се? підійнявши Запороже, запевнивши собі ханську поміч, зібравши сили, якими дотепер не розпоряджав ані один з отаманів, замість іти як найскорше на Україну, замість розрухати чернь, перетягнути городових Козаків, побити чимскорше гетьманів і спанувати край, нім нові війська прийдуть на поміч, він, старий жовнір, штурмує до нездобутої твердині, котра його навіть цілий рік може тримати? І позволить на се, щоби эго найліпші сили розбили ся о мурі Кодака, так як дніпрова філя розбиває ся о скалисті пороги? І буде чекати під Кодаком, аж гетьмани скріплять ся і обложуть эго, як Наливайка над Солоницею?...

— Се пропавший чоловік! — повторив эще раз Кречовський. — Самі Козаки эго видадуть. Невдалий штурм викличе знеохоту і переполох. Іскра повстання згасне в самім зароді і Хмельницький не буде грізнійший ніж меч, що зламав ся при рукляти.

— Отсе дурак!

— Отже — подумав пан Кречовський — отже завтра висаджу на берег моїх семенів і Німців, а на слідуючу ніч ударю на ослабленого штурмами, Запорожців в пень витну, а Хмельницького кину звязаного перед гетьманські ноги. Эго се власна вина, бо могло бути инакше.

Ту розбурхана амбіція пана Кречовського почала взиссити ся в гору, якби на крилах. Знав він добре, що молодий Потоцький ніяк не може надійти до завтра до вечера, отже хто урве голову гидри? Кречовський! Хто згасить бунт, що мігби страшним пожаром обняти цілу Україну? Кречовський! Може старий гетьман буде трохи кривити ся, що се стало ся без участі эго сина, але він скоро удобрухає ся, а тим часом проміня слави і королівська ласка освітять чоло витязя.

Ні! Треба ся буде прецінь поділити славою зі старим Барабашем і Гродзіцким! Пан Кречовський нахмурился сильно, але скоро потіпнив ся. Так ту стару колоду, Барабаша, леда день закопають в землю, а Гродзіцкий, коби лишень міг в Кодаку сидіти і час від часу наполохати Татарів з гармат, нічого більше собі не бажає; лишає ся він оден, Кречовський.

Коби лишень міг дістати українське гетьманство!

Звізди миготіли на небі, а полковникови здавало ся, що се клейноти в булаві; вітер шумів очеретами, а ему здавало ся, що се шумить гетьманський бунчук.

Кодацькі гармати все греміли.

— Хмельницький віддасть голову під меч — думав дальше полковник, — але се яго власна вина! Могло бути инакше! Колиби він пішов відразу на Україну!... Могло бути инакше! Там все варить ся і кипить, там лежить порох, що лиш чекає іскри. Польща могутча, але на Україні не має багато війська, а король немолодий і схорований.

Одна битва виграна Запорожцями, моглаби принести необчислимі наслідки.

Кречовський сховав лице в долоні і сидів без руху, а тимчасом звізди спускали ся щораз низше і низше, і заходили звільна за степ. Поховані в травах перепилиці, почали перекликати ся. Незадовго мало світати.

Вкінці роздумування полковника скристалізували ся в незломний замір. Завтра вдарить на Хмельницького і зітре яго на порох. По яго трупі дійде до богатства і достоїнств, стане ся знарядом кари в руках Річи посполитої, зї оборонцем, а в будучности зї достойником і сенатором. По побіді над Запорожем і Татарами нічого ему не відмовлять.

А однак не дали ему староства Літинського!

На сей спомин Кречовський затиснув кулаки. Не дано ему староства мимо могутчого впливу яго протекторів, Потоцких, мимо яго заслуг, — лишень длятого, що був "гомо новус" (1), а яго противник виводив свій рід від князів. В сій Річи посполитій не досить було дістати шляхецтво, треба було еще чекати, щоби се шляхецтво покрило ся плісню як вино, щоби заржавіло як желізо.

Оден Хмельницький міг запровадити новий лад — але нещасний волить отсе розбивати голову о кодацькі мури!

Полковник успокоював ся поволи. Відмовили ему раз староства — прож з того? Тимбільше будуть тепер старати ся, щоби яго винагородити, особливо по побіді, по здавленю повстаня. Тоді нічого ему не відмовлять, тоді не буде навіть потребувати помочи Потоцких.

Сонна голова склонила ся на груди — і заснув, мріючи про старост-

(1) "чоловік новий", що недавно отримав шляхецтво.

ва, про каштелянії, о королівських і соймових наділах.

Коли пробудив ся, вже свитало. На байдаках всі еще спали. Здалека блищали при блідім сьвітлі дніпрові води. Довкола панувала цілковита тишина. Ся власне тишина его збудила.

Кодацькі гармати перестали греміти.

— Що се? — подумав Кречовський! — Перший штурм відпертий, чи може Кодак здобутий?

Але се неможливе!

Ні! правдоподібно побиті Козаки стоять здалека від замку і вилізують ся з ран, а одноокий Гродзіцкий споглядає на них через стрільницю і вимірює наново гармати.

Завтра повторять штурм і знов поломлять зуби.

Тимчасом розвидніло ся. Кречовський побудив людей на своїм байдаці і післав човно по Фліка.

Флік прибув незадовго.

— Мосці полковнику! — сказав ему Кречовський — эсли до вечера не надтягне каштелян з війском, а в ночи штурм повторить ся, підемо твердини на поміч. Роздайже людям порох і кулі.

— Роздані.

— В ночи висядемо на берег і підемо степом як найтихше. Зайдемо їх несподівано.

— Гут! зер гут! (1). Але чи не можна би присунути ся трохи байдаками? До твердині буде еще з чотири мили. Троха далеко для піхоти.

— Піхота всяде на коні семенів.

— Зер гут!

— Люди нехай лишать ся тихо в сїтнику, на берег виходити не вільно, не робити галасу: огнїв не розкладати, бо дим мігби нас зрадити. Не повинні про нас знати.

— Мрака така, що і диму не побачуть.

І справді ріка і поросла очеретом мілина, в котрій стояли байдаки, і степи, кудиби не поглянути оком, все було покрите густою мракою. Але що се було еще дуже рано, то мрака могла еще опасти і відслонити степові простори.

(1). Добре! дуже добре!

Флік відіхав. Люди на байдаках будили ся звільна; сейчас оголошено розказ Кречовського, щоби заховувати ся тихо — отже споживали сніданє без звичайного жовнірського гамору. Хтоби переходив берегом або плинув серединою ріки, то аніби ся додумав, що там в очеретах укриває ся кілька тисяч людей. Конї годовано з рук, щоби не іржали. Байдаки, закриті мракою, лежали причаєні в лісі шуварів. Денеде лишень перемикало ся мале човно з двома веслами, розвозяче сухарі і розкази, впрочім всюди панувала гробова мовчанка.

Нагло в травах, в тростинї, шуварах і надбережних корчах, довкола цілого заливу, роздали ся дивні, а дуже численні голоси, що кликали:

— Пугу! пугу!

Тишина: . .

— Пугу! пугу!

І знов настала мовчанка, неначеби голоси, що кликали з берега, ждали на відповідь.

Але відповіді не було. Накликування відізвали ся по раз третий, але були частїйші і нетерпеливіші.

— Пугу! пугу!

Тодї від байдаків роздав ся серед мраки голос Кречовського:

— А хто такий?

— Козак з лугу!

Семенам, укритим на байдаках забили ся неспокойно серця. Сї таємничі кличі були їм добре знані. В сей спосіб порозумівали ся межі собою Запорожці, в сей спосіб в часї війни запрошували на розмову братів Козаків реєстрових і городових, межі котрими бувало багато, що тайком належали до брацтва.

Голос Кречовського роздав ся знова:

— Чого хочете?

— Богдан Хмельницький, гетьман запорожський, просить на розмову свого приятеля пана полковника Кречовського.

— Нехай лишень дасть закладників.

— Десять курінних отаманів.

— Згода!

В тїй хвилї береги заливу зацвили неначе цвїтом Запорожцями, що повставали з серед трав, в котрих лежали укриті. Здалека від сте-

пів надходила їх кіннота і артилерія, показали ся десятки і сотки хоругвів, прапорів і буньчуків. Ішли зі співом бючи в кітли. Все те разом було радше подібне до радісного витаня, як до стрічі двох ворожих сил.

Семені з байдаків відповіли окликами. Тимчасом прибули човни, що везли курінних отаманів. Кречовський усів в одно з них і поїхав до берега. Там подали ему коня і запровадили сейчас до Хмельницького.

Хмельницький, побачивши зго, відклонив ся шапкою а опісля по-витає сердечно.

— Мостивий полковнику — сказав, — мій старий друже і куме. Коли коронний гетьман казав тобі мене лапати і відставити до обозу, ти сего не хотів учинити, ались мене остеріг, щоби я міг ратувати ся утечию, і для того я винен тобі вдячність, і братську любов.

Говорючи се, подав ему руку, але чорняве обличчє Кречовського лишило ся зимне як лід.

— А тепер, мостивий гетьмане, колись ся виратував — сказав, — підняв-есь повстанє.

— О свої се, твої і цілої України кривди іду допоминати ся, з королівськими привіляями в руках і в надії, що король сего за зле не возьме.

Кречовський почав бистро дивити ся Хмельницькому в очи і сказав з натиском:

Облягав-есь Кодак?

— Я? Хибабим з розуму зійшов. Я Кодак поминув і анім не вистрілив, хоч старий сліпець валив за нами з армат. Мені на Україну було пильно, не до Кодака, і до тебе було пильно, до старого друга і добродія.

— Чого ти від мене хочеш?

— Їдь зі мною в степ, то ся розмовимо.

Рушили кіньми і поїхали. Бавили ся з годину. По повороті лице Кречовського було бліде і страшне. І сейчас почав пращати ся з Хмельницьким, котрий сказав ему на дорогу:

— Двох нас буде на Україні, а над нами лишень король і нікого більше.

Кречовський вернув ся до байдаків. Старий Барабаш, Флік і

старшина ожидали его нетерпеливо.

— Що там? що там? — питали зі всіх сторін.

— Висідати на берег! — відповів розказуючим голосом Кречовський.

Барабаш підніс сонні повіки, якась дивна подумність заблисла в його очах.

— Якто? — спитав.

— Висідати на берег, піддаємо ся!

Филя крови бухнула на бліде обличчє Барабаша. Встав з кітла на котрім сидів, випростував ся, і нагло сей похилий, немічний старець змінив ся в велита, повного сили і житя.

— Зрада! — закричав.

— Зрада! — повторив Флік, хапаючи за рукоять шаблі.

Але нім вспів її добути, пан Кречовський свиснув своєю шаблею і за одним замахом розтягнув его на помості.

Відтак скочив з байдака в стоячий близько човен, в котрім сиділо чотирох Запорожців з веслами в руках, і крикнув:

— Межи байдаки!

Човен пустив ся стрілою, а пан Кречовський, стоячи на середині, з шапкою на окрвавленій шаблі, з очима як жар, кричав могутим голосом:

— Діти! не будемо своїх мордувати! Нехай жиє Богдан Хмельницький, гетьман запорожський!

— Нехай жиє! — повторили сотки і тисячі голосів.

— На погибель Ляхам!

— На погибель!

Окликам з байдаків відповідали оклики Запорожців з берега. Але багато людей на байдаках, що стояли оподаль, не знали еще о що ходить, і доперва коли скрізь рознесла ся вість, що пан Кречовський переходить до Запорожців, огорнув семенів правдивий шал радости.

Шість тисяч шапок вилетіло в гору, шість тисяч рушниць загреміло вистрілами. Байдаки затрясли ся під ногами молодців. Счинив ся свого рода заколот і замішанє. Однак ся радість мусила бути полита кровію, бо старий Барабаш не думав піддавати ся. При нім оповіло ся кількадесять черкаських людей, отже вивязала ся коротка та завзята битва, в котрій всі опірні разом зі старим Ва-

рабашем наложили головами.

Лишали ся еще Німці, з котрими була труднійша справа, бо regiment складав ся з тисячки старих жовнірів, що бачили не одну війну.

Відважний Флік вправді поляг з руки Кречовського, але на чолі regimentу лишив ся підполковник Йоган Вернер, ветеран з трийцятьлітної війни.

Кречовський був майже певним побіди, бо німецькі байдаки були зі всіх сторін окружені козацькими, однак хотів заховати для Хмельницького так значне число знаменитої і добре узброєної піхоти, ддятого волів розпочати з ними переговори.

Здавало ся через якийсь, що Вернер годить ся, бо розмовляв з Кречовським і слухав уважно всяких обітниць, які ему робив полковник. Жолд котрий їм була винна Річ послонита, мав бути сейчас виплачений за весь минувший час і за рік наперед. По році кнехти могли удати ся, куда схочуть, хочби навіть до коронного обозу.

Вернер ніби надумував ся, але тимчасом видав тихо розказ, щоби байдаки збили ся до купи, так, щоби утворили одно замкнене колесо. На обводі сего колеса станув мур рослих і сильних німецьких жовнірів, повбираних в жовті колети і такіж капелюхи, готові до бою, з лівою ногою висуненою наперед до стрілу, і з мушкетом при правім боці.

Вернер стояв в першій радї з голою шпадою і довго надумував ся.

Вкінці підніс голову:

— Герр Гавитман! годимо ся.

— Не стратите на новій службі! — закликав утішений Кречовський.

— Але під усівєм . . .

— З гори годжу ся.

— Эсли так, то добре. Наша служба кінчить ся в червни. Від червня підемо до вас.

Проклін вихопив ся з уст Кречовського; однак погамував ся.

— Чи книш, мосці лэйтнант? — спитав.

— Ні! — відповів з флэгмою Вернер. — Наша жовнірська честь вимагає, щоби дотримати умови. Служба кінчить ся в червни. Служимо за гроші, але не эсьмо зрадниками. Инакше ніхтоби нас не

наймав, а і ви самі не вірилибсьте нам, бо хто вам заручить, що зараз в першій битві не перейдемо знов до гетьманів?

— Чого отже хочете?

— Чого? Щобисьте нам дали відійти.

— Не буде з сего нічого, божевільний чоловіче! Скажу вас в пень витяти.

— А кілька своїх стратиш?

— Ані одна нога з вас не уйде!

— Половина з вас не лишить ся.

Оба говорили правду, длятого Кречовський, хоч німецька флэгма збурила в нім всю кров, не хотів еще починати битви.

— Нім сонце зійде з води — сказав — надумайте ся, бо опісля скажу рухати за курки!

І відіхав спішно в своїм човні, щоби нарадити ся з Хмельницьким.

Настала хвиля очікування. Козацькі байдаки оточили тіснійшим перстеном Німців, котрі заховували холодну поставу, яку лишень старий і добре вправлений жовнір може в виду небезпеки заховати. На грозьби і зневаги долітаючі з козацьких байдаків, відповідали мовчанкою.

Тимчасом сонце, звертаючи з полудня до заходу, стягало свої золоті відблески з заливу, що повели лишав ся в тіни.

Вкінці цілий опинив ся в тіни.

Тоді відізваля ся трубка, а зараз опісля дав ся з далека чути голос Кречовського:

— Сонце зайшло! чи вжесьте ся надумали?

— Уже! — відповів Вернер, і звернувши ся до своїх жовнірів, махнув голою шпадою.

— Фаэр! — закомандував спокійним, флэгматичним голосом.

Роздав ся гук. Плюскіт впадаюєчих до води тіл, встеклі оклики і горячкова стрілянина відповіли на голос німецьких мушкетів. З берега відізваля ся басом армати і почали сїяти огнем на німецькі байдаки. Залив вкрив ся цілковито димом — і серед крику, гуку, свисту та татарських стріл, грохоту піщель і самопалів, лишень правильні салви мушкетів вказували, що Німці еще боронять ся.

О заході сонця битва еще тревала, але очевидно ослабала. Хмельницький, в товаристві Кречовського і Тугай-бея, оточений о-

таманами, прийхав над сам берег, щоби надглядати над битвою.

Битва кінчила ся. Стрілянина замовкла, натомість роздавали ся щораз голоснійші оклики триумфуючих Козаків.

— Тугай-бею! — сказав Хмельницький — се день першої побіди.

— Ясиру нема, — відповів мурза, — а я радо бувби забрав сих Франків.

Тимчасом битва скінчила ся цілковито. Хмельницький завернув коня до обозу, а за ним і інші.

— Тепер на Жовті Води! — роздав ся сильний голос Хмельницького.

XV.

Намісник, чуючи відголос битви, очікував в лихоралці зї кінця, думаючи спершу, що Хмельницький бє ся зі всіма силами польських гетьманів.

Але над вечером старий Захар вивів зго з блуду. Вістка, що семени з Кречовським перейшли на сторону Хмельницького і що Німці зістали вибиті, збурчила душу молодого лицара, бо се свідчило, що не можна числити на ~~мозацькі~~ полки, а намісник знав, що війська польських гетьманів, складають ся в великій часті з Козаків.

Журба намісника зростала. Тяжко єму було дивити ся на триумф в запорожскім обозі. Від князя не було вістий — а гетьмани очевидно зробили страшний блуд, бо замість рушити зі всіма силами до Кодака, або чекати в укріплених обозах на Україні, розділили ся, ослабили себе добровільно і лишили широке поле воєнному генїєви Хмельницького. В запорожскім обозі говорено вправді вже перед тим про пана Кречовського і о висланю війск під проводом Стефана Потоцкого, але намісник сим вістям не вірив. Думав, що се сильні передні сторожі, котрі завчасу вицофають ся. Тимчасом стало ся инакше. Хмельницький скріпив ся відділом Кречовського, а над молодим Потоцким нависла страшна небезпека. Бо відтятого від всякої можливої помочи легко зго буде міг Хмельницький окружи-

ти і цілковито знищити.

Терплячи від непогожих ран, живучи в несупокої, не можуть спати по ночах, потішався Скшетуский лишень думкою про князя. Зв'язка Хмельницького мусить пригаснути, як князь піднесеся в своїх Лубнах. А хтож може знати, чи він вже не злучився з гетьманами? Хоч сили Хмельницького були значні, хоч зму з рочатку щастилося, хоч з ним ішов Тугай-бей, то Скшетускому ані не прийшло на думку, щоби ся заверуха могла довго потривати, щоби оден Козак міг потрапити цілою Річи посполитою і зломати зі грізну силу. Незадовго факт ревно ся — думав намісник. — Бо і якже кінчилися всі козацькі повстання? Вибухали як полуміння і гасли по першій стрічці з гетьманами. Так було аж дотепер. Коли з одної сторони ставало до бою мале козацьке гніздо, Січ, а з другої сторони могла держава, котрої границі сягали від моря до моря — можна було легко предвидіти, який буде кінець. Буря не може довго тривати, скоро скінчить ся — і настане погода. Ся думка кріпила пана Скшетуского і, можна сказати, тримала его на ногах, бо зрештею був так пригноблений, як ніколи в житю. Буря хоч перейде, може знищити поля, повалити доми і наробити необчислимої шкоди. От з причини сеї бурі він сам вже мало не стратив житя, стратив сили і дістав ся в гірку неволю і то саме тоді, коли для него воля була варта тільки, що саме житя. Якже проте могли від заверухи потерпіти слабші істоти що не вмють ся боронити. Що там діє ся в Розлогах з Еленою?

Але Елена мусіла вже бути в Лубнах. Намісник бачив зі в снах, окружену жичливими людьми, під опікою самого князя і княгині Гризельди, вбужжуючу подив лицарства — а лишень сумуючу за своїм милим, що десь пропав на Січці. Але колись прийде хвиля, що милій верне ся. Таж сам Хмельницький обіцяв зму волю — а впрочім філя козацька плине і плине до порогів Річи посполитої: коли розібє ся, скінчать его муки, гразоти і несупокої.

А філія плила дійсно. Хмельницький, не теряючи часу, виступив в похід і йшов на стрічу гетьманського сина. Его сила була справді грізною, бо разом з семенами Кречовського і Татарами мав близько 25000 вправлених і жадних бою войовників. Про сили Потоцького не було певних вістей: Збігці говорили, що він іде з кількома тисячами тяжкої кінноти і з кільканадцяти арматами. При таким відношеню сил вислід

битви міг бути сумнівний, бо оден атак закутої в желізо гусарії часго вистарчав, щоби розбити десять раз більші сили. Так приміром литовський гетьман, Ходкевич, розбив свого часу під Кірхгольмом з ~~трьох~~ тисячами гусарії вісімнадцять тисяч шведської піхоти і кінноті, ~~яко~~ під Крушином одна панцирна хоругва в шаленім атаку рознесла копитами кілька тисяч англійських і шкочьких наємників. Хмельницький памятав про се, отже ішов, після слів українського літописця, звільна і обережно: "Многими ума свого очима ~~яко~~ хитрий ловець, на всі сторони поглядаючи і сторожі на мило і далше маючи" (1). Так наблизив ся до Жвстих Від. Знов зловлено двох "язиків". Сі оповіли, що каштелян переправив ся вже через Жовті Води. Почувши се, Хмельницький в тій хвилі видав розказ стати і сипати окопи.

Серце забило ся ему з радости. Эсли Потоцкий відважить ся на штурми, то мусить бути побитий. Козакам трудно оперти ся в отвертім полі проти панцирних, але з за окопів бють ся знаменито і маючи перевагу напевно відібють польські штурми. Хмельницький числив на молодість і недосвідчене Потоцкого. Але при каштеляні був досвідчений жовнір, живецький староста, пан Стефан Чарнецький, гусарський полковник. Він спостеріг небезпеку і наклонив каштеляна, щоби назад цофнути ся за Жовті Води.

Хмельницькому не лишало ся нічого більше, як іти за ними. На другий день переправив ся через жовтовідську розтопіль, і оба війска станули проти себе око в око.

Але жаден з вождів не хотів перший вдарити. Обі сторони почали ся з пестіхом окопувати. Було се в суботу 5-го мая. Через цілий день падає ~~вогн.~~ Небо вкрило ся густими хмарами, так що від полудня було на дворі темно, неначе зимового дня. Над вечером злива эще збільшила ся. Хмельницький затирав руки з радости.

— Нехай лиш степ рзмакне — говорив до Кречовського — не буду я вагувати ся вийти против гусарії вступним боєм, бо вони в своїх тяжких зброях потонуть в болоті.

А дощ падав і падав, неначеби само небо хотіло прийти Запорожцям на поміч.

(1). Самійло Величко, 62.

Війска окопували ся лїниво, бо всюди було повно води. Навіть огнїв не мож було розпалити. Хмельницький вислав кілька тисяч Татарів, щоби відтяли Полякам відворот і пильнували, щоби польський обоз користаючи з мраки і ночи не пробував висмикнути ся. По сїм запапувала глибока тишина. Чути лишень було плюскіт дощу і шум вітру. Певно також, що в обох обозах ніхто не спав.

Над раном заграли труби в польськїм обозї, довго і жалїсно, мовби на тревогу, опїсля денедє почали гудїти кітли.

День був похмурий і вогкий, туча перестала, але падав єще дрібний дощик, неначе сїяв ся через сито.

Хмельницький сказав ударити з гармати.

За нею відїзвала ся друга, трета і десята, і коли межі обома обозами розпочала ся звичайна гарматна "розмова", сказав пан Скшетуский до свого козацького ангела сторожа:

— Захар, випровадь мене на шанець, щобим міг бачити, що ся дїв.

Захар сам був цікавий, отже не спирав ся. Вийшли на високий нарожник, звідки було видно як на долони степову долину, жовтовідську розтопіль і оба війска.

Під арматним огнем розпочали ся вже герці. З нарожника було видно поодиноких їздців, або і цілі громадки, як били ся з собою. Се Татари герцювали з семенами Потоцького повбираними в синю і жовту барву. Їздці гнали до себе і скоро розскакували ся, заїзджали себе з боків, стрїляли до себе з пістолїв і луків, кидали списами, і старали ся ловити одні других на аркани. Сї дрібні бої виглядали з далека радше на забаву, і лишень конї, що бігали по оболоню без їздців, свідчили, що там преці розходить ся о смерть або житє.

Татарів висувало ся що раз більше. Незадовго обслонє зачорнїло ся від них; тоді також і з польського обозу почали висувати ся щораз то нові хоругви і уставляти ся перед окопами в боєвїм строю. Було так близько, що пан Скшетуский міг відрїзнити виразно своїм бистрим зором прапори, бунчуки, а навіть ротмістрів і намїсників, що ставали кіньми при своїх хоругвах трохи боком.

Серце почало в нїм бити ся, на блїді лиця виступили румянці, і немовби сподїваючи ся, що знайде охочих слухачів межі Козаками, що стояли на нарожнику при гарматах, почав голосно кликати в мїру

того, як польські хоругви висували ся з за окопу.

— То драгони пана Балабана, я їх бачив в Черкасах.

— Се волоська хоругов; мають хрест на прапорі.

— О! там піхота виходить з окопів.

А опісля еще з більшим унесенєм і розложивши труки;

— Гусария! гусария пана Чарнецького.

Дійсно показала ся і гусария, над нею хмара крил і стремлячий в гору лїс копій, вбраних в золотисті китайки і довгі чорно-зелені прапорці. Виїхали з окопу шістьками і устали ся під насипом, а на вид їх спокою, поваги і справности, аж слези станули в очах пану Скшетускому і на хвилю затьмили ему зір.

Пан Скшетуский вже вірив в побіду польських війск. Лице ему сьміяло ся, сили вернули, счи звернені на оболоню стріляли огнем, лишень не міг на місци вистояти.

— Гей, дитино! — мрукнув старий Захар — хотїлаби душа до раю!

Тимчасом кілька відірваних татарських відділів кинуло ся з криком і аллахованєм наперед. З польського обозу відповіли їм стрілами. Татари не добігли навіть до польських хоругвів, нагло завернули на обі сторони до своїх і зникли в товні.

В тім відізвав ся великий січовий бубон, а на его відголос рушив сейчас великий козацько татарський півмісяць вперед. З польського обозу відповіджено пальбою. Хмельницький пробував очевидно, чи не вдасть ся за одним замахом зломити польських рядів і заняті обоз. В разі переполоху було би се можливим. Але межі польськими хоругвами не було видно нічого подібного. Стояли они спокійно, розвинені в досить довгу лїнію, котрої зад був боронений окопом, а боки були боронені арматами, так що можна було на ню вдарити лишень з фронту. Через хвилю здавало ся, що будуть стояти і приймуть битву на місци, на котрім стояли, але нагло, коли півмісяць перебіг вже половину оболоня, відізвали ся з окопу трубки до атаку і в тій хвилі плїт копій, що дотепер сторчав до гори, знизив ся відразу до кінських голов.

Похиляли ся в сїдлах і рушили наперед, а зараз за ними драгонські хоругви і ціла бозва лїнії.

Удар гусарії був страшний. В першій розгоні трапили на три куріні: два Стеблівські і Миргородський — і рознесли їх в однім момен-

ті. Крики дійшли аж до пана Скшетуского. Коні і люди, повалені страшним тягаром залізних їздців, впали як лан під подувом бурі. Опір тривав так коротко, що панови Скшетускому здавалося, що се який великанський смок проковтнув за одним ликом ті всі три полки. А були се преді найбільше завязі січові жовніри. В козацьких рядах повстало хвилеве замішанє. Полки Ірклеєвський, Кальніболоцький, Мінський, Шкуринський і Титарівський помішалися, і напірані утікачами, почали і самі подавати ся в зад. А тимчасом польська драгонія прийшла на поміч гусарії і розпочала разом з нею кроваве жниво. Васюринський курінь подав ся також. Центр боєвої лінії Хмельницького почав хитати ся, бо по страшнім атаківи гусарії Козаки не мали часу упорядкувати ся на ново.

— Чорти, не Ляхи! — крикнув старий Захар.

Скшетуский неначе збожеволів. Будучи хорим, не міг над собою запанувати, отже сьміяв ся і плакав рівночасно, а хвилями кричав слова команди, неначеби сам провадив хоругов.

Захар тримав зго за поли і ще мусів других кликати до помочи.

Битва так зблизила ся до козацького табору, що майже можна вже було розрізнити облича.

Тепер гусарія наткнула ся на Пушковський курінь, що становив гетьманську гвардію і в середині котрого був сам Хмельницький. Нагло страшний крик роздав ся в запорожських рядах; велика малинова хоругов захитала ся і впала.

Але в тій хвилі Кречовський на чолі своїх пяти тисяч семенів рушив до бою. Сидячи на величезнім буланім коні, летів в першій ряді, без шапки, з шаблею над головою, згортаючи перед собою розпорошених Запорожців, котрі побачивши надходячу поміч, вертали знов атаку. Битва почала ся в середині лінії на ново.

На обох крилах також не прийшло до рішучих результатів. Татари, відперті два рази волоськими хоругвами і семенами Потоцьких, зівсім стратили охоту до борби. Під Тугай-беєм забито два коні. Побіда не перехияла ся ані на одну ані на другу сторону.

Битва не тревала вже довго. Злива, що від якогось часу починала знов зростати, незадовго збільшила ся до тої степені, що через дощеві філі світла не було видно. Лило як з цебра і на землю падали з небесних спустів цілі потоки дощу. Степ замінив ся в озе-

ро. Стало так темно, що на кілька кроків чоловік чоловіка не міг відрізнити. Шум дощу приглушував команду. Замоклі мушкети і самопали замовкли. Саме небо положило кінець різни.

На другий день була неділя. Цілий день перейшов спокійно без вистрілу. Оба обози лежали напроти себе, якби обози союзних військ.

В понеділок розпочала ся битва знову досвіта. Скшетуский дивив ся на ню, як і перше, з веселим, усміхненим лицем. І знов польські полки виступили перед окоп, однак вже сего разу не пускали ся до атаки і ставили опір на місці. Степ розмок не лишень з верха, як першого дня битви, але і зі споду. Тяжка кіннота не могла ся свobodно порушувати, і се від разу дало перевагу легким запорожським і татарським хоругвам. Усміх поволи зринув з лица Скшетуского. Під польським оком атакуючі покрили зівсім ланцух польських хоругв. Здавало ся, що сей ланцух перерве ся кожної хвилі і що атак перенесе ся до самих окопів. Пан Скшетуский не бачив ані половини сеї відваги і боєвої охоти, з якою польські хоругви бороли ся першого дня. І тепер знову боролися завзято, але не вдарили перші, не розбивали курінів на порох, не замітали перед собою поля як вихор. Розмоклий степ унеможливив розгін і припинив тяжку їзду під окопами.

Тимчасом Хмельницький випроваджував щораз нові полки до бою. Сам був всюди. Особисто провадив до атаки кожний курінь і вицофував ся доперва майже перед рядом ворожих шабель. Это запал і відвага удіяли ся поступенно запорожцям, отже хоч густо падали трупом, бігли на перегони під окоп. Ударяли о мур грудий закованих в залізо, о вістря копій, і хоч рязані і здевятковані, знов вертали до атаки. Під тим напором польські хоругви почали хитати ся, вигинати, місцями подавати ся назад, так як борець, зловлений в залізні рамена противника, то слабне, то знов силує ся і кріпшає.

Перед полуднем були в битві майже всі запорожські сили. Борба була така завзята, що межі двома ворожими лініями утворив ся наче новий вал — вал людських і кінських трупів.

Що хвилі вертали з битви до козацького обозу громади ранених войовників, покровавлених, покритих болотом позасапуваних і

падаючих від умученя. Але вертали зі співами на устах. З їх облич так і бив жар битви і певність побіди. Мліючи кликали еще: "На погибель!" Залога полишена в обозі аж рвала ся до бою.

Пан Скетуский посумнів. Польські хоругви почали втікати з поля до окопів. Не могли витримати і в їх відвороті було видно поспіх. На сей вид козацькі полки видали радісний оклик. Сила атаку подвоїла ся. Запорожці всіли на карк семенів Цотоцких, що ослонювали відворот польських війск.

Але польські гармати і град мушкетних куль відкинули їх назад. В польськім обозі роздав ся голос труби, звіщаючий, що Поляки хочуть переговорювати.

Але Хмельницький не хотів уже переговорювати. Дванадцять куринів позідало з коний, щоби разом з піхотою і з Татарами розпочати штурм до валів.

Кречовський з трома тисячами піхоти мав їм прийти на поміч в рішучій хвили. Всі кітли, бубни, літаври і труби відізвали ся нараз, заглушуючи оклики і сальви мушкетів.

Пан Скетуский зі страхом дивив ся на глибокі ряди чудової запорожської піхоти, що бігла до валів і оточувала їх щораз тіснішим обручем. Довгі смуги білого диму бухали на ню з за валів, неначеби якась велитенська грудь хотіла віддмухнути сю громаду, що перла невмолимо зі всіх сторін. Арматні кулі виривали в ній борозни, пальба з самопалів ставала чимраз скорша. Гук не переставав ані на хвилю — козацькі ряди рідшали, скручували ся місцями, як величезний зранений вуж, але все йшли вперед. Вже! вже добігають! вже з пі окопом! — польські армати не можуть їм вже шкодити! Пан Скетуский примкнув повіки.

І тепер питання скорі як блискавиці перелітали зму через голову: коли отворить очи, чи побачить еще польські прапори на валах? Побачить — чи не побачить? Там крики щораз більші, там якісь незвичайні верески. Мусіло ся щось стати? Крики доходять від середини обозу. Що се є? що ся стало?

— Боже всемогучий!

Сей оклик вирвав ся з уст пана Скетуского, коли, отворивши очи, побачив на валах, замість великої золотої польської хоругви, малинову козацьку з Архангелом Михаїлом.

Хмельницький здобув польський обоз.

Вечером бачив намісник бравців і був при смерті молодого Потоцького, котрий, маючи горло пробите стрілою, жив лишень кілька годин по битві і умер на руках пана Стефана Чарнецького. — "Скажіть батькови — шептав в останній хвилі молодий каштелян — скажіть батькови — щом... як лицар..." — і не міг нічого більше дати. Его душа опустила тіло і улетіла до неба. Скшетуский дівго потім памятав се бліде обличчя і сі голубі очи, взнесені в хвилі смерті. Пан Чарнецький зробив обіт над застигаючим тілом, що коли ему Бог поможе відзискати волю, змиє смерть приятеля і ганьбу пораженья потоками крови. І ані одна сльоза не покотила ся по суворім обличчю, бо був се желізний лицар і чоловік, якого не могло жадне нещастя зігнути. Тепер, замість віддавати ся розпуці, сам потішав Скшетуского, котрий страшно терпів з причини пораженья і ганьби Річи посполитої. — "Річ посполита понесла неоднo пораженья, — говорив пан Чарнецький, — але вона має в собі невмирущу силу. Не зломала її до тепер жадна держава, не зломлять її і бунти хлопів, котрих сам Бог покарає, бо виступаючи проти зверхности, тим самим противлять ся Его воли. А що до пораженья, то правда, що се прикра річ — алеж хтсж повіє се пораженья? гетьмани? чи війська коронні? — ні! Бунт безперечно розширить ся по цілій Україні, бо там хлопство горде і заправлене до війни, але їх бунти то прецінь не першина. Здавлять его гетьмани з князем Яремою, яких сили дотепер ненаушені — а чим сильнійше вибухне, то і ліпше, бо раз здавлений, на довше, а може і на завсігди, притихне. Тільки малодушний чоловік мігби думати, що якийсь козацький ватажок, на спілку з одним татарським мурзою, може на правду загрозити могучому народови. Лихо би було з Річю посполитою, колиби проса хлопська заверуха мала становити про її долю і про її істнованя. Справді, ми ішли з погордою на сю виправу — кінчив Чарнецький — і хоч наш відділ знищено, то думаю, що гетьмани не мечем, не оружєм, але батогами стлумлять сей бунт".

І коли він так говорив, здавало ся, що се не бранець говорить, не жовнір по програній битві, але гордий гетьман, певний завтрішньої побіди. Ся мова Чарнецького, сплинула неначе бальзам на рани намісника. Він дивив ся зблизька на могучість Хмельницького, тож

она его трохи осліпила, тим більше, що аж дотепер Хмельницькому поводило ся. Але пан Чарнецький муєв мати слухність. Сили гетьманів еще ненарушені, а за нами стоїть уся могутість Річи посполитої, право, власть і Божя воля. Отже намісник відходив дуже скріплений на душі і веселійший, а відходячи, спитав еще пана Чарнецкого, чиби не хотів зараз розпочати з Хмельницьким переговори в справі випущеня на волю.

— Я з бранцем Тугай-бея, — сказав Чарнецький — і ему заплачу окуп, а з тим ватажком не хочу мати до діла.

Захар, котрий улекшив Скетускому можність баченя ся з бранцями, відпроваджуючи его до теліги, рівнож его по дорозі потішав: "З молодим Потоцким пішло легко, — але з гетьманами буде трудно. Діло донерва почате, а який буде кінець — Бог знає! Гей, набрали Козаки і Татари польського добра, але взяти а задержати — друга річ. А ти, дитино, не жури ся, не сумуй, бо і так вийдеш на волю — ти підеш до своїх, а старий буде вже тужити по тобі. На старість найгірше самому на світі. З гетьманами буде трудно!"

Дійсно, ся побіда, хоч яка світла, не рішала еще справи на користь Хмельницького. Могла ему навіть вийти на некористь, бо легко було предвидіти, що тепер гетьман великий буде мстити ся за смерть сина і буде з тим більшим завзятєм наставати на Запорозців і не занедбає нічого, щоби їх від разу здавити. А до того гетьман великий дотепер чув якусь нехоть до князя, котра, хоч була покривана позірною ввічливістю, то все таки давала ся пераз завважати. Хмельницький, знаючи про се добре, думав, що тепер ся нехоть устане, і що тепер краківський пан перший витягне руку до згоди, котра ему zapewнить поміч славного войовника і его війська. Отже постановив спішити ся, щоби стати на Україні разом з вістю про жовтовідське пораженє і вдарити на гетьманів, німби князь міг прийти на поміч.

Проте не дав війску спочинку і досвіта зараз на другий день по битві виступив в похід. А сей похід був так скорий, неначеби гетьман утікав. Сказатиб, що се повинь заливає степ, і жене наперед, і забирає за собою по дорозі всі води. Минали ліси, діброви, могили, переправляли ся через ріки без найменьшого віддиху. Козацькі сили зростали по дорозі, бо щораз то нові громади утікачів з України лу-

чили ся з ними. Утікаючі хлопи приносили заразом і вісти про гетьманів — але суперечні, одні говорили, що князь сидить еще за Дніпром, другі, що вже злучив ся з коронними військами. Але всі потверджували, що Украина вже в огни. Хлопи не лишень утікали на Дикі Поля на стрічу Хмельницькому, але палили села і міста, нападали на своїх панів і всюди узброювали ся. Коронні війська били ся вже від двох неділь. Вирізано Стеблів, а під Деренівцями прийшло до кровавої битви. Городові Козаки вже денед переходили на сторону черни, а впрочім всі чекали лишень на гасло. Хмельницький на се все числив і тому тим більше спішив ся.

В кінці станув у ціли. Чигирин отворив ему наостіж свої ворота Козацька залага сейчас перейшла на зго сторону. Радісні окляки, битв в дзвони і процесії не переставали ані на хвилию. Пожар обняв сейчас цілу околицю. Що жило хапало за коси і ліки і лучило ся з Запорожцями. Утікачі напливали до обозу зі всіх сторін. Пришли такж певні вісти, що князь Ярема вправді жертвував гетьманам поміч, але еще ся з ними не злучив.

Почувши се, Хмельницький виступив безпроволочно в похід, щоби дігнати і вдарити на польських гетьманів.

В Черкасах задержав ся з головними силами а вислав на перед Татарів з Тугай-бе-ем і завзятого Кривоноса, котрі здогонили гетьманів під Корсунем і вдарили на них безпроволочно, щоби їх затримати, нїм надійде Хмельницький.

Хмельницький зірвав ся і йшов їм на поміч. По дорозі дістав вісти, що пан Сінявський получив ся з гетьманами разом з кількома хоругвами, що гетьмани покинули Корсунь і цофаять ся до Богуслава. Так воно і було. Хмельницький заняв Корсунь без опору і лишивши в місті вози, запаси поживи, одним словом цілий табор, пігнав кінно за ними.

Не потребував довго гонити, бо не зайшли еще далеко. Під Крутою Балкою зго передні сторожі наткнули ся на польський табор.

Пан Скшетуский не міг бачити битви, бо разом з табором лишив ся в Корсуні. Захар помістив його в ринку, в домі пана Забокшиц-з недобитків миргородського курія, бо товпа все еще рабувала доми, кого, котрого чернь попередно повісила, — і поставив сторожу і мордувала кожного, хто видавав ся Ляхом. Нападано і на доми окру-

жені сторожею, в котрих були замкнені знамениті в'язні, по котрих сподівано ся окупу. Тоді Запорожці або Татари, що стояли на сторожі, відганяли товпу, валячи напасників по голові чим попало. Так було при домі пана Скетуского. Захар розказав бити чернь без милосердя, а Миргородці радо сповняли розказ, бо Козаки радо приймали поміч черни в часі повстань, але погорджали нею з цілої душі.

Товпа шаліла дальше на ринку і приходило до таких диких вибриків, що почала себе взаімно мордувати. День кінчив ся. Запалено цілу одну сторону ринку. На щастє вітер здував полумінь на поля і перешкаджав розширюваню ся пожежі. Але величезна луна осьвітила цілий ринок так ясно, як сонічні лучі. Стало страшенно горячо. Здалека доходив страшний гук армат — очевидно битва над Крутою Балкою ставала щораз завзятійша.

— Горячо там мусить бути нашим! — муркотів старий Захар. — Гетьмани не жаргують. Гей! пан Потоцкый щирий жовнір.

Потім показав через вікно на чернь.

— Но! — сказав — они тепер гуляють, але як Хміль буде побитий, то і над ними погуляють!

В тій хвилі роздав ся тупіт кінських копит, і на ринок влетіло кількадесять їздців. Їх облича були почорнілі від пороху, одіж порозривана, а пообв'язувані шматами голови декотрих свідчили, що жемуть просто з битви.

— Люди! хто в Бога вірує, спасайтесь! Ляхи бють наших! — кричали під небеса.

Счинив ся вереск і замішанє. Товпа розколисала ся як фміля, розірвана вихром. Нагло опанував всіх дикий переполох. Кинули ся утікати, але що улиці були позаставлювані возами, а одна часть ринку була в огни, отже не було куди утікати.

Чернь почала товпнати ся, верещати, бити, дусити і вити о милосердє, хоч ворог був єще далеко.

Намісник, почувши що діє ся, мало не одурів з радости; почав бігати по кімнаті як божевільний, бити ся в груди і кричати на ціле горло:

— Я знав, що так буде! я знав! Се з гетьманами справа! се з цілою Річюю посполитою справа! надійшла година кари! Що се?

Знов роздав ся кінський туніт, і тим разом кількатор іздців, самих Татарів, зявило ся на ринку. Утікали очевидно на осліп. Товпа заступали їм дорогу, они кинули ся в товпу, тратували, бли розганяли сікли, назираючи кіньми до гостинця, що вів до Черкасів.

— Утікають як вихор! — закликав Захар.

Ледво се вимовив, пролетів другий відділ, за ним третій. Сторожі при домах почали рівнож колотити ся і оказувати охоту до утечі. Захар вилетів на ганок.

— Стояти! — крикнув на своїх Миргородців.

Дим, горячо, замішана, кінський туніт, голоси тревоги, вїтє товпи освїченої пожежию, все те зілляло ся в оден пекольний образ. на котрий намісник поглядав з вікна.

— Що там за погром мусить бути! — що там за погром! — кликав до Захара, не зважаючи, що сей не міг поділяти єго радости.

Тимчасом знов передетів як блискавка новий відділ утікаючих.

Гук армат потряс основами корсунських домів.

Нагло якийсь переразливий голос почав кричати перед самим домом:

— Ратуйте ся! Хміль забитий! Кречовський забитий! Тугай-бей забитий!

На ринку настав правдивий кінець свїта.

Люди з божевїля кидали ся в полумїнь. Намісник упав на колїна і взніс до гори руки:

— Боже всемогучий! Боже великий і справедливий! слава Тобі во вишних.

Захар перервав єму молитву, влетівши з сїний до кімнати.

— А ходино, дитино! — кликав задиханий — вижди і обїцяй ласку Миргородцям, бо хочуть відходити, а як відійдуть, то ту чернь впаде!

Скшетуский вийшов на ганок. Миргородці крутили ся неспокойно перед домом, показуючи очевидну охоту опустити становиско і утікати до Черкасів. Страх опанував всіх у місті. Раз ураз нові відділи недобитків надлітали неначе на крилах від Крутої Балки. Утікали хлопці, Татари і Козаки в найбільшій замішаню. А однак головні сили Хмельницького мусїли єще ставити опір,

битва ще цілковито не скінчила ся, бо гармати ревіли з подвоєною силою.

Скшетуский звернув ся до Миргородців:

— За се, щосьте вірно стерегли мою особу, — сказав гордо — не потребуєте утікати, бо обіцяю вам ласку і вставляю ся за вами у гетьманів.

Миргородці що до одного повідкривали голови, а він глядів з думою на них і на ринок, що пустів щораз більше. Що за зміна судьби! Отсе пан Скшетуский, недавно бранець проваджений за козацьким табором, стояв тепер межи зухвалим козацтвом як пан межи підданими, як шляхтич межи голотою, як гусар з панцирної хоругви межи обозовими чурами. Він бранець, обіцявав їм тепер ласку—і голови відкривали ся на зго вид, а покірні голоси взивали тим понурим, протяглим, перестрашеним і підданим тоном:

— Помилуйте пане!

— Як я сказав так і буде! — відповів намісник.

І справді був певний свого вставлення ся у гетьмана Потоцького, котрий його знав, бо нераз возив до него листи від князя Яреми. Тому отже, радість била з зго облича, як так стояв освічений луною пожару, тримаючи ся під боки.

— Ось, війна скінчена! ось, філя розбита коло самих порогів! — думав. — Пан Чарнецький мав слушність: сила Річи посполитої в невмируща, її могутість непоколибима.

А коли так думав, гордість розсаджувала зго груди; не ся низька гордість, випливаюча з почутя заспокоючої мести, з упокореня ворога, ані з відзисканя волі, котрої сподівав ся вже за хвилю, ані з того, що перед ним тепер шапковано, — але чув ся гордим, що в сином тої побідної Річи посполитої, могутчої, о котрої брами всяка людська злоба, всякі замахи так ся розбивають і ломлять, як пекольні сили перед брамами неба. Чув ся гордим, як шляхтич патриот, що визбув ся сумнівів, котрого віра не завела. Мести вже не бажав.

— Побила як королева, вибачить як мати — думав.

Тимчасом гук армат перемінив ся в неустаючий гриміт.

Знов задудніли кінські копита по пустих улицях. На ринок

влетів як грім, на неосідланім кони, Козак без шапки, в одній сорочці, з лицем розтягим шаблею, з котрого бухала кров. Влетів, осадив коня, розложив руки і, хапаючи отвореними устами воздух, почав кричати:

— Хміль бз Ляхів! Побиті ясновельможні пани і полковники, лицарі і кавалери!

Сказавши се, захитав ся і звалив ся на землю. Миргородці скочили зму на поміч.

Полумінь і блідість перелетіли по обличу пана Сшетуского

— Що він говорить? — сказав горячково до Захара, — що ся стало? Не може се бути! На Бога! не може се бути!

Тихо... Лишень полумінь сичить на протилежній стороні ринку, тріскають снопи іскор, а часами перепалена будівля завалить ся з лоскотом.

Аж ось знов летять якісь гонці:

— Побиті Ляхи! побиті!

За ними іде відділ Козаків, ідуть звільна, бо оточують якихось піших, очевидно бранців.

Пан Скетуский своїм очам не вірить. Пізнає докладно на полонниках барву гетьманської гусарії — отже плече в долоні і повторяз уперто якимсь дивним, не своїм голосом:

— Не може бути! не може бути!

Чути еще гук армат. Битва не скінчена. Однак всіма непопаленими улицями напливають Запорожці і Татари. Їх облича чорні, груди тяжко дихають, але вертають веселі, співають пісні,

Так вертають жовніри по побіді.

Намісник поблід як труп.

— Не може бути! — повторяз що раз більше хрипливим голосом — не може бути.. Річ посполита...

Новий предмет звертає зго увагу.

Находять семени Кречовського, несуть цілі оберемки здобутих хоругвів. Приїзджають на середину ринку і кидають їх на землю.

Скетуский захитав ся — се польські прапори!

Гук армат слабне, з далека чути гуркіт надїзджаючих возів. На сам перед іде одна висока козацька теліга, а за нею цілий

ряд других, всі окружені козаками Пашковського курія, в жовтих шапках; переходять як раз попри дім, при котрім затримали ся Миргородці Пан Скшетуский прислонив рукою чоло, бо зго сліпив блиск пожегу, і вдигав ся в постать бранців, що сиділи на першій возі.

Нагло подав ся взад, почав руками бити воздух, як чоловік поцілений стрілою в груди, а з уст вирвав ся зму страшний, над людський голос.

— Эзус, Марія! се гетьмани!

І впав на руки Захара, очи зайшли зму туманом, а обличчя стягнуло ся і скріпало так як у мерця.

Кілька хвиль пізнійше трох їздців віджало на курсунський ринок на чолі безчисленних полків. Середній, убраний в пурпур, сидів на білім коні і спираючи ся боком на золоту булаву, споглядає гордо як король.

Був се Хмельницький. По зго сбох боках їхали Тугай-бей і Кречовський.

Польща лежала в поросі і крові у ніг Козака.

XVI.

Минуло кілька днів. Людям здавало ся що небозвід звалпв ся нагло на Річ посполиту. Жовті Води, Корсунь, знищені коронних військ, що до тепер завсїгди побивали Козаків, полонені гетьманів, страшний пожегу на цілій Україні, різня і морди, все се прийшло так нагло, що люди майже не хотіли вірити, щоби тільки нещастя могло впасти від разу на оден край. І богато таки не вірило, одні постовпіли з перестрахи, другі побожеволіли, инші преповідали прихід Анцихристь і близькість Страшного Суду. Пірвали ся всякі суспільні, людські і родинні звязи. Скінчила ся всяка власть, зникли ріжниці межі людьми. Пекло поспускало з ланцухів всі злочини і пустило на світ, щоби собі погуляли; отже морд, рабунок, віроломство, насильство, розбої і

божевіла заступили працю, уцтивість, віру і совість. Здавало ся, що відтепер людство вже не добром, а лишень злом буде жити; що серця і уми попереіначували ся і вважають за сьвяте се, що давно було нечесним, а за нечесне се, що перше було сьвятим. Сонце не сьвітило вже над землею, бо було заслонене димами пожеж, а ночами замість зьвізд і місяця сьвітили луни пожарів. Горіли міста, села, костели, двори, ліси. Житє стратило вартість. Тисячі людей гинули без слуху, без спомину. А з посеред сеї страшної заверухи підносив ся щораз више і више оден чоловік, ріс щораз більше в силу, тьмив вже сьвітло денне, кидав тїнь від моря до моря.

Був се Богдан Хмельницький.

Двіста тисяч людей, узброєних і упоєних побідами, стояло готових на єго розкази. Чернь вставала всюди; городові Козаки приставали до него по всіх містах. Від Припети аж до границь степової пустині був цілий край в огни. Повстанє ширило ся в воєвідстві Руським, Подільським, Волинським, Брацлавським, Київським і Чернігівським. Могучість гетьмана росла кожного дня. Поліща ніколи не була в стані поставити проти найстрашнішого в рога і половини тих війск, якими він тепер розпоряджував. І німецький цісар не мав таких сил на поготівлю. Успіх повстаня перейшов всякі сподіванки. Сам гетьман з початку не знав своєї сили і не розумів, як високо виріс. Все єще заслонював ся справедливістю, правом і вірністю для Річи посполитої, бо не знав, що міг їх вже доплати. Єго могучість лякала не лишень других але і єго самого. Великанська струя повстаня несла єго зі скоростию блискавиці, але куди? Як те все мало скінчитися? Розпочинаючи повстанє за козацькі і свої кривди, міг числити, що по перших поводженнях, або хочби і невдачах, буде міг розпочати переговори і добити ся затвердження козацьких привілеїв, о що на початку повстаня головню роходило ся. Але тепер по побіді над Жовтими Водами, по розбитю гетьманів, по піднесеню повстаня у всіх полудневих воєвідствах, справи зайшли занадто далеко, події переросли всякі сподіваня — тепер борба мусіла вести ся дальше на житє і смерть.

А на котру сторону мала остаточню припасти побіда?

Хмельницький питав ворожитів і зьвізд ся радив і сам з напруженем вдивляв ся в будучність — але бачив перед собою лишень темряву. Зоря самостійности рідної України не зійшла еще на виднокрузі стремлінь великого гетьмана. Отже часами огортав зго страшний несупокій, а в груди вихром шаліла розлука. Що буде? що буде? Бо Хмельницький, дивлячи ся своїм бистрим умом, бачив се, чого другі не бачили. Бачив він, що Польща лишень не уміє ужити своїх сил і сама про се не знає, але що еще з величезною силою. Колиби знайшов ся чоловік, що міг би сю силу взяти в свої руки, хтоби ся міг тоді сій силі оперти? А хтож може вгадати, чи страшна небезпека, чи ся пропасть, над котрою опинила ся Річ посполита, не положить кінця внутрішній незгоді, самолюбству і зависти панів, завадяцтву, пустим соймовим балаканинам, шляхотській сваволі і безсильности короля? А тоді лишень пів-мільона самої шляхти могло би стати в поли проти него, а чи тоді Хмельницький при всім своїм генієви міг би ся мірити з ними зі своєю армією, якої дев'ятьдесятих становила неокресана чернь?

Про ту приспану могутість Річи посполитої знав крім Хмельницького лишень польський король Володислав, який ціле житє працював над тим, щоби розпочати війну з найбільшою державою в сьвіті, Туреччиною, бо сподівав ся, що в сей спосіб розбудить заспану Польщу. І тому він не вагав ся навіть кинути іскри на козацький порох.

Хмельницький розумів також і се, що мимо цілої позірної слабости, польська Річ посполита могла довго опирати ся. В сю безладну, лювну, свавільну і неупорядковану державу, би ли преці нераз грізні турецькі филї — і розбивали ся. Так було під Хотином, на що Хмельницький дивив ся власними очима. Отже годі було предвидіти, яку силу може зібрати Польща, приведена до розпуки.

В виду того кожда нова побіда Хмельницького, могла для него бути і новою небезпекою, бо могла зближити хвилю пробудження ся дримаючого льва і унеможливити всякі переговори.

Великопольща, Пруси, Мазовще, Малопольща і Лигва могли поставити сотки тисяч войовників — бракувало їм лишень вож-

да.

Хмельницький справді взяв до неволі полських гетьманів, але тим самим отворив дорогу для якого ниншого вождя, що міг ся на війні розуміти ліпше як они. Бо хоч оба полські гетьмани були досвідченими войовниками, то жаден з них не був чоловіком, якого вимагала хмря небезпеки і упадку.

Вождом міг бути тепер лиш оден чоловік, князь Ярема Вишневецький.

Власне через се, що гетьмани дістали ся до неволі, вибір мав правдоподібно упасти на князя. Хмельницький не сумнівав ся про се, бо так всі думали.

А тимчасом до Корсуня, де гетьман запорожський затримав ся по битві для відпочинку, дохдмили з Задніпровя вісти, що князь вже рушив ся з Лубнів, що по дорозі здавлює повстанє без милосердя, що палить села, слободи, хутери і місточка, а намість них лишає кроваві палі і шибениці. Говорено також, що провадить з собою п'ятнайцять тисяч найліпшого полського війска.

В козацькім обозі сподівали ся зго кожної хвилі. Коли якое по битві над Крутою Балкою хтось крикнув межи чернью "Ярема іде!", счпив ся межи нею переполох і чернь почала була утікати. Сей переполох глибоко застановив Хмельницького.

Мав тепер до вибору дві дороги: або рушити з цілою силою на князя і гонити за ним по Задніпровю, або лишити часть сил на здобуванє українських замків а самому рушити в глуб Річи посполитої.

Виправа на князя віддалилаби зго від головного терену війни, адотого князь певно не зважив би ся прийняти рішучі битви, але правдоподібно ограничив би ся лишень на оборону замків і підкіздову війну, яка в такім разі моглаби затягнути ся на цілі місяці. А за той час Річ посполита зібралаби безусловно нові сили і прийшлаби князеви на поміч.

Отже Хмельницький постановив полишити Вишневецького на Задніпровю, а самому зміцнити ся на Україні, організувати нові сили, а опісля рушити на Польщу і примусити її до переговорів. А тимчасом і так можна буде спомогати повстанє на

Задніпровю послаючи там поодинокі полки на поміч черни.

Вкінці думав, що можна буде зводити князя переговорами і зволікаючи ждати, доки він не витратить своїх сил. Думаючи про се, приганув собі на Скетуского і казав зго прикликати перед себе.

Приняв зго в старостинськїм домі лишень в присутности Кречовського, що був знакомий з Скетуским і повитавши часкаво, сказав:

- Мосці поручнику Скетуский, за услугу, яку ти мені висвідчив, я викупив тебе від Тугай-бея і обіцяв волю. Тепер надійшла хвиля. Дам тобі пірнач (1), щобсь міг свобідно переїхати, колиби тебе стрінули які війська, а також сторожу для оборони від черни.

Скетуский мовчав. На зго лиці не було видно жадної радости.

— А чи можеш ти пустити ся в дорозу? бо бачу, що слабість сьвітить ся в твоїх очах.

І справді пан Скетуский виглядав як тїнь. Рапи і послїдні події звалили з ніг сего здорового молодця котрий виглядав так, якби не мав дожити до завтра. Обличчє зму почорніло, а чорна борода, відавна нестрижена, зше більше причиняла ся до зго нужденного вигляду. Було се з причини внутрішних зворушень і журби. Лицар мало не згрив ся на смерть. Проваджений з козацьким обозом, був щещі свідком всего, що зайшло від часу походу з Січи. Бачив ганьбу і пораженє Річи посполитої, бачив гетьманів в неволи, бачив козацькі трюмфи, бачив все, перетерпів все і біль зго не мав гравниць.

— А коли подумав, що ся діє з Еленою, коли подумав, що ся могло стати, коли судьба задержала зї в Розлогах, то протягав руки до неба і кликав голосом, в котрїм дрожала бездонна розпука і майже грїзьба: "Боже! возьмиж і мою душу, бо я вже ту маю більше, ніж на се заслужив!" Потім опам'ятував

1). Козацька полковницька булава, що заступала желїзний лист межи Козаками.

ся, що хулить, отже падав лицем на землю і просив о ратунок, о прощенє, о змилованє ся над вітчиною і над сею невинною голубкою, що може там десь на дармо кликала Божої і єго помочи. Коротко кажучи, так вже переболів, що тепер сей гетьман запорожський, сей триумфатор, що великодушно оказував єму свою ласку, зівсім єму не імпопував; спостерігши се, Хмельницький зморщив ся і сказав:

— Спішиж ся користати з ласки, щоби я ся не роздумав, бо се лиш моя доброта і віра в добро справи чинить мене таким неоглядним, що собі преспорюю нового ворога, бо знаю добре, що будеш проти мене бороти ся.

На се пан Скшетуский:

— Эсли лишень Бог дасть сил.

— Менше з тим. — відповів Хмельницький. — Занадто я могучий, щоби там /для мене оден хирляк щось значив. Розповіж там свому князеві, щось ту бачив і перестережи єго, щоби собі не поступав так зухвало, бо коли мені не стане терпцю, то я єго відвідаю на Задніпровю, а не знаю, чи єму буде мила моя візита.

Скшетуский мовчав.

— Я говорив і ще раз повтаряю, — говорив дальше Хмельницький, — що не з Річню посполитою, але з панятами проваджу війну, а князь стоїть межи ними в першім ряді. Ворог се мій і цілого українського народу, перекінчик, зрадник нашої церкви і жорстокий чоловік. Чую, що гасить повстанє в крові; нехай уважає, щоби і своєї не пролив! А ти знай, що тепер квіта. Полюбив я тебе, мимо твого зухвальства, а коли раз єще дістанеш ся в мої руки, то вже більше не вивенеш ся!

Опісля звертаючи ся до Кречовського, додав:

— Дати му пірнач і сорок Татарів, щоби го відпровадили аж до польського обозу. Нехай іде і знає, що Хмельницький за добро добром платить.

Скшетуский і Кречовський вийшли.

— Коли тебе гетьман пускає з цілою шиєю — сказав Кречовський — і можеш їхати куди хочеш, то раджу тобі по старій знакомости: утікай хочби до Варшави, а не на Задніпро

ва, бо звідам жива душа не втече. Ваші часи минули. Колибись мав розум, то приставбись до нас, але знаю, що про се шкода говорити. Пішовбись високо як ми підемо.

— На шибеницю! — промуркотів Скететуский.

— Не хотіли мені дати староства Літинського, а тепер сам собі возьму і то не одно, але десять. Виженемо проч панів Коняцпольских, Калиновских, Потоцких, Любомірских, Вишневецьких, Заславских, всю шляхту і самі поділимо ся їх маєтностями, а сего видно сам Бог хоче, коли нам зіслав такі дві великі псбіді.

Скететуский не слухав балаканини полковника, бо задумав ся над чимось иньшим, а сей говорив дальше:

— Коли я по битві побачив в квартирі Тугай-бея мого бувшого пана, гетьмана коронного, в ликах, зараз він мене назвав невдячним і Юдою. А я ему на се відповів: "Ясновельможний воевода! не э я невдячним, бо коли вже засяду в твоїх замках і добрах, то як мені лиш приречеш, що ся nebudeш напивати, то зроблю тебе старостою! Го! го! обловить ся Тугай-бей на сих пташках, котрих полапав — і для того їх щадять. Але ось! віз для тебе готовий і Татари вже чекають. Куди оже поїдеш?"

— До Чигирна.

— Як собі постелиш, так ся і виспиш. Татари відведуть тебе хочби до самих Лубнів, бо мають такий розказ. Гляди лишень, щоби їх твій князь не казав на паль повсаджувати, бо з Козаками зробивби се напевно. Тому тобі дає ся Татарів. Гетьман і коня твого казав тобі віддати. Бувайже здоров, і не забувай на нас; кланяйся князеві від нашого гетьмана, і эсли будеш міг, то эго намов, щоби приїхав поклонити ся Хмельницькому. Може знайде ласку. Бувай здоров!

Скететуский вів на віз, котрий сейчас Татари окружили наокола і рушили в дорогу. Через ринок трудно було переїхати, бо цілий був запакований Запорожцями і чернію. Одні і другі варили собі кашу, співаючи пісні про жовтовідську і корсунську побіду, уложені сліпцями-кобзарями, яких безліч настягало ся до обозу. На місті було видно сліди дикої сваволі і спусто-

шень; вікна і двері були повжирвані, хатні предмети помішані з вапном і соломою застелювали ринок.

В одній стороні ринку чорніли ще згарища погсрілих до- мів; від згарищ було ще горячо і поле встелювали дими.

Воздух був насичений запахом спаленини. За згарищами стояв кіш, коло коцього пан Скшетуский мусів переїздити, і цілі грома- ди ясиру, пильновані татарськими сторожами. Хто з околиць Чи- гирина, Черкасів і Корсуня не успів ся схоронити або не загинув від черни, той шшов в татарські лика, отже були межки бранцями і жовніри взяті в полон в обох битвах і доколичні мешканці підстарости, офіціалісти, хуторники дрібна шляхта обох полів і діти. Старців не було, бо їх, як нездалих на продаж Татари забивали. Межи бранцями було повно жінок і дівчат, повязаних по три і чотири на однім стричку, а межки ними було досить панянок зі шляхотських домів. Невольа і недоля всіх порівнажа. Вид сих нещасливих істот потрясав до глибини душі. Пообдира- ні, напів голі, наражені на безстидні жарти поганців, що з цікаво- сти волочили ся грмадами по майдані, поштуркувані або ціло- вані гидкими устами, тратили память і волю. Декотрі плакали, голосно, иньші з остовпїлими счима, напів збожеволїлі, піддавали ся терпеливо всему, що їх стрічало. Тут і там роздавав ся крик мо- рдованого без милосердя за вибух хвиливого опсуу. Межи мущи- нами роздавав ся свист батогів з волової шкіри і зливав ся з окликами болю, плачем дїтвї, ревом худоби і іржанєм коний. Ясир еще не був подїлений і не уставлений в походівім порядку, отже панувало велике замішанє. Вози, конї, рогата худоба, вер- блюди, вівці, жінки, мушци, кониці зрабованих уборів, начинь, макат, збруї, — все те накопичене в оден великий табор, чекало на подїл і упорядкованє. Раз враз загопи приганяли нові громади людей і худоби, а з головного коша прибували щораз нові го- стї, щоби наситити очи видом зібраних богацтв. Декотрі, п'яні від кумису або горівки, поперебирані в дивоглядні строї, в орнати, комжі і рясї, а навіть в жіночі убраня, починали вже сварити ся о се що кому має припасти. Татарські чабани, сидячи на землі межки стадами, забавляля ся — одні гранєм переразливих мельодий на соплках, другі грою в кости, иньші обкладали себе

взаїмно буками. Громади псів, що прийшли аж сюда за своїми панами, гавкали і вили жалісно.

Пан Скшетуский минув вкінці сю людську Геєнну, переповнену зойками, слезами недолі і некольним вереском, отже думав, що тепер вже відітхне свободнійше. Але зараз за табором новий страшний вид представив ся зго очам. Далеко сірів ся властивий кіш, від котрого доходило безнастанне іржанє коний, і де чорніли ся тисячі татарської мурашні, а ближше, на поли, саме коло гостинця, що йшов до Черкасів, молоді татарські войовники бавили ся для вправи стрілянєм з луків до слабших або хорих бранців, котрі не могли витримати довгої подорожи до Криму. Кількадесят тїл лежало вже викинутих на дорогу і подіравлених як решета; декотрі кидали ся еще конвульсийно. Сї до котрих стріляли, висїли попривязувані за руки до придорожних дерев. Були меже ними і старі жінки. Сьміхови задоволеня по цїльних стрілах товаришили оклики:

— Якше, згіт! — Добре хлопці!

— Ук яшек кол! — Лук в добрих руках!

Коло головного коша оправлювано, тисячі худоби і коний на поживу для войовників. Земля була злита кровію. Млаві визїви сировиці душили віддих в грудях, а межи копцями мяса вертіли ся червоні ординці з ножами в руках. День був гарний, сонце пекло. Ледви по годинній їзді відістав ся пан Скшетуский зі своєю сторожею на чисте поле, але здалека доходив еще довго з головного коша гамір і рев худоби. По дорозі скрізь було знати слїди перейшовшої заверухи. На гостинці раз враз лежали трупи, то кінські, то людські, страшно покалічені, посинїлі, напїчнявіли, а на них і над ними стада верон і круків, що здидали ся з шумом і вереском перед людьми.

В Мляві стрїнули татарські загани, що гнали нові громади бранців. Городище було спалене до тла. Стояла лишень мурована дзвіниця і старий дуб, що ріс на ринку, покритий страшними овочами, бо висїло на нїм кількадесят Жиденят, повішених перед трома днями. Вимордовано ту також много шляхти з Конопанки, Старосїва, Вязова, Баларея і Водачева. Само містечко було пuste, бо муцїни пішли до Хмельницького, а жінки,

старці і діти поутікали до лісів перед сподіваним приходом війск князя Яреми. З Городища їхав пан Скетуский на Сьмілу, Жаботин і Новоселці до Чигирина, задержуючи ся по дорозі лишень остільки, що було потрібно для відпочинку для коний. Віхали до міста на другий день з полудня. Війна оцадила Чигирин, лишень декотрі доми були зруйновані, а межі ними дім Чаплінського зрівнаний з землею. В городі стояв підполковник Наоколопалець, а з ним тисячка молодців, але і він, і Козаки, і ціла людність жили в найбільшій страсі, бо всі були певні, що князь надійде кожної хвилі і доконає страшної мести, про яку сьвіт не чув. Було незвісно, хто пускає сї поголоски, і звідки вони походять; досить, що повторювано їх безнастанно. Говорено, що вже князь плине Сулою, то що вже з над Дніпром, що спалив Васютинці, що вирізав людність в Борисах, і кожде зближенє ся яких їздців або і піших викликувало в місті безграничний переполох. Пан Скетуский радо слухав сих вістий, бо знав, що хочби вони і не були правдиві, то однак тамували розширенє ся постаня на Задніпровю, над котрим безпосередно висіла княжа рука.

Скетуский хотів довідати ся чогось певнішого від Наоколопалця, але показало ся, що підполковник, так як і другі, нічого не знав про князя і сам бувби рад довідати ся щось від Скетуского. А що на сей бік поперетягано всі байдаки і човна, отже і збігці з другого берега не приходили до Чигирина.

Отже Скетуский, не забавляючи ся довше в Чигирині, казав ся перевезти на другий бік і пустив ся до Розлогів. Певність, що незадовго сам переконає ся, що ся стало з Еленою, і надія, що она може безпечна і укриває ся разом зі стрийною в Дубнах, вернула ему сили і здоровля. Пересів ся з воза на коня і гонив без милосердя своїх Татарів, котрі, уважаючи його за посла а себе за почетну сторожу, віддану під зго команду, не сьміли ставити ему опору. Летіли отже, як би їх хто гонив, а за ними вставали тумани куряви, підбivanoї кінськими копитами. Минали оселі, хутори і села. Край був пустий, людські оселі опущені, отже довго не могли стрінати ані живої душі. Правдоподібно також всі ховали ся перед ними. Денеде

казав пан Скшетуский шукати по садах, пасіках, по стодолах і засіках, але не могли нікого знайти.

Доперва за Погребами оден з Татарів спостеріг якусь людську постать, що старала ся сховати ся межи шуварами, що росли над берегом Кагамлика.

Татари скочили до ріки і за кілька хвиль привели перед пана Скшетуского двох цілком голих людей.

Оден з них був се старець, а другий високий, може п'ятнадцять або шіснайцять - літний хлопець. Оба дзвонили зі страху зубами і через довгий час не могли промовити ані слова.

— Звідки ви? — запитав пан Скшетуский.

— Ми нізвідки, пане! — відповів старець. — Ходімо за проше-ним хлібом з лірою, а отсей німий мене провадить.

— Звідки тепер ідете, з якого села? Говори сьміло, нічого тобі не буде.

— Ми, пане, ходили по всіх селах, аж нас ту якийсь чорт обдер. Мали добрі чоботи, взяв, — мали добрі шапки, взяв, — мали добрі сукмани, взяв, — і ліри не лишив.

— Питаю ся, йолупе, з якого села ідеш?

— Не знаю, пане, — я дід. От ми голі, мерзнемо в ночи, а в день шукаємо ласкавих людей, щоби нас окрили і нагодували... ми голодні!

— Слухай, хлопе, відповідай, о що питаю, бо скажу повісити.

— Я нічого не знаю, пане, Колиб я що, або мені хто що, то нехай мені буде от що!

Було очевидним, що дід, не могучи собі здати справи, що се за один, що зго питає, постановив не давати жадних відповідей.

— А в Розлогах бувесь? там, де князі Курцевичі мешкають?

— Не знаю, пане!

— Повісити зго! — крикнув пан Скшетуский.

— Був, пане! — закликав дід, видячи, що се не жарти.

— Щось там бачив?

— Ми там були пять днів тому, а опісля чули в Броварках, що там лицарі прийшли.

— Які лицарі?

— Не знаю, пане! оден каже, Ляхи; другий каже, Козаки.

— На коні! — крикнув пан Скшетуский на Татарів.

Відділ пігнав. Сонце вже зівсім заходило як тоді, коли намісник по стрічі на дорозі з Еленою і княгинею їхав побіч них при Розвановій кариті. Кагамлик так само сьвіттив пурпурою, день лягав до сну еще тихійший, погіднійший, теплійший. Тільки тоді їхав пан Скшетуский з грудню повною щастя, а тепер гнав як осуджений, гонений вихром несупокою і злого прочутя. Голос розпуки говорив ему в душі: "Се Богун зї пірвав! вже зї більше не побачиш!" — а голос надїї: "Се князь! она безпечна!" і єї голоси зго так рвали межи собою, що мало ему не розірвали серця. Гнали останками кінських сил. Минула одна година і друга. Зійшов місяць, і викочуючи ся щораз висше, щораз більше блід. Коні покрили ся піною і тяжко хропіли. Впали в лїс, майнув як блискавиця; впали в яр, за яром вже Розлоги. Еще хвиля, а доля лицаря буде порішена. Тим часом вітер свистів ему в ухах від шаленої їзди, шанка злетіла з голови, кінь під ним стогне, якби зараз мав упасти. Еще хвиля, еще оден скок і яр отворить ся. Вже, вже!

Нагло страшний, нелюдський крик вирвав ся з грудий пана Скшетуского.

Двір, шони, стайні, стодоли, частокіл і вишневий сад — все зникло.

Блідий місяць осьвітчує згірє, а на нім купи чорних згапиц, що вже навіть перестали курити ся.

Мовчаня не перериває жаден відголос.

Пан Скшетуский став перед фосою німий, лишень підніс руки до гори, дивив ся, дивив ся, і крутив якось дивно головою. Татари стримали коні. Він зсїв відшукав останки спаленого мосту, перейшов рїв по поперечній латі і сїв на камені, що лежав на середині майдану. Усївши почався оглядати довкола, як чоловік, що будучи перший раз на якімсь місци, старає ся з ним запізнати. Опустила зго притомність. Не видав ані зойку. По хвилі, сперши руки на колїнах, спустив голову і позістив в нерухомій поставі, так, що могло ся здавати, що уснув.

І дійсно, если не уснув, то засторонів — і через голову замість думок перелітали йому лишень неясні образи. Отже бачив на-самперед Елену, так як її був попрощав перед послідною по-дорожню, лишень обличчє мала неначе прислонене туманом, так, що не можна було розпізнати її рисів. Він хотів її з того туману видістати, але не міг. Отже відіхав з тяжким серцем. Потім через голову майнув йому чигиринський ринок, старий Зацьвіліховський і безличне лице Заглоби; лице се ставало йому перед очн з особлившою впергостію аж в кінци заступило зго понуре обличчє Гродзїцкого. Потім бачив еше Кодак, пороги, борбу на Хортици, Січ, цілу подорож і всі події, аж до послідної години. Але вже дальше — темрява! Що ся з ним тепер діяло, не здавав собі справи. Мав лишень якесь невизраше прочутє, що їде до Елени, до Розлогів, але забракло му сил, отже відпочиває на згарнщах. Хотівби вже встати і їхати дальше, але якесь безмірне ослабленє приковує зго до місця, неначеби йому попривязувано до ніг стофунтові кулі.

Отже сидів та й сидів. Ніч минала. Татари розложили ся на нічліг і наклавши огню, почали при нім припикати кавалки кінського стерва; відтак, ситі, полягали на землі.

Але не минуло і години, як посхапували ся на рівні ноги.

З далека доходив гамір, подібний до відголосів, які видає велике число кінноти, що їде скорим маршом.

Татари завісили чимскорше на жердку білу плахту і докинули до огню, щоби можна їх здалека розпізнати як мирних висланників.

Тупіт коний, порсканє і бряскіт шабель наближали ся щораз більше, незадовго вказав ся на дорозі відділ їзди, що сей час окружив Татарів.

Розпочала ся коротка розмова. Татари показували на постать, сидячу на згірю, котру впрочім було добре видно, бо на ню падало світло місяця; і заявили, що провадять посла а від кого, то він сам найліпше скаже.

Тоді проводир відділу удав ся разом з кількома товаришами на згірє, але ледви зближив ся і глянув сидячому в лице, як розложив руки і закликав:

— Скшетуский! Ей Богу, се Скшетуский!

Намісник ані порушив ся.

— Мосці наміснику, не пізнаєш мене? се я, Биховець. Що тобі в ?.

Намісник мовчав.

— Збудиж ся, на Бога! Гей! товариші, а ходітьно!

Дійсно був се пан Биховець, що ішов з передною сторожою перед всіма вісками князя Яреми.

Тимчасом надходили і иньші полки. Вість про віднайдене Скшетуского рознесла ся блискавицею по хоругвах, отже всі спішили витати милого товариша. Малий Володийовский, двоє Сичиньських, Дзюк, Орпішевский, Мігурский, Якубович, Лэнц, пан Льюнґинус Подбінента і множество иньших офіцерів бігло на перегони на згірє. Але надармо⁸ говорили до него, кликали по імени, шарпали за рамена, старали ся піднести — пан Скшетуский дивив ся на них широко отвореними очима і не пізнавав нікого. А радше противно, здавало ся, що їх пізнав, але вони для него зівсім обняті. Тоді сі, що знали про єго любов до Элени, а майже всі вже знали, приганувши собі, в яким тепер місци находить ся і глянувши на чорні згарища і сіре попелище, зрозуміли все.

— Від болю запам'ятав ся — шепнув оден.

— Десперация помішала єму розум.

— Запровадьте єго до ксьондза. Може як єго зобачить, то ся опам'ятає.

Пан Льюнґинус ломав руки. Всі обступили намісника колесом і гляділи на него зі співчутєм. Декотрі отирали рукавами сльози, иньші жалісно зітхали. Аж нагло з колеса висунула ся якась стать і зближивши ся звільна до намісника, положила єму обі руки на голову.

Був се ксьондз Муховацкый.

Всі замовкли і повзлякали, якби в вижданю чуда, але ксьондз не зробив чуда, лишень, все тримаючи руки на голові Скшетуского, підніс очі до неба, осьвіченого місячним сявом, і почав голосно говорити:

— Патер ностер, кві ес ін целіс! санктифіцетур номен Ту-

ум, адвеніят регнум Туум, фіят волюнтас Туа! (Отчеша іже эси... і т. д.)

Ту перервав і по хвилі повторив голоснійше і урочистійше:

— ... Фіят волюнтас Туа!... (Да будет воля твоя.)

Запанувала глибока тушина.

— ... Фіят волюнтас Туа!... повторив ксьондз третій раз.

Тоді з уст Скшетуского вийшов голос безмірного болю, але і резигнації:

— Сікут ін цельо, ет ін терра! (Яко на небесіх, так і на землі.)

І лицар кинув ся з плачем на землю.

XVII

Щоби вяснити, що зайшло в Розлогах, треба нам трохи вернути ся в минушість, аж до сеї ночі, коли пан Скшетуский вислав з Кодака Ржендзяна з листом до старої княгині. В листі містила ся усильна просьба, щоби княгиня, забравши Елену, їхала як найскорше до Лубнів під опіку князя Яреми, бо війна розпичне ся леда хвиля. Ржендзян, сівши на чайку, котру пан Гродзіцкий посилав з Кодака по порох, пустив ся в дорогу і плинув вільно бо їхав в гору ріжж. Під Кременчуком стрінули війска, що плили під проводом Кречовського і Барабаша, вислані гетьманами против Хмельницького. Ржендзян бачив ся з Барабашем і оповів ему, яка небезпека грозить Скшетускому через їзду на Січ. Отже просив старого полковника, щоби пострічи з Хмельницьким не забув упімнути ся о посла. Потім поїхав дальше.

До Чигирива прибули досьвіта. Ту зараз окружила їх сторожа семенів, питаючи, що вони за одні? Відповіли, що їдуть з Кодака від пана Гродзіцкого з листом до гетьманів. Мимо того однак покликано старшого і Ржендзяна, щоби пішли опововісти ся полковникови.

— Якому полковникови? — питає старший.

— Панови Лободі — відповів осаул зі сторожі, — котрому гетьман великий розказав, щоби затримувати і допитувати всіх, що приїздять з Січи до Чигирина.

Пішли. Ржендзян ішов сьміло, бо не сподівав ся нічого злого, знаючи, що ту ростягає ся гетьманська власть. Запроваджено їх близько Дзвенецького кута до дову пана Желінського, в котрім була квартира полковника Лободи. Але ту сказано їм що полковник виїхав еще досьвіта до Черкасів і що эго заступить підполковник. Отже чекали досить довго. Аж вкінці отворили ся двері і ожидаий підполковник війшов до кімнати.

На эго вид задрожали під Ржендзяном коліна.

Був се Богун.

Власть гетьманів простягала ся еще до Чигирина, бо Лобода і Богун не перейшли еще до Хмельницького, противно, освідчали ся голосно за Річню посполитою. Проте гетьман великий визначив їм постій в Чигирині і розказав держати сторожу.

Богун усів за столом і почав вишитувати прибувших.

Старший, що віз лести пана Гродзіцкого, відповідав за себе і за Ржендзяна. По огляненю листів молодий підполковник почав нильно вишитувати, що чувати в Кодаці, і було очевидним, що мав велику охоту довідати ся, з чим пан Гродзіцкий вислав до гетьмана людей з чайкою. Але старший не вмів на се відповісти, а лист був припечатаний печатею пана Гродзіцкого. Отже вишитавши хотів їх вже Богун відправити і сягнув гукою до калити, щоби їм дати на пиво, коли в тім отворили ся двері, і до кімнати влетів як грім пан Заглоба.

— Слухай Богун! — закликав — зрадник Допул затаїв найліпший трійняк. Пішов я з ним до пивниці — дивлю ся: сіно не сіно, як раз коло угла. Питаю ся, що се? — ухе сіно! — каже. Коли я не гляну близше, аж ту головка від буклага визирає як Татарин з трави! О! сякий такий сину! кажу, поділимо ся роботою, ти зїш сіно, бось від, а я випю мід, бом чоловік. І от приношу буклаг, щобишь спробував; дай лишень чарок.

Сказавши се пан Заглоба взяв ся одною рукою під бік, а другою підніс буклаг вєх голови і почав сьпівати:

”Гей Ягусь, гей Кундусь, дай єно шклядїц,

”Дай також і пия, нє зважай на нїц!

Ту пан Заглоба урвав нагло, побачивши Ржендзяна, поставив буклаг на столї і сказав:

— О! як менї Бог милий сеж хлопець пана Скшетуского.

— Чий? — спитав скоро Богун.

— Пана Скшетуского, намісника, що поїхав до Кодака, а мене ту перед виїздом почастував таким лубенським медом, що нехай ся всякий иньший з під віхи сховає! Щож там коло твого пана чувати? що? здоров.

Здоров і казав ся вашмосці кланяти — сказав змішаний Ржендзян.

— Великий се кавалїр. А якже ти знайшов ся в Чигиринї? Чому тебе пан з Кодака відіслав?

— Пан звичайно як пан — каже хлопець, — має свої справи в Лубнях, за котрими менї казав вернути, бом не мав в Кодаку що робити.

Через цілий сей час Богун вдивляв ся бистро в Ржендзяна і нагло сказав:

— Знаю і я твого пана, бачив єго в Розлогах.

Ржендзян перекривив голову і наставивши ухо, нїби то не почув, спитав:

— Де?

— В Розлогах.

— Се Курцевичів — сказав Заглоба.

— Чий? — питав знов Ржендзян.

— Виджу, що ти щось оглух — сказав Богун сухо.

— Бо я ся не виспав.

— То ся єще виспиш. Кажеш отже, що тебе твій пан вислав до Лубнів.

— А якже.

— Певно там має якусь любку — сказав пан Заглоба, — до котрої посилав через тебе поздоровленя.

— Чи я знаю, мій єгомосць, може і має, а може і немає — каже Ржендзян.

Опісля вклонив ся Богунови і пану Заглобі.

— Нэх бендзэ похвальони! — сказав, збираючи ся до відходу.

— На віки! — відповів Богун. — Заждино, пташку, не спіши ся. А чому ти передімною таїв, що ти слуга пана Скшетуского?

— А бо мене ся эгомосць і не питав, а я собі думаю: що маю о будь чім говорити? Нэх бендзэ похвальо...

— Зажди кажу. Везеш які листи від пана?

— Панська річ писати, а моя, як слуги, віддати, але лишень тому, до кого писані; проте най мені вільно буде попрощати вашмосців.

— Богун зморщив свої соболині брови і заплескав в долоні. Сей час впало до кімнати двох семенів.

— Обшукати эго! — закликав, глядячи на Ржендзяна.

— Як живу, то ту робить ся надімною насильство! — верещав Ржендзян. — Я також шляхтич, хоч слуга, а вашмосць панове за сей поступок будети відповідати перед судом.

— Богун! занехай эго! — вмшав ся пан Заглоба.

Але тимчасом оден з семенів знайшов в Ржендзяна за пазухою два листи і віддав їх полковникови. Богун сказав семенам вийти і звернувши ся до пана Заглоби, сказав:

— Читай, а я буду уважати на хлопця.

Заглоба прижмурив ліве око, на котрім мав скалку, і читав адрес:

"До милостявої пані і добродійки Я. В. Княгині Курцевичевої в Розлогах."

— Тось ти, пташку, їхав до Лубнів і не знаєш де Розлоги? — сказав Богун, поглядаючи страшним зором на Ржендзяна.

— Де мені казали, там я їхав! — відповів хлопець.

— Чи маю отворити? Сігіллям (печатка) шляхоцьке сьвята річ — запримітив пан Заглоба.

— Мені ту гетьман великий дав право переглядати всі листи. Отвизай і читай.

Заглоба отворив і читав:

— "Мені вельми милостива пані і т. д. Доношу В. М. Пані, що я вже станув в Кодаку, звідки, дай Боже, щоби щасливо, виїду

сегодня рано на Січ, а тепер пишу се в ночи, не могучи спати від журби, щоби там вас не стрінула яка пригода від сего розбишаки Богуна і зго гільтаїв. Кшиштоф Гродзіцький оповідав, що незадовго вибухне велика війна і що чернь також повстане, проте закликаю благаю В. М. Паню, щоби в тій вилі, хочби еще і степи не висохли, хочби верхом зараз з княжною зволіла виїхати до Лубнів і сего не понехала, бо я не зможу на час вернути ся. Котру то просьбу зволь В. М. Пані зараз сповнити, щоби я міг бути забезпечений що до приреченої мені щасливости і по повороті розрадувати ся. А замість маэш В. М. Пані з Богуном зволікати і обіцяти мені дівку, кидати ему піском в очи, то ліпше схоронити ся суб тутелям (під опіку) князя, мого пана, котрий певно вишле до Розлогів президіум (залогу), і так охороните маєтність. При тім маю честь і т. д. і т. д.“

— Гм! моєї Богуне! — сказав Заглоба, — гусар щось тобі хоче приправити роги. То ви до одної дівки залицяли ся? Чомусь мені не сказав? Але потім ся, бо і мені пригодило ся...

Нагло розпочатий жарт застиг на устах пана Заглоби. Богун сидів неспокійно при столі, але зго обличчя було неначе стягнене конвульсіями, бліде, очи замкнені, брови поморщені. Діяло ся з ним щось страшного.

— Що тобі? — запитав пан Заглоба.

Козак почав горячково махати рукою а з зго уст вийшов придавлений, захриплий голос:

— Читай, читай другий лист.

— Другий э до княжни Елени.

— Читай читай, читай!

Заглоба зачав:

”Найсолодша улюблена Гальшко, серця мого пані і королево Тому що з причини княжої служби мушу еще довший час лишити ся в сих сторонах, пишу цю те до стрийни, щоби сьте зараз їхали до Лубнів, в котрих жадна для твоєї невинности шкода не може від Богуна повстати, і наша взаємна любов на небезпеку не буде негражена. . . .“

— Досить! — крикнув нагло Богун, і зірвавши ся в шалі

від стола, скочив до Ржендзяна. Обух засвистів в його руді і нещасний служка, вдарений в груди, лишень зойкнув і повалив ся на підлогу. Богун неначе безпритомний кинув ся до пана Заглоби і вирвав ему листи.

Заглоба вхопив буклаг з медом, і скочивши до печи, кричав:

— Во імя Отца і Сина і Сьвятого Духа! Чоловіче, чи ти ся сказив, чи опалів? успокійже ся, спамятай ся! Всади лоб в ведро, до сто чортів — чуєш?

— Креси, крови! — кричав Богун.

— Чи тобі розум помішав ся? всадиж лоб в ведро, кажу тобі! Маєш вже кров, розливєсь єї, і то не винно. Уже сей нещасливий хлопчисько не дихає. Чорт тебе омотав, або може ти сам як чорт! опамятай ся, а ні, то чорт тебе бери поганський сину!

Так вередуючи, присунув ся пан Заглоба з другого боку стола до Ржендзяна і схиливши ся над ним, почав его мацати по грудях і прикладати руку до уст, з котрих пустила ся кров - сбияльно.

Богун вхопив ся руками за голову, кинув ся до дверей, вивалив їх ногою і вилетів до сінни.

— Лети на зломану голову! — сказав до себе пан Заглоба. — Лети і розбий голову об стайню або стодолу. А то фурия! Эщем нічого подібного в житю не бачив. Зубами так клапає, як пес на зальотах! Але сей неборачиско жєще. Далєбіг, асли ему сей мід не поможе, то хїба брєхав, що жляхтич.

Так муркотячи, спер пан Заглоба голову Ржендзяна на сво єх колїнах і почав ему поволи вливати трийняк в посинїлі уста.

— Побачимо чи маєш добру кров в собі — говорив дальше до омлілого, — бо жидівська, підляна медом або вином, варить ся хлопська, яко лїнива і тяжка, їде на спїд, а лишень пляхоцька анімує (оживляє ся) і творить знаменитий лїквор, котрий дає тілу хоробрости і фантазїї. Иньшим нациям дав пан Эзус ріжні иньші начитки, щоби кожда мала свою потїху. . .

Ржендзян зойкнув глухо.

— Ага хочеш бїльше! Ні пане брате, позволєже і менї. . .

ось так. А тепер, коли вже дав знак життя, то хіба перенесу тебе до стайні і положу де в куті, щоби тебе сей козацький смок до решти не роздер, як поверне. Небезпечний сей приятель, нехай го чорти заберуть, бо бачу, що маю руку швидшу від розуму.

Сказавши се, пан Заглоба підніс Ржеңдзяна з землі з легкостію, що вказувала на незвичайну силу, і вийшов до сінні, а відтак на подвір'я, на котрім кільканайцять семенів грало в кості на роастеленім на-земли килимі. Побачивши зго семени повставали, а він сказав:

— Хлопці, а возміть мені сего хлопчиска і положіть на сінні. І нехай котрий побігне по цирулика.

Розказ виконано сейчас, бо пан Заглоба, як приятель Богуна, мав велику повагу у Козаків.

— А де то полковник? — запитав.

— Казав собі дати коня і поїхав до полкової квартири, а нам також казав бути на поготівлю і мати коні посідлані.

— То і мій готовий?

— Готовий.

— То давай. Знайду полковника при полку.

— А от се він надїздить.

Дійсно перед темною камінною брамою обістя було видно Богуна, що надїзджав з ринку, а за ним показали ся з далека списи сто кількадесяти молодців, очевидно готових до походу.

— На коні! — крикнув через сінні Богун на позіставших на подвір'ю семенів.

Всі кинули ся до коний Заглоба вийшов перед браму і глянув уважно на молодого підполковника.

— Ідеш в похід? — запитав.

— Так.

А куди чорт провадить?

— На весіля.

Заглоба приступив ся ближше.

— Вій ся Бога, синку! Гетьман казав тобі стеречи міста, а ти і сам ідеш, і семенів береш з собою. Зломиш розказ. Ту

товпи черни чекають догідної хвилі лишень щоби кинутись на шляхту — погубиш місто і наразиш ся на гнів гетьмана.

— На погибель містovi і гетьманови!

— Розходить ся о твою голову!

— На погибель і моїй голові.

Заглоба побачив, що шкода говорити з Козаком. Затяв ся, і хочби себе і других мав погубити, мусів свого доказати. Заглоба додумав ся, куди мав похід рушити, але сам не знав, що з собою почати: їхати з Богуном, чи лишити ся? Їхати було небезпечно, бо значило те саме, що вмшати ся в грізнім, воєннім часі в авантурничу кримінальну справу. А лишити ся? Чернь дійсно лишень чекала вісти з Січи, хвилі гасла до різні, а можеби навіть і не чекала, колиби не тисяча семенів Богуна і его велика повага на Україні. Міг вправді пан Заглоба схоронити ся і до обозу гетьманів, але мав свої причини, що не хотів сего робити. Чи був се який вирок за убийство, чи якийсь манкамент в книжках, знав тільки він сам, досить, що не хотів в очи лізти. Жаль ему було покидати Чигирин. Так ему було добре, так ту ніхто про ніщо не питав, так вже пан Заглоба зжив ся зі всіма, і зі шляхтою, і зі старостинськими економами, і з козацькою старшиною. Правда, що старшина тепер розіхала ся, а шляхта сиділа тихо по кутах, боячи ся бурі, але преці Богун був компаном над компанями. Пізнавши ся при шклянці, збратали ся з Заглобою відразу. Від тоді не бачено одного без другого. Козак сипав золотом за двох, шляхтич брехав за трох, і обом однаково неспокійним духам було добре з собою.

Коли отже тепер прийшло, або лишити ся в Чигирині і іти під ніж черни, або їхати з Богуном, пан Заглоба рішив ся на се друге.

— Колись такий десперат, — сказав — то поїду і я з тобою. Може ся придам, або погамаю, як буде треба. Вже ми ся так допасували з собою як гудз з петелькою, але я ся того всего не сподівав.

Богун не відповів нічого. За пів години двіста семенів стало в походовім порядку, Богун виїхав на чоло а з ним і пан Заглоба. Рушили. Хлопи, стоячі кучами на ринку, гляділи на

них з підлоба і шептали, вгадуючи де їдуть, і чи скоро вернуть.

Богун їхав мовчки, замкнений в собі, таємничий, і понурий як ніч. Семени не питали де їх веде. За ним готові були іти хочби на край світа.

Переправивши ся через Дніпро, виїхали на лубенський гостинець. Коні йшли чвалом, підбиваючи тумани курави, але що день був душний, сухий, то незадовго покрили ся піною. Звільнили стже в бігу і розтягнули ся на гостинці довгим, попережваним пасмом. Богун висунув ся наперед, пан Заглоба порівнав ся з ним хочачи зачати розмову.

Обличе молодого ватажка було спокійне, лишень малював ся на нїм смертельний смутк. Неначе далечинь, в котрій топив зір там на півночи за Кагамликом, біг коня і степовий воздух утихомирили в нїм внутрішню бурю, котра зірвала ся по прочитаню листів, що віз Ржендзян.

— Жар іде з неба — сказав пан Заглоба — аж солома в чоботах парить. І в полотняній кітлі загорячо, бо зісім нема вітру. Богун, слухайно Богун!

Богун глянув своїми глибокими, чорними очима, якби збуджений зі сну.

— Вважай синку — говорив пан Заглоба — щоби тебе не заїла мелянколія, котра як лиш вийде з печінки, до э ві властиве пристановиско, і ударить до голови, то легко може і розум помішати. Не знав я, що з тебе такий романсовий кавалір. Мусівэсь ся в маю уродити, а се э місяць Венери, в котрім э такий дивний воздух, що навіть тріска до тріски зачинаэ залицяти ся, а люди уроджені в тім місяци мають в костях більшу цікавість до жінок як другі. Однакж той виграэ, хто ся уміэ погамувати. Дятого раджу тобі, щоби ти ліпше занехав пімети. До Курцевичів можеш мати слушну уразу, але чи се лиш одна дівка на світі?

Богун, як колиби відповідаючи не Заглобі, але власному жалеву, відпові сумно:

— Одна сна зазуля, одна на світі!

— А хочби і так було, то скоро она до другого кукаэ, то тобі нічого з того. Справедливо говорять, що серце се охотник, кот-

рий служит під яким хоче прапором. Потім подумай, що се дівка великого роду, бо Курцевичі, як чую, виводять свій рід від князів... Висекі се пороги.

— До чорта мені ваші пероги, ваші пергаміни! — Ту підполковник ударив з цілої сили в рукоять шаблі. — От мені рід, ось мені право і пергамін, ось мені сьвіт і дружба! О зрадники! о вража кров проклята! Добрий вам був Козак, другом був і братом, до Криму з ними ходити, добро турецьке брати і ділити ся добичею. Эй голубили, і синком звали, і дівку прирекли, а тепер що? Прийшов шляхтич, вицапаный Ляшок, і ст. Козака, синка і друга відступили — душу видерли, серце видерли, другому доня, а ти хоч землю гризи, ти Козаче, терпи, терпи!...

Голос ватажка дровав; затиснув зуби і почав п'ястуками бити ся в широкі груди, що аж ішов відгомін якби з під землі.

— Настала хвиля мовчаня. Богун віддихав тяжко. На переміну біль і гнів рвали зболілу душу Козака. Заглоба чекав доки не успокоїть ся.

— Що ти отже думаєш робити, нещасний юнаку? як собі поступиш?

— Як Козак по козацьки.

— Гм, вже виджу, що то буде. Але менше з тим. Одно тобі лишень скажу, що се добра Вишневицьких і до Лубнів недалеко. Пан Скшетуский писав до сеї княгині, щоби ся там з дівкою схоронила, се значить, що они э під княжою опікою, а князь э грізним львом...

— І хан лев, а я ему в горло влазив і огнем сьвітив в сліпаки!

— Що ти, шалена голово, хочеш князеві війну виповідати?

— Хмель і на гетьманів пірвав ся. Що мені ваш князь!

Пан Заглоба став ся эще неспокійнішим.

— Тьфу! до дідька. Та се попросту пахне бунтом. Віс армат, раптус пуеллэ і ребелія (оружна сила, п'рванэ дівчини і бунт), се ніби кат, шибениця і стричок. Добра шістка, можеш нею заїхати, як недалеко то високо. А Курцевичі будуть боронити ся.

— Тай що? Або мені погибель, або ім. От я душу би згубив

за них, за Курцевичів, они мені були брати, а стара княгиня мати, котрій я дивився в очи як пес! А як Василя зловили Татари, хто до Криму пішов? хто его відбив? — я! Любив їх і служив їм як раб, бо думав, що тим собі дівчину вислужу. А они за се продали, продали мене, як раба, на злую долю і на нещастя... Вигнали проч — так і піду, лишень вперед поклонюся за хліб і сіль, щом у них їв, по козацьки заплачу і піду, бо своєю дорогою знаю.

— І де підеш, коли з князем зачепити ся, до Хмеля до обозу?

Богун не відповів нічого, вдарив коня нагайкою і полетів наперед, а пан Заглоба почав роздумувати, в які то тарапати попав ся. Не улягало сумнівови, що Богун задумав напасти на Курцевичів, пімстити свою кривду і забрати дівчину силоміць. І в тій справі бувби ему пан Заглоба дотримав компанії. На Україні лучали ся такі справи часто, а часом навіть уходили плазом. Вправді, що коли напасник не був шляхтичем, то справа була більше замотана і небезпечна, але знов вимір справедливости проти Козака був дуже трудний, бо де его було шукати і ловити? По провній утікав в дикі степи, де не сягала людська рука — і тільки его бачили; а коли вибухла війна, коли Татари напали на край, тоді винюжник знов впливав, бо тоді право спало. Так міг і Богун охоронити ся від одвічальности, а пан Заглоба не потребував преці чинно ему помагати і брати на себе половину вини. Не бувби остаточно сего ніяк не зробив, бо хоч Богун був его приятелем, то преці не випадало панови Заглобі, шляхтичеви, входити в спілку з Козаком проти шляхти, тим більше, що знав пана Скшетуского і з ним пив.

Пан Заглоба був не яким будь завадякою, але его завадняцтво мало певні границі. Гуляти по чигиринських корчмах з Богунем і иншою козацькою старшиною, особливо за їх греші — овшім, бо в виду козацької грози добре було таких людей мати приятелями. Пан Заглоба дуже дбав о свою шкіру, що вже впрочім була не в однім місци вицерблена, — аж нараз спостеріг, що через сю привязнь заліз в велике болото. Бо було ясним, що если Богун пірве дівчину, наречену княжого поручника і любимця, то задерє ся з князем, а тоді не лишить ся

ему їчого иньшого, як хйба утікати до Хмельницького і прилучити ся до бунту. На то клав пан Заглоба що до своєї особи рішуче "вето" (не позволяю), бо зівсім не мав заміру прилучати ся до бунту для гарних Богунових очий, а до того бояв ся князя як огню.

— Тьфу! тьфу! — муркотів тепер до себе — крутив чортом за хвіст, а він тепер мною буде крутити і то за голову і певно вкрутить Нехай ясный грім вдарить в того підполковника з его жіночим лицем а татарською рукою. Отом ся вибрав на весіля, чисте песэ весіля, як мені Бог милий! Нехай Перун вибэ всіх Курцевичів і все бабство накупу! Що мені до них вони вже мені не потрібні. На кім ся змололо, а на мні ся скрепить. І за що? чи то я хочу женити ся? Нехай дідько женить ся, мені все одно. Що я маю до діла з сею справою? Піду з Богуном, то мене Вишневецький зі шкіри обідре; піду від Богуна, то мене хлопці затовчуть, або і він сам, не чекаючи на других. Найгірше се братати ся з грубіянами. Добре мені так. Волівбим бути конем на котрім сиджу, ніж Заглобою. Вийшовэм на козацького блазна. Вішавэм ся коло гультіпаки, той зівсім слушно виправлять мені шкіру на два бски.

Так роздумуючи, пан Заглоба аж зіпрів, і попав в эще гірший гумор. Спека була велика, кінць ішов тяжко, бо довго застоїв ся на стайни, а пан Заглоба був грубим чоловіком. Мій Боже, щоби тепер дав щоби сидіти в холодку, в господі, при щклянці зимного пива, а не товчи ся по спецї і гнати спаленим степом.

Хоч Богун наглив, то однак звільнив в бігу, бо жара була страшенна. Попасли трохи коні, а за той час Богун розмовляв з осаулами, очевидно давав їм розкази, що мають робити, бо дотепер не знали навіть, куди їдуть. До ух пана Заглоби дійшли послідні слова розказу:

— Чекати вистрілу!

— Добре, батьку!

Богун звернув ся нагло до него:

— Ти їдеш зі мною наперед?

— Я? — сказав Заглоба з очевидно злим гумором — я тебе так люблю, щом вже одну половину душі для тебе випотив, чому-

чим не мав і другої випотити? Ми як контуш і підшавка; маю надію, що нас чорти разом заберуть, що мені впрочім все одно, бо думаю, що і в пеклі не з горячіше.

— Удьмо.

— На зломану голову.

Рушили вперед, а за ними незабаром і Козаки, але сї послїдні їхали звільна, так, що незадовго лишили ся по задї, а в кінци зівсїм стратили ся з очий.

Богун з Заглобою їхали мовчки побіч себе, оба задуманї глибоко. Заглоба шарпав вуси і було видно, що тяжко працює головою; може собі укладав, якимби способом вивинути ся з тих тарапатів. Хвилями муркотїв щось до себе то спозирав на Богуну, на котрого обличу малював ся на перемену то нестриманий гнів, то смуток.

— Дивно, — думав собі Заглоба — що такий красавець, а дївки не міг собі приєднати. Козак се правда, але знаменитий лицар і підполковник, що чи скорше, чи пізнійше, эсли лишень не прилучить ся до бунту, буде нобілітований (дістане шляхецтво), що в прочім лишень від него самого залежить. А хоч і пан Скшетуский знаменитий лицар і вродливий, але з тим мальованим ватажком що до вроди не може рівнати ся. Гей возьмуть ся они за лоби як ся стринуть, бо оба добрі забіяки.

— Богун, а чи знаєш добре пана Скшетуского? — запитав нагло Заглоба.

— Ні — відповів коротко ватажко.

— Тяжку будеш мати з ним розправу. Видїв я його також, як собі двері отвирав Чаплінським. Се силач, вмів бити і вмів бити.

Ватажко не відповідав — і знов оба віддали ся власним думкам і журбам, а лишень пан Заглоба роздумуючи повтаряв від часу до часу: "Так, так, нема ради!" Минуло кілька годин. Сонце помандрувало десь ген на захід, до Чигирина; від сходу повівав холодний вітрець. Пан Заглоба скинув рисїй ковпак, потягнув долонею по мокрій голові і повторив эще раз:

— Так, так, нема ради.

Богун пробудив ся неначе зі сну.

— Що ти сказав? — запитав.

— Кажу, що незадовго буде темно. Чи далеко еще?

— Недалеко.

За годину дійсно стало темно. Але вже віхали в лісистий яр; аж на кінці яру заблимало світло.

— Се Розлоги — сказав нагло Богун.

— Так, брр! щось холодно в сім ярі.

Богун затримав коня.

— Чекай! — сказав.

Заглоба глянув на очі ватажка, що мали сю прикмету, що світили в ночі, горіли тепер як похідні.

Оба стояли довгий час непорушно на краю яру. Вкінці з далека дало ся чути пореканє коний. Се Богунові Козаки надїздили звільна з глибини ліса.

Осаул надїхав по розкази, які ему Богун сказав шепотом до уха, по чім Козаки знов затримали ся.

— Ідмо! — сказав Богун до Заглоби.

За хвилию зарисували ся перед їх очима темні маси двірських будівель, шопи і колодязьні журавлі. В дворі було тихо. Пси не гавкали. Великий золотий місяць світив над будинками. З саду доходив запах вишневого і яблоневого цвіту, всюди було спокійно, ніч була так чудова, і дійсно лишень бракувало, щоби десь відїзжав ся теорбан під вікнами гарної княжни.

В декотрих вікнах було еще світло.

Два їздці зблизило ся до брами.

— Хто там? — відозвав ся голос нічного сторожа.

— Не пізнаєш мене, Максиме?

— Се ваша милість, Слава Богу!

На віки віков. Отвирай. А що там у вас?

— Все добре. Ваша милість давно вже не були в Розлогах. Завіси брами заскрипіли переразливо, міст спустив ся на фосу, і оба їздці віхали на майдан.

— А слухай Максиме, не замикай брами і не підноси мосту, бо зараз виїджаю.

— То ваша милість так як по огонь?

— Так. Прив'яжи коні до палика.

XVIII.

Курцевичі ще не спали. Якраз вечеряли в тих сїнях, виложенних зброєю, що тягнули ся через цілу широкість дому, від жайдану аж до саду з другої сторони. На вид Богуна і пана Заглоби позривали ся на рівні ноги. На лиці княгинї відбило ся не лишень здивованє, але і незадоволенє а разом перестрах. Молодих князїв було лишень двох: Симеон і Миклай.

— Богун — сказала княгиня. — А ти ту що робиш?

— Приїхав поклонити ся вам, мати. А що не радїсьте менї?

Радам тобі, рада, лишень дивую ся щось приїхав, бом чула, що в Чигиринї стоїш на сторожі. А кого нам Бог з тобою зіслав?

Се є пан Заглоба, шляхтич, мій приятель.

— Радїсьмо вашмосці — сказала княгиня

— Мосця панї — відповів шляхтич. — Правда, що гїсть не в перу гірш Татарина, але і се правда, що хто хоче дістати ся до неба, той мусить подорожного в дїм прийняти, гасядного накормити, прагнуцього напоїти.

— Сїдайте отже, їдьте і пийте — говорила стара княгиня. — Дякуємо, щосте загостили. Но, не, Богун, але я ся тебе не сподївала, хибя маєш до нас яку справу.

— Може і маю — сказав звільна ватажко.

— Яку? — запитала неспокійно княгиня.

— Приїде пра, поговоримо. Позвольте відпочати. Іду просто з Чигирина.

— То видно було тобі до нас пильно.

— А куди би менї мало бути пильно, як не до вас. А князївна-доня здоєва?

— Здорова — сказала сухо княгиня.

— Хотївбям нею очи потїшити.

— Елена спить.

— То шкода. Бо я довго не забавлю.

— А куди ідеш?

— Війна, мати! нема часу. Леда хвиля гетьмани в поле в-
рядять, а жаль буде Запорожців бити. Мало то ми разів з
ними їздили по добро турецьке — правда, князі? — по морю пла
вали, сіль і хліб разом їли, пили, гуляли, а тепер ми їм во-
роги.

Княгиня глянула бистро на Богуня. Через голову перейшла
її думка, що може Богун має зам'яу прилучити ся до повста-
ня і приїхав її синів вибадати.

— А ти що думаєш робити? — запитала.

— Я, мати? а щож? тяжко своїх бити, але треба.

— Так і ми зробимо — відповів Симеон.

— Хмельницький зрадник! — додав молодий Миколай.

— На погибель зрадникам! — сказав Богун.

— Нехай їм кат сьвітить! — закінчив Заглоба.

Богун знес почав говорити:

— Так то на сьвітї. Хто тобі нинї приятелем, завтра Юдо-
ю. Нікому не можна вірити на сьвітї.

— Лишень добрим людям — сказала княгиня.

— Певно, що добрим людям можна вірити. Для того то я
вам вірю і люблю вас, бо ви добрі люди, не зрадники. . .

Було щось так дивного в голосї ватажка, що через хвилю
запанувало глибоке мовчанє. Пан Заглоба дивив ся на княги-
ню і моргав своїм здоровим оком, а княгиня встромила свій
зір на Богуня.

Сей говорив дальше:

— Війна не живить людей, але морить, длятого я хотїв
вас эще видїти, нїм вирушу. Хто знає, чи верну, а ви би
мене жалували, бо ви мої друзї сердечні, не правда?

— Так нам Боже допоможи! знаємо тебе від малого.

— Ти наш брат — додав Симеон.

— Ви князі, ви шляхта, а ви Козаком не гордили, в дїм
приняли і кривну доню обїцяли, бо ви знали, що для Козака без
неї ні житя, ні бутя, так і змилювали ся над Козаком.

— Нема про що говорити — сказала спїшно княгиня.

— Ні мати, а про що говорити, бо ви мої добродії. Я про сив сего ось ту шляхтича, мого приятеля, щоби мене взяв за сина і прийняв до гербу, щоби вам не було встиду, що віддаєте кривнячку за Козака. На се пан Заглоба згодив ся, і ми оба будемо старати ся о позволеня сейму, а по війні поклоню ся пану гетьманови великому, котрий э ласкавий для мене, що би се попер, він же преці і Кречовському вгробив нобілітацію.

— Боже тобі допоможи! — сказала княгиня.

— Ви щирі люди і я вам дякую. Але перед війною хотів-бим еще раз почути з ваших уст, що ви мені даєте доню і що дотримаєте слова. Слово шляхотське не дим — а їм прецінь шляхта, ви князі.

Богун говорив повільним, урочистим голосом, але в його мові дрожала неначе грізьба, заповідаюча, що треба згодити ся на все, чого жадав.

Стара княгиня глянула на синів, они на ню, і через хвилю тревала мевчанка. Нагло сокіл, що сидів на берлі під стіною, заквилів, хоч було еще далеко до рана, а за ним відізвали ся другі; великий беркут збудив ся, стрішав крилами і печав кракати.

Смоляки, що палили ся в грубах пригасли. В кімнаті потемніло і стало якесь понуро.

— Миколаю, поправ огонь! — сказала княгиня.

Молодий князь докинув скалок.

— Щож, прирікаєте? — запитав Богун.

— Мусимо спитати Элени.

— Нехай она говорить за себе. Прирікаєте?

— Прирікаємо — сказала княгиня.

— Прирікаємо — повторили князі.

Богун встав нагло і звернувши ся до Заглоби, сказав сильним голосом:

— Мосці Заглобо! Поклони ся і ти о дівку, може і тобі приречуть.

— Що ти, Козаче, впив ся? — закликала княгиня.

Богун замість відповіді, витягнув лист Скшетуского і звернувши ся до Заглоби, сказав:

— Читай!

Заглоба взяв лист і почав читати серед глухої мовчанки.

Коли скінчив, Богун схрестив руки на грудях.

— Кому отже даєте дівку?

— Богун!

Голос підполковника був подібний до сичіня вулка.

— Зрадники, очайдухи, псявіри, Юди! . . .

— Гей, синки, до шабель! — крикнули княгиня.

Курцевичі скочили блискавкою до стін і вхопили за зброю.

— Мосці панове, спокійно! — закликав Заглоба.

Аль нім договорив, Богун вирвав пістолет з за пояс і вистрі-
лив.

— Эзус! — крикнув князь Симеон, поступив крок наперед, по-
чав руками бити воздух і впав тяжко на землю.

— Служба, на поміч! — закликала розпучливо княгиня.

Але майже в тій хвили на подвірю зі сторони саду
загреміли нові вистріли, двері і вікна вилетіли з лоско-
том і кількадесят семенів влетіло до сінній.

— На погибель! — роздало ся з ріжних сторін.

На майдані відозвав ся дзвін на тревогу. Птаство в
сінях почало верещати; галас, стрілянина і крики заступили
недавну тишину сонного двора.

Стара княгиня, виючи як вовчиця, кинула ся на тіло
Симеона, що кидало ся в послідних конвульсиях, але за-
раз двох семенів вхопило єї за волосє і відтягнуло на
бік, а тимчасом молодий Миколай припертий в куті сї-
ний боронив ся зі встеклостію і львиною відвагою

— Проч! — крикнув нагло Богун на окружаючих его
Козаків. — Проч! — повторив громовим голосом.

Козаки відступили ся. Думали, що підполковник хоче
спаста жите молодця. Але Богун з шаблею в руці сам
кинув ся на князя.

Розпочала ся страшна поединча борба, на котру кня-
гиня, тримана за волосє чотирма желізними рукама,
дивила ся горіючими очима, з отвертими устами. Моло-
дий князь звалив ся як буря на Козака, котрий, пода-
ючи ся звільна назад, вивів его на середину сінній. Наг-

ло присів, відбив сильний удар і з оборони перейшов до атак.

Козаки, затримавши віддих в грудях, попускали шаблі в долину і стояли як повкопувані, слідячи очима хід борби.

Серед тишини було чути лишень тяжкий віддих борючихся і свист або острий звук ударяючих о себе мечів.

Через хвилю здавалося, що Богун улягне під напором страшної сили і завзятости молодого князя, бо знов почав подавати ся і заслоняти. Его лице витягнулося, неначе від умученя. Миколай подвоїв удари, з підлоги підняла ся курява і прислонила борючихся мовби мракою, але мимо того добачили семени, що кров спливає по лиці підполковника.

Нагло Богун подав ся в бік, вістре князя потрафило в порожнечу, Миколай захитав ся від розмаху і похилив ся наперед, а в тій самій хвилі Богун рубнув его в карк так страшно, що князь звалив ся неначе ражений громом.

Радісні оклики Козаків помішали ся з нелюдським вереском княгині. Здавало ся що від вересків завалить ся стеля. Борба була скінчена. Семени кинули ся на збрую, порозвішувану по стінах і почали єї здирати. Богун позволяв на все. Стояв він у дверях, що провадили до кімнат Єлени, заступаючи собою дорогу, і тяжко дихав від умученя. Его лице було бліде і окровавлене, бо два рази вістре князя діткнуло его голови. Дивив ся блудним зором на трупи Миколая і Симеона, то знов на посиніле обличчє княгині, котру семени, тримаючи за волосе, притискали колінами до землі, бо рвала ся з їх рук до трупів дітей.

Верески і замішане змагали ся в сінях щораз більше. Семени тягнули на посторонках челядь Курцевичів і мордували єї без милосердя. Підлога була злита кровію і завалена трупами, сїни заповнені димом від вистрілів; стіни

були обдерті, навіть птаство побите.

Нагло двері, під котрими стояв Богун, отворили ся наостіж. Підполковник обернув ся і станув нагло.

В дверех вказав ся сліпий Василь, а коло него Єлена, вбрана в білу нагортку, сама бліда як нагортка, з розширеними від перестрашу очима, з отвертими устами.

Василь ніс хрест, котрий тримав перед головою обома долонями. Серед замішаня, що панувало в сінях, серед трупів, калуж крови, блиску шабель і розгорілих очий, дивно, як урочисто виглядала ся висока, вимарніла стать з сивіючим вже волосом і чорними ямами замість очий. Сказавсь: дух, або труп, що скинув смертне покривало і приходить карати злочин.

Крики замовкли. Перестрашені семени подали ся в зад; тишину перервав спокійний але зболілий голос князя:

— Во імя Отца, і Спаса, і Духа, і Сьвятої Пречистої! Мужі, що приходите з далеких сторін, що приходите в імя Боже?

— Бо сказано: Блажен муж в дорозі, що ідучи, голосить слово Боже.

— А ви, чи добру новину несете? Чи єсьте апостолами?

Смертельна тишина запанувала по словах Василя, а він звернув ся звільна з хрестом в одну сторону, відтак в другу, і говорив дальше:

— Горе вам, братя, бо котрі для зиску або мести війну чинять, будуть осуджені на віки... Молім сз щоби сьмо зазнали милосердия. Горе вам, братя, горе мені! О! о! о!

Зойк вирвав ся з грудий князя.

— Господи помилуй! — відізвили ся глухі голоси семенив, котрі під впливом неописаного страху почали хрестити ся побожно.

Нагло дав ся чути дикий, переразливий голос княгині:

— Василю! Василю!...

Було в її голосі щось так роздираючого, неначеби се був послідний голос перерваного житя. І дійсно давлячі

єї колінами семени почули, що вже не силує ся вирвати з їх рук.

Князь дрогонув, але сейчас заставив ся хрестом від сторони, звідки доходив голос, і відповів.

— Душе осуджена, що кличеш з глубини, горе тобі!

— Господи помилуй! — повторили семени.

— До мене, семени! — закликав в тій хвилі Богун і захитав ся на ногах.

... — Батьку! ти ранений?

— Так! Але се нічого! Кров мені зійшла. Гей, хлопці! стережіть мені сеї доні, як ока в голові. Окружити дім, нікого не випускати... Князівно..

Не міг більше говорити, губи ему побілїли, а очи зайшли туманом.

— Занести отамана до кімнат! — закликав Заглоба, що вилізши з якогось кута, зявив ся нагло при Богунови.

— Се нічого, се нічого, — говорив, обмацавши палцями рани. — Завтра буде здоровий. Вже я ся ним займаю. Злагодьте хліба з павутинем. Ви, хлопці, ідіть до чорта погуляти з дівками в челядній хаті, бо ту вас не треба, а двох нехай перенесе отамана. Беріть его. • Ось так Забирайтеж ся до лиха, чого стоїте? Дому пильнувати — я сам буду доглядати отамана.

Двох семенів понесло Богуна до примежної кімнати, а решта вийшла з сїний.

Заглоба зблизив ся до Єлени, і сильно моргаючи оком, сказав скоро та тихо:

— Я приятель пана Скшетуского, не бій ся. Відпровадь лишень спати свого пророка і чекай на мене.

Сказавши се, відійшов до кімнати, де двох осаулів поклато Богуна на турецькій софі. Сейчас вислав їх по хліб і павутине, а коли ему се принесено, заняв ся перевязуванем ран молодого отамана з великою уміlostію, яку тоді посїдав кождий шляхтич, набираючи хоч не хоч вправи від склююваня лобів порозбиваних в поединках, або на соймиках.

— А скажіть там семенам, — відізвав ся до осаулів — що отаман буде здоровий як риба, нехай там ним не журять ся. Обірвав то обірвав, але добре списав ся і завтра его весіле, хоч і без попа. Єсли в дворі є пивничка, то можете собі дозволити. От, вже і рани попередв'язувані. Ідїть же тепер, щоби отаман мав спокій.

Осаули пустили ся до дверий.

— А не випийте там цілої пивниці! — сказав еще пан Заглоба.

І усївши у головах підполковника, вдивляв ся в него уважно.

— Но, чорт тебе не возьме від тих ран, хоч діставєсь добре. Зо два дни не рушиш ані рукою ані ногою — муркотїв сам до себе, дивлячи ся на блїде лице і замкнені очи Козака. — Шабля не хотїла видно зробити кривди катови, бо ти до него належиш і від него не вивинєш ся. Коли тебе повісять, то дїдько зробить собі з тебе ляльку для своїх дїтий, бось красавець. Ні, братчику, пеш ти добре, але зі мною довше не будєш пити. Шукай собі компанїї межи гицлями, бо бачу, що любиш дусити, але я не буду з тобою шляхотських домів по ночах нападати. Нєхай тобі кат сьвітить, нєхай тобі сьвітить!

Богун зойкнув з тиха.

— О, стогни! о, вздыхай! Завтра будєш еще лїпше зїтхати. Зажди лишень, татарська душе, княжни тобі ся захотїло? Ба! не дивую ся тобі: дївка-специял; але коли ти его скоштуєш, то нєхай мїй дотєп пси з'їдять. Перше менї волосє на долони виростє...

Гамір помїшаних голосів дїйшов від майдану до ух пана Заглоби.

— Ага, певно вже ся дїбрали до пивниці — промуркотїв. — Піпєте ся як барани, щоби ся вам добре спало; вже я буду чувати за вас всїх, хоч не знаю, чи будєте завтра тому радї.

Сказавши се, встав, щоби подивити ся, чи дїйсно

молодці познайомилися вже з княжою пивницею, і вступив на сам перед до сінній. Сіни виглядали страшно. На середині лежали скріплі вже тіла Симеона і Миколая, а в куті труп княгині, в сидячій, скуленій поставі, так як її придавили коліна семенів. Очи її були отворені, зуби вишкірені. Огонь, що горів в грубах, наповняв цілі сіни млавим світлом, що дрожало по калужах крови; впрочім панувала темрява. Пан Заглоба зблизився до княгині, щоби подивитися, чи ще не дихає, і положив руку на її лиці, але лице було вже холодне — отже вийшов скоро на майдан, бо его в тій кімнаті страх збирав. На майдані семені розпочали вже гулятику.

Огні були вже порозпалювані, а при їх блиску побіпан Заглоба стоячі бочки меду, вина і горівки, з повідбиваними днами. Семені черпали з них як зі студні, і і пили на смерть. Інші, загіті вже напитком, вганяли ся за молодичцями з челядної, з котрих одні, перестрашені, виривали ся або утікали на осліп скачучи через огонь, другі серед вибухів сьміху і вересків позволяли хапати ся і тягнути до бочок або до огнищ, при котрих танцьовано козака. Молодці йшли присюди, перед ними крутили ся дівчата, то посуваючи ся на перед, то знов подаючи ся в зад перед скорими рухами танцюристів. Приглядаючи ся били в бляшані півкватирки, або сьпівали. Крики “уга”! роздавали ся щораз голоснійше при втурі песього гавкоту, іржання коний і реву волів, які різано на вечеру. Подальше доокола огнища було видно хлопів з Розлогів, “підсусідків”, що на відголос стрілів і криків позбігали ся гуртами з села, щоби подивитися, що ся дїє. Не думали они боронити князїв бо Курцевичів в селі ненавиджено, дивили ся лишень отже на розбавлених семенів, поштуркуючи себе ліктями, шепчучи межи собою і зближаючи ся що раз більше до бочок з горівкою і медом. Гулятика ставала щораз крикливійша; молодці не черпали вже з бочок бляшанками, але саджали голови в бочки і пили; танцюючи дівчата обливано го-

рівкою і медом; лица були порозпалювані, з чуприн курило ся декотрі заточували ся вже на ногах. Пан Заглоба вийшов на ганок, кинув оком на пючих, відтак уважно вдивив ся в небо.

— Погода, але темно! — промуркотів. — Як місяць зайде, то хоч очи вибери...

Сказавши се, зійшов звільна до бочок і до напиваючих ся молодців.

— А дальше хлопці! — закликав — а дальше, не млійте собі! Гайда! Зуби вам не будуть терпнути. Дурень той, що ся сьогодні не впе за здоровле отамана. Дальше до бочок! у-га!

— У-га! — закричали радісно семені.

Заглоба розглянув ся на всі сторони.

— О сякі такі сини, нездари, очайдухи! — крикнув нагло — то самі пете як здорожені коні, а там їм, що тримають варту коло дому, ніщо? Гей там зараз мені їх змінити!

Розказ сповнено безпроволочно, і в одній хвилі кільканайцять пяних молодців кинуло ся, щоби заступити вартівників, що до тепер не брали участі в гулятиці. Сі надбігли сейчас, з легкою до зрозуміння скоростию.

— Гайда, гайда! — закликав Заглоба, показуючи на бочки з напитками.

— Дякуємо, пане! — відповіли, наповнюючи бляшанки.

— За годину і там тих змінити!

— Слухаю! — відповів осаул.

Семенам виглядало зівсім на природну річ, що в заступстві Богуна обняв команду пан Заглоба. Таке вже не раз лучало ся і молодці бували тому раді, бо шляхтич позволяв їм завсігди на все.

Вартівники почали отже пити разом з другими, а пан Заглоба зайшов собі знов у бесіду з хлопами з Розлогів.

— Хлопе! — питав старого "підсусідка" — а далеко з відси до Лубнів?

— Ой далеко, пане! — відповів хлоп.

— На рано можнаби стати?

— Ой, не стане, пане!

— А на полудне?

— На полудне скорше.

— А куди треба їхати?

— Просто до гостинця.

— То є гостинець?

— Князь Ярема казав, щоби був то і є.

Пан Заглоба говорив умисно дуже голосно, щоби серед криків і галасу також і дехто з семенів міг его почувти.

— Дайте і їм горівки, — сказав до молодців, показуючи на хлопів, — але перше дайте мені меду, бо холодно.

Оден з семенів набрав з бочки гарцову бляшанку грійняку і подав его на шанці панови Заглобі.

Шляхтич взяв обережно в обі руки, щоби плин не розлив ся, приложив гарцівку до вусів і перехиливши голову в зад, почав пити поволи але без віддиху.

Пив, пив, — аж молодці почали дивувати ся.

— Бачив ти? — шептали оден до другого — трясця его мордувало!

Тимчасом голова пана Заглоби перехилилася звільна в зад, аж вкінці перехилила ся дочиста, і він віднявши гарцівку від почервонілого лица, надув губи, підніс брови і говорив немовби сам до себе:

— Ой! зівсім не злий, вистоялий. Зараз видно, що не злий. Шкода такого меду на ваші хамські горла. Добра-би для вас була і брага. Моцний мід, моцний; чую, що мені полекшало і щом ся трохи потішив.

І справді полекшало пану Заглобі, в голові ему поясніло, набрав відваги, і було очевидним, що его кров, підлита медом, утворила знаменитий плин, про котрий він сам говорив, що від него по цілім тілі розходить ся хоробрість і відвага.

Кивнув Козакам рукою, що можуть дальше пити і від

вернувши ся, перейшов повільним кроком ціле подбіре, оглянув уважно всі закутки, перейшов міст на фосі і завернув ся коло частоколу, щоби подивити ся, чи варта добре стереже дому.

Перший вартівник спав; так само другий, третій і четвертий. Були потомлені дорогою, а до того прийшли вже п'яні на варту і відразу позасипляли.

— Мігбим еще і котрого з них викрасти, щоби мати опісля послугача — промуркотів пан Заглоба.

Сказавши се, вернув просто до двора, війшов знов до зловіщих сінній, заглянув до Богуна, а видячи, що ватажко не дає знаку житя, цофнув ся до дверей Єлени і отворивши їх з тиха війшов до кімнати, з котрої доходив гамір немов молитви.

Властиво була се кімната князя Василя, однак Єлена оула коло князя, бо чула ся при нім безпечнійшою. Сліпий Василь клячав перед образом Сьвятої Пречистої, перед котрим горіла лямпка, а Єлена коло него; обое голосно молили ся. Побачивши пана Заглобу звернула на него перелякані очи. Заглоба положив палець на устах.

— Мосця панно, — сказав — я є приятелем пана Скшетуского.

— Ратуй! — відповіла Єлена.

— Тому я і сюди прийшов; здай ся на мене.

— Що маю робити?

— Треба утікати, поки сей чорт лежить без притомности.

— Що маю робити?

— Перебери ся в мужеський убір і як запукаю до дверей, вийди.

Єлена вагувала ся. Недовіре заблиснуло в єї очех.

— Маюж вацьпанови вірити?

— А що маеш ліпшо о?

— Правда, правда. — Але присягни мені, що не зрадиш.

— Розум вацьпанні помішав ся. Але коли хочеш при-

сягну: Так нехай мені допоможе Бог і святий арест!
Ту твоя згуба, ратунок в утечи.

— Так є, так є.

— Вдягни чим скорше мужеський убір і чекай.

— А Василь?

— Який Василь?

— Мій обожеволілий брат — сказала Єлена.

— Тобі грозить згуба, не ему — відповів Заглоба. — Єсли він обожеволілий то він для Козаків святий. Яж сам видів, що мають его за пророка.

— Так є, Богунови він нічого не завинив.

— Мусимо его лишити, инакше згинемо — і пан Скшетуский з нами. Спіши ся вацьпанна.

З тими словами пан Заглоба опустив кімнату і удав ся просто до Богуна.

Підполковник був блідий і ослаблений, але очи мав отворені.

— Ліпше тобі? — запитав Заглоба.

Богун хотів відповісти але не міг.

— Не можеш говорити?

Богун порушив головою на знак, що не може, але в тій самій хвилі біль проявив ся на его лиці. Очевидно, що від порушення заболіли его рани.

— То і кричатибись не міг?

Богун лишень дав знати очима, що ні.

— Ані ся рушити?

Такий самий знак.

— То еще ліпше, бо не будеш ані говорити, ані кричати, ані ся рухати, а я тим часом доїду до Лубнів. Єсли я тобі єї не здмухну, то позволю ся старій бабі змолоти на жорнах на осипку. Якто, лайдаку? думаєш, що мені не досить твоєї компанії, що я буду довше заходити собі з хамом? О небоже, ти думав, що про твоє вино, твої кости, і твої хлопські залищанки я буду розбивати і піду з тобою до бунту? Ні, нічо з того, мій коханий.

В міру як пан Заглоба говорив, чорні очі ватажка отвіралося все ширше і ширше. Чи се йому сниться, чи се було на яві, чи може жарти пана Заглоби?

А пан Заглоба говорив даліше:

— Чого сліпаки витріщуєш як кіт на солонину? Чи думаєш, що сего не зроблю? Може скажеш кому кланятися в Лубнах? Може тобі цирулика звідтам прислати, а може ката у князя замовити.

Бліде обличчя ватажка стало страшне. Зрозумів, що Заглоба не жартує; з очей стріляли йому блискавиці розпукі і встеклості, на лице вдарила полумінь. Одно над людське зусиле — піднісся і з уст вирвав ся йому оклик.

— Гей, семен...

Не докінчив, бо пан Заглоба швидко як блискавка закинув йому на голову его власний жупан, і в одній хвилі окрутив її цілковито; потім звалив его навзнік.

Не кричи, бо се тобі зашкодить — говорив зтиха, сапаючи сильно. — Моглаби тебе завтра голова розболіти, тому як добрий приятель, мушу тебе доглянути. Так, так, буде тобі тепло і смачно заснеш, тай горла не перекришиш. А щобись не позривав собі перевязок, то руки тобі звяжу, а все те з приязни, щобись мене з вдячністю згадував.

Сказавши се, звязав ременем руки Козака, затягнув добре гудз, а другим, своїм власним, звязав ему ноги. Богун нічого вже не чув, бо зімлів.

— Хорому належить лежати спокійно, — говорив — що би горячка не біла до голови, бо від сего приходить помішане. Но, бувай здоров; мігбим тебе ножом пхнути, що може ліпше бийшло би мені на користь, але мені встид по хлопськи мордувати. Що иншого, як ся до рана затхнеш, бо то вже не одній свини лучило ся. Бувай здоров і не забувай на мене. Може ся коли зустрінемо, але если я буду о се старати ся, то нехай з мене шкіру здеруть і пороблять з неї підхвостя.

Сказавши се, вийшов пан Заглоба до сіний, пригасив

огонь в грубах і запукав до Василеної кімнати.

Струнка стась висунула ся сейчас з неї.

— Чи се вацьпанна? — спитав Заглоба.

— Се я.

— Ходиж, щобиcьмо ся лишень до коний дібрали. Але вони там всі п'яні, ніч темна. Нім ся побудять, будемо далеко! Осторожно, ту князі лежать!

— В імя Отца і Сина — шептала Єлена.

XIX

Двох їздців іхало тихо і поволи через лісистой яр, що притикав до двора в Розлогах. Ніч зробила ся дуже темна, бо місяць зайшов давно, а до того овид закрили хмари. В ярі не було видно на три кроки наперед коний, котрі спотикали ся що кілька кроків о коріня дерев, що йшли в поперик дороги. Їхали довгий час з найбільшою осторожністю, і доперва коли завиділи вже конець яру і відкритий степ, осьвічений трохи сірим відблеском хмар, оден з їздців шепнув:

— Гонім!

Пігнали як дві стріли, випущені з татарських луків, і лишень кінський тупіт біг за ними. Здавало ся, що темний степ утікав з під кінських копит. Поодинокі дуби, що стояли денедє при гостинци, мигали як привиди, і летіли так довго, без відпочинку і віддиху аж доки коні не постулювали ух і не почали хропіти від умученя; їх біг став ся тяжкий і повільнійший.

— Нема ради, треба звільнити коні — сказав грубший їздець.

А саме вже і досьвіт почав зганяти ніч зі степу. Щораз більші простори виринали з тїни, маячили ся блїдо степові будаки, далекі дерева, могили; воздух насякав

щораз більше світлом. Сиваві проблиски розсвітили і лица іздців.

Були се пан Заглоба і Єлена.

— Нема ради, треба звільнити коні — повторив пан Заглоба. — Вчора прийшли з Чигирина до Розлогів без віддиху. Довго так не витримають, а бою ся, щоби не попадали. Якже вацьпанна чуеш ся?

Ту пан Заглоба глянув на свою товаришку і не чекаючи на відповідь, закликав:

— Позвольже мені вацьпанна при дни обдивити ся. Го, го! чи сей убір з братів? нема що сказати: дуже гарний козачок з вацьпанни. Єщем такого служки не мав, відколи жию — але думаю, що пан Скшетуский мені его відбере. А се що? О на Бога, сховай вацьпанна се волосе, бо кождий відразу пізнає, що се не хлопець.

Дійсно по плечах Єлени спливало струєю буйне, чорне волосе, розвязане через скору їзду і нічну вогкість.

— Куди їдемо? — питала, завязуючи его обома руками і намагаючи ся поховати під ковпачок.

— Куди очи несуть.

— То не до Лубнів?

На обличу Єлени відбив ся несупокій, а в бистрім погляді, яким глянула на пана Заглобу, заблисло на ново розбуджене недовіре.

— Бачиш вацьпанна, маю я свій розум, і вір мені, що я все добре обдумав. А мій рахунок опирає ся на слідуючій мудрій засаді: не втікай в той бік, куди за тобою будуть шукати. Отже, если за нами гонять в тій хвилі, то гонять в сторону Лубнів, бо я вчера голосно розпитував ся о дорогу а до того заповів Богунови на відїзнім, що будемо тамтуди втікати. Тому втікаємо до Черкасів. Если за нами зачнуть гонити, то не скоро, бо аж тоді, коли ся переконають, що нас нема на лубенській дорозі, а се забере їм зо два дни часу. Тимчасом ми будемо в Черкасах, де тепер стоїть дві польські хоругви пана Лівніцького і Рудоміни, а в Корсуни

ціла гетьманська сила. Розумієш вацьпанна?

— Розумію, і доки буду жити, буду вдячна для вацьпана. Не знаю хто ти є, звідки взяв ся в Розлогах, але думаю, що се тебе Бог зіслав на мою оборону і ратунок, бо булабим скорше ножем пробила ся, ніжбим мала іти в руки сего розбишаки.

— Смок се, і сильно завзятий на вацьпанни невинність.

— Що я єму нещаслива завинила, що мене переслідує? Зналам его від давна і від давна его зненавиділа; віддавна збуджував в мені лишень страх. Чи се я одна на сьвітї, що мене полюбив, що через мене проляв стілько крови, що помордував мені братів? Боже, коли собі нагадаю, то кров в мені стигне. Що я пічну? де я ся перед ним сховаю? Вацьпан не дивуй ся моїм наріканям, бом нещаслива, бо мені і встид сеї любови, бо сто разів волілабим смерть.

Лиця Елени запаліли ся полумінію, і по них покотили сї дві слези, витиснені гнівом, погордою і болем.

— Не буду перечити, — сказав Заглоба, — що велике нещасте стрінуло ваш дім, але мушу вацьпанні сказати, що твої кривняки по части самі собі винні. Не треба було обіцяти Козакови твоєї руки, а опісля его зраджувати, бо як се виявило ся, то він так розсердив ся, що не помогла навіть моя персвазия. Жаль мені також твоїх побитих братів, особливо сего наймолодшого, бож се був майже дїтвак, але зараз було знати, що виросте на великого кавалера.

Елена почала плакати.

— Не добре, щоби вацьпанна плакала в тім уборі, котрий тепер носиш, повтирай отже слези і скажи собі, що се була Божа воля. А Бог вже покарає убійника, який і так вже є покараний, бо надармо проляв кров, і стратив вацьпанну, щось преці була головною цілюю его шалу.

І тут пан Заглоба замовк, а по хвили сказав знов:

— Ей давжеби він мені, дав, милий Боже! Колиби лишень дїстав мене в свої руки. Виправив би мені шкіру на капуз. Вацьпанна не знаєш, що я вже в Галатї від турків отримав мученичу пальму, але вже маю досить і другої не бажаю і для того втікаю не до Лубнів, а до Черкасїв. Добреби було схоронити ся у князя, але вони здогнали? Чулась вацьпанна, що колим відв'язував коні від палика, то Богунів служба пробудив ся. А нуж счинив алярм? Іодїби сейчас були готові до погонї і зловилиби нас за годину — вони там мають князївські непомучені коні, а я не мав часу вибирати. Бестия се дика той Богун, кажу вацьпанні. Такем его собі збрив, що волївбим чорта зобачити, чим его.

— Гехай нас Бог боронить від его рук!

— Сам він себе згубив. Против розказу гетьмана опустив Чигирин, і задер ся з князем. Не лишає ся ему нічого иньшого, хїба утїкати до Хмельницького. Але спустить він нїс, як Хмельницький буде побитий, що вже могло ся стати Ржендзян стрїнув за Кременчуком вїйска, що плили під проводом Барабаша і Кречовського на Хмеля, а крім сего пан Стефан Потоцький рушив сушею з гусариєю; але Ржендзян пересидїв в Кременчуку через десять днів, чекаючи на направу чайки, отже нїм доїхав до Чигирина, то вже мусїла бути битва. Кождої хвилї сподївалисьмо ся вїстий.

— То Ржендзян привїз листи з Кодака? — питала Єлена.

— Так: були листи від пана Скшетуського до княгинї і до вацьпанни, але Богун їх переняв і з них про все довідав ся, отже зараз розтяв Ржендзяна і пустив ся мстити ся на Курцевичах.

— Нещасний хлопчина! Через мене се пролив він своєю кров.

— Не жури ся вацьпанна. Будеш жити.

— Коли се стало ся?

— Вчєра рано. Богунови забити чоловіка, то так як

иньшому випити чарку. А так ревів по прочитаню листів, що цілий Чигирин тряс ся.

Розмова перервала ся на хвилю. Розвидніло ся вже дочиста. Гожева зоря, вбрана ясным золотом, опалами і пурпурою, горіла на східнім скраю неба. Воздух був частий і свіжий; коні почали весело порскати.

— Но їдьмо з Богом, тай скоро. Шкапи відпочали; а ми не маємо часу до страчення — сказав пан Заглоба.

пустили ся знов чвалом і летіли з пів милі без відпочинку; нагло на против них показав ся якийсь темний пункт, котрий наближав ся з надзвичайною скоростію.

— Що се може бути? — сказав пан Заглоба. — Звільним трохи. Се чоловік на кони.

Дійсно якийсь їздець зближав ся в повнім розгоні і похилений на кони, з головою схованою в кінській гриві, смагав еще нагайкою свого коня, що летів майже не дотикаючи землі.

— Що се за чорт може бути і чого він так летить? алежбо і летить! — сказав пан Заглоба, добуваючи пістолет, щоби бути готовим на всякий случай.

Тим часом їздець зблизив ся вже на трийцять кроків.

— Стій! — гукнув пан Заглоба вимірюючи пістолет. — Хто їде?

їздець зіпняв коня і підніс ся на сідлі, але ледви глянув, як закликав:

— Пан Заглоба?

— Ілєсневский старостинський слуга з Чигирина! А ти ту що робиш? Куди летиш?

— Мосці пане! навертай і ти за мною. Нещасте! Гнів Божий! Суд Божий!

— Що ся стало? Говори!

— Чигирин вже занятий Запорожцями. Хлопи ріжуть шляхту, кінець сьвіта!

— Во імя Отца і Сина! Що говориш... Хмельницький...

— Пан Потоцкий побитий, пан Чарнецкий в неволи.

Татари ідуть з Козаками. Тугай-бей!

— А Барабаш і Кречовський?

— Барабаш згинув. Кречовський получив ся з Хмельницьким. Кривонос еще вчера в ночи пішов на гетьманів, Хмельницький сьогодні рано. Страшенна сила. Край в огни, хлопство всюди встає, кров лле ся. Утікай вацьпан!

Пан Заглоба вибалушив очи, отворив рот і так ся здумів, що не міг слова промовити.

— Утікай вацьпан! — повторив Плесневский.

— Єзус Марія! — зойкнув пан Заглоба.

— Єзус Марія! — повторила Єлена і розплакала с.і.

— Утікайте, бо нема часу.

— Де? Кудя?

— До Лубнів.

— То ти там їдеш?

— Так є. До князя воеводи.

— А нехайже се лихо возьме! — закликав пан Заглоба. — А гетьмани де?

— Під Корсунем. Але Кривонос вже певно бе ся з ними.

— Кривонос, чи Простонос, нехай его зараза укусить! То там нема по що їхати?

— Лізеш вацьпан льови в пашу, на певну згубу.

— А тебе хто вислав до Лубнів? Твій пан?

— Пан втік з житем, а мене вратував мій кум, що его маю межи Запорожцями. Він мсні і втечи поміг. До Лубнів їду сам на власну руку, бо і не знаю, куди схоронити ся.

— А оминай Розлоги, бо там Богун. Він також хоче пристати до по повстаня.

— Ох Боже! В Чигирині говорили, що незадовго і на Задніпровю хлопство повстане.

— Може бути, може бути: їдь же в свою дорогу, куди ся тобі подобає, бо я маю досить думати про свою скіру.

— Так і зроблю! — сказав Плесневский і вдаривши ко-

я нагайкою, поїхав.

— А оминай Розлоги! — крикнув ему на на дорогу Заглоба, — Если стрінеш Богуна, то не говори, щось мене бачив, чуеш?

— Но! — сказав сказав Заглоба — маеш бабо радість! Викручувавем ся сіном з ріжних оказий, але в таких том еще не був. З переду Хмельницький з заду Богун, і коли так річ має ся, то недавбим і зломаного шелюга ані за свій перед, ані за свій зад, ані за шкіру. Правдоподібно зробивем дурницю, щом не втікав з вацьпанною до Лубнів, але про се нема вже що говорити. Тьфу! тьфу! цілий мій дотеп не варт тепер сего, щоби ним чоботи висмарувати. Що зробити? куда ся вдати? В цілій Річи посполитій нема вже видно кута, деби чоловік міг зійти зі світа своєю, а не дарованою смертю. Дякую за такі дарунки, нехай їх собі другі беруть.

— Мосці пане! — сказала Єлена — знаю се, що мої два брата, Юрко і Федір, находять ся в Золотоноші; може від них дістанемо який поратунок.

— В Золотоноші? Заждино вацьпанна. Пізнав ся і я в Чигирині з паном Унержицким, що має під Золотоношею маєтности Кропивну і Чорнобій. Але то далеко звідси, дальше ніж до Черкасів. Шож робити? Коли нема кудаинде, то утікаймо і там. Але треба буде з'їхати з гостинця; безпечнійше перебирати ся степом і лісами. Щоби так хоч на тиждень причаїти ся де, бодай би і в лісах, може за той час гетьмани покінчать з Хмельницьким і буде погіднійше на Україні.

— Не на се нас Бог вибавив з Богунових рук, щобисьмо мали згинути. Не трать вацьпан надії.

— Зажди вацьпанна. Якось дух знов в мене вступає. Бував я в ріжних оказиях. Колись вільним часом оповім вацьпанні, що мені пригодило ся в Галаті — а з того вацьпанна зараз побачиш, що і тоді було зі мною круто, а преці я своїм власним дотепом виратував ся з біди, хоч, як бачиш, борода мені посивіла. Але мусимо з'їха-

ти з гостинця. Скрути вацьпанна — так. Вацьпанна так поводиш конем як найзручнійший козачок. Трави високі, нічче око нас не загляне.

І дійсно трави, в міру того як віздили в степ, ставали щораз висші, так, що в кінці зівсім в них потонули. Але коням було тяжко іти в тій заплентанині тонших і грубших стебел, часами острих і колючих. За короткий час так помучили ся, що зівсім поставали.

— Если хочемо, щоби нам ті конята служили довше — говорив пан Заглоба, — то мусимо позсідати і їх розсідлати. Нехай трохи повикачують ся і піддять собі, бо инакше не підуть дальше. Міркую собі, що незадовго доїдемо до Кагамлика. Радби я там вже бути; нема то як очерет; як ся сховаеш, то й сам чорт не знайде. Кобисьмо лишень не заблудили.

Сказавши се, зсів з коня і порозсідлував коні і доув запаси поживи, в які ся не забув в Розлогах заосмотрити.

— Треба ся покріпити — сказав — бо дорога далека. Зробино вацьпанна який обіт до сьв. Рафаїла щобисьмо еї щасливо переїхали. Прецінь в Золотоноші є мала твердиня, і може в ній стоїть яка залага. Плесневський говорив, що і на Задніпровю хлопи бунтують ся. Гм! може бути, ту всюди нарід дуже скорий до бунту, але на Задніпровю спочиває рука князя воеводи, а се тяжка рука! Богун має сильний карк, але коли на него спаде ся рука, то угне ся до самої землі, що дай Боже, аминь. Ідж же вацьпанна.

Пан Заглоба добув з за холяви ніж і подав Єлені відтак положив перед нею на чапраку волову печеню і хліб.

— Ідж же вацьпанна — сказав. — “Як в череві пусто, в голові горох з капустов...” А ми вже наварили гороху з капустою, бо показує ся, що ліпше було втікати до Лубнів, але стало ся. Князь також певно рушить ся з війском до Дніпра, на поміч гетьманам. До-

жилисьмо страшних часів, бо домашна війна найгірше лихо зі всіх. Не буде кута для спокійних людей. Ліпше мені було зістати ксьондзом, до чого мав покликане, бом спокійний і повздержний чоловік, але доля зарядила инакше. Боже, Боже, бувбим собі тепер краківським каноніком і співав бим годзінки за вітварем, бо маю красний голос. Але щож, ще з молоду подобав ся мені жіночий рід! Га! га! не повірилабись вацьпанна, що за красавець був з мене. А щом на котру глянув, то якби в ню грім вдарив. Коби мені так двацять літ менше, но, но, мавби ся пан Скшетуский... Дуже гарний козачок з вацьпанни... Не дивую ся молодим, що коло тебе забігають і беруть ся за чуби. Пан Скшетуский — також не абиякий забияка. Був я свідком, як Чаплінський з ним зачепив ся, а він, правда що вже мав в голові, як не вхопить его за лоб і — перепрашаючи вацьпанну — за гайдавери, як не гримне ним о двері, — то кажу вацьпанні, що му всі кости повиходили зі ставів. Старий Зацьвілховський оповідав мені також про нареченого вацьпанни, що з него великий лицар і що він є любимцем князя, але я і сам пізнав зараз, що се не аби який жовнір з досвідом понад свій вік... Стає горячо. Хоч мені мила компанія вацьпанни, але давбим не знати що, щоби вже бути в Золотоноші. Виджу, що днями нам треба буде пересиджувати в травах, а їхати ночами. Не знаю лишень, чи вацьпанна витримаеш такі труди?

— Я здорова і витримаю всі труди. Можемо їхати, хочби і зараз.

— Зівсім не жіноча вдача в вацьпанни. Коні викачали ся, отже їх зараз посідлаю, щоби були готові на всякий випадок. Не буду ся чути безпечним, поки не побачу Кагамликових очеретів і корчів. Щобисьмо були не зїздили з гостинця, тобисьмо були там ближе до Чигирина наткнули ся на ріку, а в сїм місци буде до неї яка миля дороги. Що найменше я так думаю.

Переправимо ся зараз на другий берег. Мушу сказати вацьпанні, що дуже хоче ся мені спати. Вчорашної ночі несло мене лихо з Богуном до Розлогів, а нинішної назад з Розлогів відносить. Так мені хоче ся спати, що навіть стратив ем охоту до розмови, а хоч не маю звичаю мовчати, бо фільозофи кажуть, що кіт повинен ловити, а чоловік говорити, однак бачу, що мені якось язик гет злінивів. Перепрашаю вацьпанну, еси ся здрімаю.

— Нема защо — відповіла Елена.

Пан Заглоба вправді без потреби обвиняв свій язик о лїнивство, бо від самого досвіта мовчав ним без перестанку, але дійсно хотіло ся ему спати. І як лишень повсідали на коні почав зараз дримати і возити жидів на сідлі, доки вкінці не заснув на добре. Приспав его труд і шум трав, розхлюваних кінськими грудьми. А Елена віддала ся думкам, котрі як стада птахів перелїтали через її голову. Дотепер події ішли по собі так скоро, що дівчина не вмїла собі здати справи зі всего, що її стрїнуло. Напад, страшні сцени морду, страх, несподіваний ратунок і утеча — все те перевалило ся як буря одної ночі. А притім зайшло тільки незрозумілих річий! Хто був той, що її ратував? Сказав її вправді своє назвиско, але се назвиско ніяк не пояснювало причини его поступку. Звідки взяв ся в Розлогах? Говорив що приїхав з Богуном, отже очевидно мусів з ним тримати компанію, був его знакомим і приятелем. Але в такім разі, чому її ратував, наражаючи ся на найбільшу небезпеку і страшну пїмсту Козака? Щоби се зрозуміти, треба було добре знати пана Заглобу і его неспокійну голову разом з добрим серцем. А Елена знала его лишень всего шість годин. І той незнаний чоловік, з безличним лицем завади-яки і пиячини, є її спасителем. Колиби его стрїнула три дні тому назад, то взбудив би в нїй лишень відразу і недовіре, а тепер дивить ся на него, як на сво-

го доброго ангела і утікає з ним куда? До Золотоноші — або і деінде, він сам ще добре не знає. Що за зміна судьби! Вчора ще лягала до сну під спокійним, родинним дахом; сьогодні знаходить ся серед степу, на кони, в мужеськім убранню, без дому і без притулку. За нею страшний ватажок, що чигає на її честь і любов; перед нею пожежа хлопського бунту, домашня війна, всі її засідки і небезпеки. А ціла надія на сего чоловіка. Ні! ще в кімсь, могучійшим від напасників, від воєн, мордів і пожеж.

Ту дівчина піднесла очи до неба:

— Ратуй же Ти мене, Боже великий і милосердний, — ратуй сироту, ратуй заблукану! Нехай буде Твоя воля, але нехай прийде Твоє милосерде!

А прецінь вже прийшло милосерде, бо от вже зістала вирвана з найстрашніших рук і вратована незрозумілим Божим чудом. Небезпека не минула ще, але може і ратунок недалеко. Хто знає, де є сей котрого вибрала серцем? Мусів вже вернути з Січи, може є де на тім самім степу? Буде її шукати і віднайде, а тоді радість заступить слези і смуток; грози і тревоги проминуть ся — прийде спокій і втіха. Відважне чисте серце дівчини загоріло надією, і степ шумів вже солодко навкруги, а подув вітру, що колисав травами, приносив zarazом солодші думки до її голови. Не така она прецінь сирота на світі, коли при ній оден дивний, незнакомий опікун — а другий знакомий і коханий, за журить ся про ню, не покине, приголубить раз на все. А се желізний чоловік, сильний і могучійший від тих, що тепер на ню настають.

Степ шумів солодко, цвіти пахніли і упоювали, червоні головки будаків і білі перлини миколайків хиляли ся перед нею, неначеби в тім перебранім козачкови з довгими косами, білим личком і червоними губами, пзнавали посестру дівчину. Хиляли ся перед нею, неначеби хотіли сказати: “Не плач чорнобрива, ми також

на Божій опіці!" І щораз більший спокій находив на ню від степу. В думках затирали ся образи морду і погоні, натомість огортала її якась солодка неміч, сон почав склюювати її повіки, коні йшли вільно — рух її колисав. Заснула.

XX.

Збудило її гавкане собак. Отворивши очи, побачила одалік наперед себе великого тинистого дуба, загороду і колодязний журавель. Зараз збудила свого товариша.

— Мосці пане, збуди ся вашмосць!

Заглоба отворив очи.

— А се що?

— Не знаю.

— Заждино, вацьпанна. Се козацька зимівка.

— Так і мені здає ся.

— Певно ту чабани мешкають. Не дуже се мила компанія. Чого ті пси так відають, щоби їх вовки з'їли! Видно коні і людей коло загороди. Нема ради, треба заїхати, щоби за нами не гонили, як поминемо. Мусіла і вацьпанна здрімати ся.

— Так е.

— Раз, два, три, чотири осідлані коні і четверо людей під загородою. Но не велика сила. Так е се чабани. Щось живо говорять. Гей там, люди! а ходітьно сюди!

Сейчас підійшло чотирох чабанів. Були се дійсно конюхи, що літом пильнували коний на степах. Пан Заглоба завважав від разу, що оден з них мав лишень шаблю і піщелю, а три иньші були узброєні в кінські щокки, попривязувані до дзучків, але знав добре, що такі конюхи бувають дикі і дуже часто небезпечні для по-

дорожних.

І справді всі чотири, зближивши ся, поглядали з під лоба на подорожних. На їх осмалених лицах не було найменшого сліду жичливости.

— Чого хочете? — питали не здіймаючи шапок.

— Слава Богу — сказав пан Заглоба.

— Слава на віки. Чого хочете?

— А далеко до Сироватої?

— Не знаємо ніякої Сироватої.

— А ся зимівка як називає ся?

— Гуся.

— Дайте коням води.

— Нема води, висохла. А ви звідки їдете?

— З Кривої Руди.

— А куди?

— До Чигирина.

Чабани глянули одні на других.

Оден з них, чорний як жук і косоокий, почав вдивляти ся в пана Заглобу, нарешті сказав:

— А чого ви зїхали з дороги?

— Бо спека.

Косоокий положив руку на поводи пана Заглоби.

— Злізь но панку з коня. До Чигирина не маеш пощо їхати.

— А то чому? — спитав спокійно пан Заглоба.

— А видиш ти сего молодця? — сказав косоокий показуючи на одного з чабанів. — Він з Чигирина приїхав. Там Ляхів ріжуть.

— А знаєш ти, хлопе, хто до Чигирина за нами їде?

— Хто такий?

— Князь Ярема!

Зухвали облича чабанів спокірніли в одній хвилі. Всі, неначе на команду повідкривали голови.

— А знаєте ви, хама, — говорив дальше Заглоба, що Ляхи роблять з такими, що ріжуть? они таких вішають. А знаєте, кільки князь Ярема війська провадить?

А знаєте, що він звідси не дальше як пів милі? А що собачі душі? Теревені будете мені плести? Так то ви нас ту прийняли? студня вам висохла? Води для коний не маєте? А бузувіри! кобилячі діти! я вам покажу! я вам покажу!

— Не сердьте ся, пане! студня висохла. Ми самі їздили аж до Кагамлика поїти і воду для себе носимо.

— А харцизяки!

— Простіть, пане. Студня висохла. Скажете, то вам води привеземо.

— Обійде ся без вас, сам поїду з хлопцем. Де ту Кагамлик? — запитав грізно.

— Он там, вже не далеко — сказав косоокий, показуючи смугу корчів.

— А до гостинця, чи туди мушу вертати, чи можна доїхати берегом?

— Можна доїхати берегом, пане. Милю звідти скручує ріка до гостинця.

Хлопче, їдь на перед! — сказав пан Заглоба звертаючись до Єлени.

Мнимий хлопець обернув на місци конем і поїхав.

— Слухати! — сказав пан Заглоба, звертаючи ся до чабанів, — як ту приїде військо, то сказати, щом поїхав берегом до гостинця.

— Добре, пане.

Чверть години пізнійше Заглоба знов їхав побіч Єлени.

— Якраз в пору вигадав я їм князя воеводу — сказав, прижмуривши покрите більмом око. Будуть тепер сидіти цілий день і ждати на військо. Лихорадка на них напала на саме княже імя.

— Бачу, що вацьпан маєш такий поворотний дотеп, що можеш виратувати ся з кождої біди — сказала Єлена — і дякую Богу, що мені зіслав такого опікуна.

Шляхтичеви подобали ся сі слова, усміхнув ся, пог-

лад

Од

хит

що

бл

заг

арх

оф

ті

вн

на

не

ту

і

тр

ду

ду

і

па

і

тс

вн

дс

нн

бн

д

к

к

к

п

ладив рукою бороду і сказав:

— А що? має Заглоба голову на карку? Хитрий як Одисей, і се мушу вацьпанні сказати, що колиби не ся хитрість, то вже давно круки би мене дзюбали. Але щож робити? треба ратувати ся! Вони скоро повірили в близкість князя, бо що правда, то він, чи нині, чи завтра з'явить ся в сих сторонах, з огненным мечем як архангел. Щоби так і Богуна де по дорозі здусив, то офірував бим ся іти босо аж до Ченстохови. А хочби ті чабани були і не повірили, то саме спімнене князя вистарчило би, щоби їх повстримати від напасти на наше здоровле. Однак скажу вацьпанні, що їх зухвалість не всрожить для нас нічого доброго, бо се значить, що ту хлопство вже довідало ся про побіди Хмельницького і буде робити ся щораз більше зухвалим. Мусимо тепер тримати ся пусток, і не дуже до сіл заглядати, бо не дуже безпечно. Дайже Боже як найскорше князя воеводу, бо дісталисьмо ся в таку матню, що гіршої трудно і придумати.

Єлена знов затревожила ся і бажаючи добути з уст пана Заглоби яке слово надії, сказала:

— Вже я тепер вірю, що вашмосць виратуєш себе і мене.

— Має ся розуміти — відповів старий хитрун, — від того голова, щоби думала про шкіру. А вацьпанну то я вже так полюбив, що буду так обставати, як за своєю дочкою. В тім лишень лихо, що правду сказати, самі не знаємо куди утікати, бо і та Золотоноша не дуже безпечна.

— Знаю се на певно, що братя у Золотоноші.

— В Золотоноші, або і деінде, бо могли виїхати, а до Розлогів певно не будуть вертати тою дорогою, котрою ми їдемо. Більше я числю на тамошну залогоу. Коби так хоч з пів хоругви, або з пів регименту в замку! Але от і Кагамлик. Тимчасом маємо бодай очерет під боком. Переправимо ся на другий бік і замість іха-

ти з бігом ріки до гостинця, поїдемо в гору, щоби змити слід. Правда, що зблизимо ся до Розлогів, але не дуже. . .

— Зблизимо ся до Броварів, — сказала Елена — через котрі їде ся до Золотоноші.

— То ще ліпше. Станьно вацьпанна.

Напоїли коні. Відтак пан Заглоба лишивши Елену добре сховану в хащах, поїхав шукати броду, який незадовго знайшов, бо находив ся лишень кількадесять кроків від місця, до котрого приїхали. Туди власне чабани переганяли коні на другий бік ріки, що була досить мілка, лишень береги були мало доступні, бо були зарослі і болотністі. Переправивши ся на другий бік пустили ся скоро в гору ріки і їхали без віддиху аж до ночі. Дорога була тяжка, бо до Кагамлика вливало ся множество потоків, котрі розливали ся при уїстю і творили понекуди трясавиці і розтопели. Треба було що хвилі шукати бродів, або передирати ся через хащі. Коні помучили ся дуже і ледво волокли за собою ноги. Хвилями так западали ся, що Заглобі здавало ся, що вже більше не виїзуть. В кінці виїхали на високий сухий берег, порослий дубиною. Але вже була пізна ніч, а до того дуже темна. Дальша подорож була неможливою, бо на потемки можна було наїхати на трясавицю і згинуті, отже пан Заглоба постановив заждати до рана.

Розсідлав коні, попутав і пустив на пасовиско, опісля назбирав листя, зробив з него постіль, застелив чапками і накривши буркою сказав до Елени:

— Лягай вацьпанна і спи, бо нема нічого ліпшого до роботи. Роса вимие очи, а се добре, а я також притулю голову до сідла, бо вже костий не чую в собі. Огню не будемо розкладати, бо сьвітло моглоби нам ту еще яких чабанів спровадити. Ніч коротка, досьвіта поїдемо дальше. Спи вацьпанна спокійно. Наробилисьмо викрутасів як заяць, і хоч по простій дорозі не так дуже далеко заїхалисьмо, то однак позатиралисьмо сліди

за собою, що чорта з'їсть, хто нас буде шукати. Добраніч вацьпанні!

— Добраніч вацьпанови!

Стрункий козачок уляк і довго молив ся, підносячи очи до зьвізд, а пан Заглоба взяв на плечі сідло і відніс трохи одалік, де собі був вибрав місце до спаня. Берег був високий і сухий, проте вільний від комарів і добрий на нічліг. Густе листе дубів могло і від дощу захистити.

Елена довго не могла заснути. Події послідної ночі ставали живим образом перед нею, з темряви виринали облича помордованих: стрийни і братів. Здавало ся єї, що є разом з їх трупами замкнена в сінях в Розлогах і що до ти сінний зараз вйде Богун. Виділа его бліде обличе і соболиці чорні брови, стягнені болем, і очи звернені нанеї. Найшла на ню невисказана тревога... А нуж справді серед сеї темряви, що єї окружає, узрить нагло на правду двое сьвітячих очий...

Місяць на хвилину виглянув з за хмар, побілів снопом сьвітла діброву і надав фантастичний вигляд пням і галузям. Диркачі відізвали ся по лугах, а перепелиці на степах; часом доходили якісь дивні, далекі голоси птахів, чи нічних зьвірять. Блише прихали коні, що гризучи траву і скачучи в путах і віддаювали ся від сплячих. Але всі ті голоси успокоювали Елену, бо розганяли фантастичні привиди і нагадували дійсність; говорили єї, що ті сїни, що все ставали перед єї очима, і ті трупи кривних, і той блідий Богун з пімстою в очех, — що се все злуда змислів, витвір страху і нічого більше. Перед кількома днями думка про таку ніч, в пустини, переймилаби єї смертельним страхом. А сьогодні, щоби ся успокоїти, му сіла собі нагадувати, що вона дійсно над Кагамликом, далеко від своєї дівочої кімнати.

Грали єї до сну диркачі і перепелиці, миготіли зьвізди, як вітер порушив галузем, бреніли хрущі на дубовім листю — і вкінци заснула. Але ночі в пустині мають

також свої несподіванки. Вже свитало, коли до її ух дійшли з далека якісь страшні голоси, якесь харкотане, вите, хропіне, пізнійше квичіне, таке жалібне і переразливе, що кров стяла ся в її жилах. Зірвала ся на рівні ноги, вкрита зимним потом, перестрашена і не знаючи, що робити. Нагло перед нею мигнув Заглоба, що летів без шапки в напрямі тих голосів, з пістолем в руці. По хвили роздав ся его голос: “У-га! у-га! сіромаха!” — гукнув вистріл і все затихло. Єлені здавало ся, що чекає цілі віки, в кінці однак, низше берега, почула знов Заглобу:

— А щоби вас пси поїли! щоби вас зі шкіри обдерли! Щоби вас Жиди на ковнірах носили!

В голосі Заглоби пробивала ся правдива розпука

— Мосці пане, що ся стало? — питала дівчина.

— Вовки поїли коні.

— Єзус, Марія, оба?

— Одного з’їли, другого покалічили, так, що і сто кроків не піде. Відійшли в ночі не дальше як на триста кроків, і вже по них.

— Щож тепер пічнемо?

— Що пічнемо? Повистругуємо собі патики і повсідаємо на них. Чи я знаю, що пічнемо? От, чиста деперация. Кажу вацьпанні, що чорт очевидно на нас завзяв ся — і нема в тім нічого дивного, бо мусить бути Богуновим приятелем, а може і кривним. Що пічнемо? Если я переміню ся в коня, тоді бодай вацьпанна будеш мати на чім їхати. Щельмою буду, если я коли був в подібних тарапатах.

— Підемо пішки...

— Добре то вацьпанні, при твоїх дваццяти літах, але не мені, при моїй товщі, подорожувати хлопською модєю. Хоч і се недобре говорю, бо ту леда хлоп має шапку, а лишень пси ходять пішки. Чиста деперация, як мені Бог милий! А вжеж не будемо ту сидіти, тільки підемо, але коли зайдемо до тої Золотоноші, то не знаю. Утікати навіть на кони не дуже ми-

ла річ, а на піхоту, то вже остатна біда. Отже стало ся нам вже се, що найгіршого могло ся стати. Кульбаки мусимо лишити, а що до губи вложити, мусимо двигати на власних плечах.

— Не позволю я на се, щоби вацьпан сам двигав; чого буде треба, то і я понесу.

Заглоба удобрухав ся, видячи таку завзятість дівчини.

— Моя мосця панно, — сказав — та я вже хибабим був Турком, або поганином, колибим на се позволив. Не до двигання то ті біленькі ручки, не двигання сі стрункі плечі. Як Бог дозволить, то дам собі якомусь раду, тільки буду мусів часто відпочивати, бом був занадто повздержний в їді і напитках і тому маю короткий віддих. Візьмемо чашраки до спання і трохи поживи, а впрочім не багато єї ся лишить, бо от зараз треба буде добре покріпити ся.

Отже стали покріпляти ся, при чім пан Заглоба, покинувши свою захвалювану повздержність, старав ся о довгий віддих. Коло полудня прийшли над брід, котрим очевидно деколи переїзджали люди і вози, бо по обох берегах були сліди коліс і кінських копит.

— Може то дорога до Золотоноші? — сказала Елена.

— Ба! нема кого поспитати.

Ледво пан Заглоба скінчив говорити, коли з далека дійшов до них якийсь людський голос.

— Зажди но вацьпанна, ми ліпше сховаймо ся — шепнув Заглоба.

Голос зближав ся щораз більше.

— Видиш що вацьпан? — запитала Елена

— Виджу.

— Хто іде?

— Сліпий дід з лірою. Хлопець его провадить. Скидають тепер чоботи. Перейдуть до нас через ріку.

За хвилию хлюпінт води дав знати, що дійсно переходять.

Заглоба і Елена вийшли з криївки.

- Слава Богу! — сказав голосно шляхтич.
- Слава на віки! — відповів дід. — А хто ту є?
- Христіяни. Не бій ся діду, на тобі гріш.
- Щоб вам сьвятий Миколай дав щастя і здоровля.
- А звідки йдете, діду?
- З Броварів.
- А та дорога куда провадить?
- До хуторів, пане, до села...
- А до Золотоноші нею зайде?
- Можна, пане.
- Давно вийшлисьте з Броварів?
- Вчера рано, пане.
- А в Розлогах булисьте?
- Були. Але говорили, що там лицарі прийшли, що була битва.
- Хто се говорив?
- Оповідали в Броварах. Там поїхав оден з князів ської челяди, а що говорив, то страх.
- А ви его не виділи?
- Я, пане, нікого не виджу, я сліпий.
- А сей хлопець?
- Він видить, але він немова, я оден его розумію.
- А далеко звідси до Розлогів, бо ми туди власне йдемо.
- Ой, далеко.
- То ви кажете, що ви були в Розлогах?
- Були, пане.
- Так! — сказав пан Заглоба і нагло вхопив хлопчиска за карк.
- Га, лотри, злодії, лайдаки! Ходите на перевіди, намовляете хлопів до бунту! Гей, Федор, Олекса, Максиме, беріть їх, обдеріть до гола і повісьте, або утопіть! Бий їх, се бунтівники, доносчики, бий, забий!
- Почав торгати хлопчиска і трясти ним з цілої сили, при чім кричав щораз голоснійше. Дід кинув ся на коліна, просячи о милосерде, хлопчиско видавав пере-

разливі голоси, як звичайно немова, а Єлена дивила ся здуміла на сю напасть.

— Що вацьпан робиш? — питала, не довіряючи власним очам.

Але пан Заглоба верещав, проклинав, порушував ціле пекло, взивав всіх нещасть і хороб — грозив всілякими родами мук і смерти.

Княжна думала, що він збожеволів.

— Втікай! — кликнув на ню — не пристойть тобі дивити ся на се, що ся ту стане! втікай, говорю.

Нагло звернув ся до діда.

— Скидай одіне, цапе, а ні то тебе ту на кусні порубаю!

І, звернувши хлопчиска на землю, почав его обдирати власними руками. Перестрашений дід скинув чимськорше ліру, торбу і свиту.

— Скидай все! щобись пропав! — верещав Заглоба.

Дід почав скидати сорочку.

Княжна, видячи на що ся заносить, віддалила ся скоро, щоби не наразити своєї дівочої скромности видом голого тіла, а за утікаючою летіли еще проклони Заглоби.

Віддаливши ся досить далеко, задержала ся, не знаючи сама, що робити. Побачила пень дерева, зваленого вихром, отже сіла на нїм і чекала. До єї ух доходили верески німого, зойки діда і крики пана Заглоби.

Вкінци все затихло. Чути було лишень щебет птичок і шум листя. По хвилі дав ся чути сопіт і тяжкий хід людський.

Був се пан Заглоба.

На плечах нїс одіне, здерте з діда і з хлопця, а в руках дві пари чобіт і ліру. Зблизивши ся почав моргати своїм здоровим оком, усміхати ся і сопіти.

Очевидно був в знаменитім гуморі.

— Ніякий возний в трибуналі не накричить ся так, як я ся накричав — сказав. — Аж ем захрип! Але маю,

чогом хотів. Пустив їм їх голих, так як їх мати родила. Коли мене султан не зробить башою, або волоським господарем, то є невдячним, бом приспорив преці двох турецьких сьвятих. О лайдаки! просили, що би їм хоч сорочки лишити! Алем їм сказав, що повинни мені подякувати, що їх лишаю живими. А глянь ко вацьпанна. Все нове, і свити, і чоботи і сорочки. Маєж ту бути порядок в Річи посполитій, коли хамство так багато вбирає ся? Але вони були в Броварах на відпусті, де зібрали чимало гроший і собі все нове купили на ярмарку. Не оден шляхтич тільки не виоге в тім краю, що дід нажебрає. Від нині покидаю лицарське ремесло; буду дідів обдирати по гостинцях, бо бачу, що в той спосіб скорше можна дійти до маєтку.

— Але на який хосен вацьпан се зробив? — питала Елена.

— На який хосен? Вацьпанна сего не розумієш? Як так, то зажди трохи, а зараз побачиш, який з сего хосен.

Сказавши се, взяв половину здертого одія і пішов в корчі, що росли над берегом. По якімсь часі в корчах відізвили ся звуки ліри, а відтак показав ся.. вже не пан Заглоба, але правдивий український „дід“, з більмом на однім оці, з сивою бородою. Дід зближив ся до Елени, сьпіваючи захриплим голосом:

„Соколе ясний, брате мій рідний
Ти високо літаєш,
Ти далеко видаєш”.

Княжна заплескала в долоні, і перший раз від утечі з Розлогів розяснив усьміх її гарне лице.

— Колибим не знала, що се вацьпан, то рішучобим не пізнала.

— А що? — сказав пан Заглоба. — Певно, що і на запусти не бачила вацьпанна ліпшої машкари. Оглядав я себе в Кагамлику і если коли видів ліпшого діда, то

нехай мене повісять. Пісень мені також не забракне. Що вацьпанна волиш? Може про “Марусю Богуславку”, про “Бондарівну”, або про “Серпягову смерть?” Можу і се. Шельмою буду если не зароблю на кавалок хліба межі найбільшими гільтаями.

— Вже тепер розумію, чому вашмосць пообдирав сих бідаків, а се, щоби нам в перебраню було безпечнійше утікати.

— Розуміє ся — сказав пан Заглоба. — Шож то вацьпанна думаеш? Ту на Задніпровю нарид гірший як деінде, і лишень залізна рука князя здержує гільтайство від сваволі, а тепер, коли довідають ся про війну з Запорожем і про побіди Хмельницького, то їх жадною силою не здержать від бунту. Бачилась вацьпанна тих чабанів, що то хотіли добирати ся до нашої шкіри?? Если гетьмани скоро не покінчать з Хмельницьким, то за день, два, цілий край буде в огни — і якже я тоді перепроваджу вацьпанну через купи збунтованого хлопства? А малибисьмо впасти в їх руки, то ліпше було для вацьпанни лишити ся в Богунзвих.

— О, не може се бути! Волю смерть! — перервала княжна.

—А я волю жите, бо смерть то на раз штука, від котрої не викрутиш ся жадним хитруньством. Але думаю, що сам Бог зіслав нам тих дідів. Настранив ем їх, так як і тамтих чабанів, що князь з війском не далеко. Будуть зо три дні зі страху в очеретах сидіти. А ми тимчасом в перебраню якомсь доберемо ся до Золотоноші; а ні, то підемо дальше аж до гетьманів, або будемо на князя чекати, і то вже безпечно, бо дідам нема чого Козаків або хлопів бояти ся. Моглибисьмо спокійно перейти через обоз Хмельницького. Лишень одних Татарів треба нам вітаре (оминати), бо они би взяли вацьпанну, яко молодого хлопця, в ясир.

— То і я мушу сч перебрати?

— Так, скинь отже вацьпанна з себе сей убір ко-

зачка і передягни ся за хлопського підростка. Трохи ти, як на хамську дитину, за гладка, так як я на діда, але се нічого, вітер осмалить личко вацьпанни, а і мені від ходу черево спаде. Випочу з себе всю товщ. Коли мені Волохи випекли око, том думав, що се вже дуже страшна пригода прийшла на мене, а тепер бачу, що і се мені пригодить ся, бо дід, а не сліпий, був би підозрілий. Будеш мене вацьпанна провадити за руку, а називай мене Онуфрий, бо таке буде мое дідівське імя. Тепер чим скорше перебери ся, нам час в дорогу, яка, як звичайно на піхоту, буде довга.

Пан Заглоба відійшов, а Елена сейчас стала перебирати ся за дідівського хлопця. Виполоскавши ся в ріці, скинула козацький жупаник, а вдягнула хлопську свитину і солом'яний капелюх і перевісила подорожні сакви. На щасте хлопчиско, обдертий через пана Заглобу, був високий, отже все на ню добре пасувало.

Заглоба, вернувши ся, оглянув її уважно і сказав:
— Мій Боже, неоден лицар вирік би ся свого стану, а знаю одного гузара, щоби се напевно зробив. Лишень з тим волосем треба конечно щось порадити. Бачив я в Стамбулі гарних хлопців, але такого, том еще не бачив.

— Дай Боже, щоби мені на зле не вийшла моя краса — сказала Елена.

Однак усміхала ся, бо її жіночим ухам мило було слухати слів пана Заглоби.

— Краса ніколи на зле не виходить, на що я можу бути добрим приміром, бо коли мені Турки в Галаті випалили одно око, то хотіли випалити і друге, але мене виратувала жінка тамошного баші задля моєї великої вроди, котрої остатки можеш еще тепер вацьпанна оглядати.

— А вацьпан говорив, що се Волохи випалили тобі око.

— Бо Волохи, але потурчені, що служили в Галаті

у баші.

— Прецінь вацьпанови і того одного не випалили.

— Ні, лишень від розпеченого желіза більмом зайшло. Але то все одно. Щож отже зробиш вацьпанна з своїм волосем?

— А щож? треба обтяти.

— А треба. Але як?

— Вацьпан своєю шаблею.

Добре то шаблею голову відтяти, але волосе, то вже не знаю кво модо (в який спосіб)?

— Знаєш вацьпан що? Я сяду при тім зваленім пни, а волосе через пень переложу, а вацьпан шаблею відрубаш. Тільки мені голова не відрубай.

— О се вацьпанна не бій ся. Нераз я по пяному обтинав гноти від свічок, ані не задраснувши свічки. Не зроблю і вацьпанні кривди, хоч така робота для мене першина.

Єлена усіла коло пня і перекинувши вповперек свое буйне, чорне волосе, піднесла очи до пана Заглоби...

— Я готова, — сказала — рубай вацьпан.

І усміхнула ся до него трохи смутно, бо її жаль було сего волося, яке ледви двома долонями можна було при голові уняти. Але і панови Заглобі було якось неспоро. Обійшов пень для ліпшого розмаху і муркотів:

— Тьфу! тьфу! волівбим зістати циркуликом і підголювати Козакам оселедці. Здає ся мені, що я є катом і беру ся до катівської роботи, бо відомо вацьпанні, що они обтинають чарівницям волосе на голові, щоби часом чорт в нїм не притаїв ся і своєю силою не зіпсував діланя тортур. Але вацьпанна не чарівниця, отже і сей мій поступок видає ся мені дуже паскудным, і если мені за се пан Скшетуский не обітне ух, то му скажу до очий, що він не шляхтич. Далєбіг, мурашки мені бігають попід скірю. Зажмуриж бодай вацьпанна очи.

— Вже! — сказала Єлена.

Пан Заглоба підніс ся в гору, неначеби в стременах складав ся до удару. Остре желізо свиснуло в воздуху, і сейчас довгі, чорні звої волося зсунули ся по гладкій корі пня на землю.

— Вже! — сказав з черги Заглоба.

Єлена встала скоро і сейчас коротко обтыте волося розсипало ся чорним колесом коло єї лица, на котре висупили румянці встиду, бо в тих часах обітнене дівчині волося уважано за велику ганьбу, отже була се з єї сторони тяжка жертва, котру лишень могла знести з конечности. Навіть і слези показали ся в єї очах, а пан Заглоба не рад з себе, зівсім єї не потішав.

— Здає ся мені, щом відважив ся на щось нечесного — сказав — і кажу вацьпанні, що если пан Скшетуский є гідним кавалером, то повинен мені за се обтыти уха. Але не можна було инакше, бо би зараз пізнали, що вацьпанна дівчина. Тепер бодай відемо сьміло. Розвідав ся я в діда і про дорогу, приложивши єму шаблю до горла. Після того, як він говорив, то зобачимо на степі три дуби, коло котрих буде вовчий яр, а біля яру дорога на Демянівку, до Золотоноші. Чумаки їздять дорогою, то можна ся буде присісти на возі. Тяжкі то ми хвилі переживаємо з вацьпанною, яких певно ніколи не забудемо. Тепер от треба буде і з шаблями розстатися, бо не випадає дідови, ані єго хлопцеві, мати при собі шляхотської відзнаки. Встромлю їх під сей пень. може Бог дасть, що колись віднайду. Богато походів виділа ся шабля і була причиною великих діл. Вір мені вацьпанна, що дотепер бувим вже региментарем, колиби не людська злість і зависть, що мене посуджувала о наклін до горячих напоїв. Так то буває на сьвітї. Ніде нема справедливости! Щом не лїз як дурень на згубу і з хоробростию умів, як другий Кунктатор, лучити второпність, то перший пан Зацьвіліховський говорив, що я трус. Добрий він чоловік, але має недобрий язик. Єще недавно дотинав мені, що я братав ся

з Козаками, а колиби не се братане, то певно, що вацьпанна не втіклаби з Богунових рук.

Так розправляючи, повтикав пан Заглоба шаблі під пень, понакривав зелом і травою, відтак перевісив через плечі сакви і теорбан, взяв в руки костур повисаджуваний кременем, махнув раз і другий опісля сказав:

— Но, і се не зле, можна буде якому псови або і вовкови сьвічки в сліпаках засьвітити і зуби порахувати. Найгірше 'е се, що треба іти піхотою, але нема ради! Ходім!

Пішли. Чорноволосій хлопець передом, дід за ним. Дід муркотів і проклинав, бо було ему горячо іти на піхоту, хоч степом потягав вітер. Вітер сей осмалював лице гарного хлопчини. Незадовго найшли на яр, на котрого дні било жерело, відсилаючи свою хрустальну воду до Кагамлика. Коло того яру, недалеко від ріки, росли на могилі три могучі дуби; наші подорожні зараз до них скрутили. І зараз натрапили на сліди дороги, котра жовтіла ся на степу від цвітів, що вирости на худобячій навозі. Дорога була пуста, ані на ній чумака, ані мази, ані сивих волів круторогих вільно ідучих. Денеде лежали лишень худобячі кости. Подорожні в одно ішли, випочиваючи лишень по тінистих дібровах. Чорноволосій хлопчина засипляв на мураві, а дід чував. Переходили також через ручаї, а де небуло броду, то мусіли шукати, ходячи довго берегом. Часами дід переносив хлопця на руках, з задивляючою силою, як на чоловіка, що ходив за жебраним хлібом. Але був се плечистий дід! Так волокли ся знов аж до вечера, аж вкінци хлопчина усів при дорозі в дубовім лісі і сказав:

— Вже мені духу не стає і вибилам ся з сили. Не піду дальше. Ляжу ту і буду вмирати.

Дід дуже зажурился.

— От раз проклята пустиня! — сказав — ані хутора, ні села при дорозі, ані живого чоловіка. Але не можемо тутки на ніч лишити ся. Вечер вже робить ся, за го-

дину буде темно... а послухай но вацьпанна!

Ту дід замовк і через хвилю панувала глибока тишина. Але нагло перервав її далекий понурий голос що здавало ся виходив з нутра землі, а дійсно виходив з яру, що лежав недалеко дороги.

— То вовки — сказав пан Заглоба. — Минувшої ночі малисьмо коні, то нам поїли коні, а тепер би до нас самих забрали ся. Маю я вправді пістолет під свитою, але пороху не знаю чи на два рази стане, а не хотів-бим бути марципаном на вовчім весілю. Чуеш вацьпанна? — знов!

Дійсно знов роздало ся вите і то мабуть вже ближше.

— Вставай, дитино! — сказав дід. — А не можеш іти, то тебе понесу. Щож робити? Виджу, щом занадто полюбив вацьпанну, але се певно тому, що жиючи в безженности, не міг ем лишити власних правих наслідників, а если є неправі, то є бісурманами, бом довго перебував в Туреччині. І на мені кінчить ся рід Заглобів, гербу Вчеле. Вацьпанна заопікуеш ся моєю старостію, але тепер вставай, або сідай мені на плечі на барана.

— Ноги так мені отяжіли, що вже не можу рушити ся.

— А хвалилась ся вацьпанна своєю силою. Але тихо но! тихо! Бігме, чую гавкане псів. Так є, се пси, не вовки. Отже недалеко мусить бути Демянівка, про котру мені дід говорив. Богу дякувати! А я вже думав, чи би не розкласти вогню від вовків, але ми би певно позасипляли, босьмо обоє помучені. Так є, се пси. Чуеш?

— Ходім! — сказала Єлена, котрій нагло прибуло сил.

І справді ледви вийшли з ліса, як показали ся огні численних хат. Побачили також три копули церковці, побитої сьвіжими гонтами, що сьвітили ся еще в сумерку від послідних відблесків вечірного зарева. Гавкане псів доходило щораз виразнійше.

— Так, се Демянівка, не може бути нічо иншого —

сказав пан Заглоба. — Дідів скрізь радо приймають, може знайде ся де нічліг і вечера, а може добрі люди дальше повезуть. Зажди но вацьпанна, се княже село отже може в нім і підстароста мешкає. І спічнемо і вістий роздобудемо. Князь вже мусить бути в дорозі. Може ратунок надійде скорше, ніж вацьпанна сподієш ся. Але! памятай же, щось німа. Зачинаю вже і я блудити головою, бо казавем тобі кликати себе Онуфрієм, а скоро ти німа, то не можеш мене ніяк кликати. Я сам буду говорити за тебе і за себе, а дякувати Богу, говорю по хлопськи так добре, як і по латині. Дальше, дальше,! От, вже і перші хати недалеко. Мій Боже! коли то скінчить ся наше скитальство? Кобисьмо бодай могли дістати загітого пива, і за се хвалив бим Бога.

Пан Заглоба замовк, і через якийсь час ішли мовчки коло себе. Опісля став знов говорити:

— Памятай же вацьпанна, щось німа. Коли тебе хто про щось питає, то зараз покажи ему на мене і скажи: „гум, гум, гум! нія, нія!“ Як я завважав, то вацьпанна маєш багато второпности, а ту до того ходить о нашу скіру. Хибабисьмо випадково натрапили на гетьманські або княжі корогви, годі зараз оголосимо, хто ми є, особливо если би ся знайшов чемний офіцир, знакомий пана Скшетуского. А впрочім вацьпанна на ходиш ся під княжою опікою, то і не маєш чого жовнірів бояти ся. О! а се що за огні там в долині бухають? Ага, қують, се кузня! Але як виджу, то і людий при ній не мало! Ходім до них.

Дійсно в роскалині, що була неначе присінком до яру, стояла кузня, з котрої комина сипали ся снопи і клуби золотих іскор, через отворені двері і численні діри, повиверчвані в стінах, бухало ясне сьвітло, прислонюване хвилями темними постатями, що крутили ся в середині. На дворі, перед кузьнею, видно було також в нічним сумерку кількадесять постатий, що стояли купками. Молоти в кузні били до такту, відголос ішов до

окола і его відгомін мішав ся з сьпівами перед кузьнею, з галасом розмови і гавканем псів. Видячи те все пан Заглоба зараз скрутив в той яр, забрумкав на ліру і почав сьпівати:

„Гей, на горі
Там женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою,
Козаки ідуть.”

Так сьпівуючи зближив ся до громади людей, що стояли перед кузьнею. Роздивив ся: були се хлопи, і по більшій часті п'яні. Майже всі тримали в руках дручки. На декотрих з тих дручків були коси, понасаджуні шторцом, і вістря списів. Ковалі в кузні працювали власне над виробом тих вістрій і відгинанем кіс.

— Гей, дід, дід! — почали кликати в громаді.

— Слава Богу! — сказав пан Заглоба.

— Слава на віки.

— Скажіть мені, діти чи се, вже Демянівка?

— Демянівка. Або що?

— Бо мені по дорозі казали, — говорив дальше дід — що ту мешкають добрі люди, що дїда пригорнуть, накормлять, напоють, переночують і грошей дадуть. Я старий, відбув далеку дорогу, а хлопець то вже таки зімсім не годен іти. Він бідний, німий, провадить мене старого, бо не виджу, сліпець я нещасний. Бог вас буде благословити, добрі люди, і сьвятий Миколай чудотворець поблагословить, і сьвятий Онуфрій поблагословить. В однім оці еще мені трохи Божого сьвітла лишило ся, а друге сліпе на віки; так і ходжу з лірою, пісні сьпіваю і живу як птиця, тим, що з рук добрих людей впаде.

— А звідки ви дїду?

— Ой, з далека, з далека! Але позвольте відпочати, бо виджу під кузьнею є лавка. Сїдай і ти небоже — говорив

дальше, показуючи Єлені лавку. — Ми аж з над Ладави добрі люди. Але з дому давно, давно вийшли, а тепер іде мо з Броварів з відпусту.

— А що там доброго чували? — питав старий хлоп з косою в руках.

— Чувати чували, але чи що доброго, не знаємо. Людей там насходило ся тьма. О Хмельницькім говорили, що звоював гетьманського сина і его лицарів. Чували також, що на руськім березі хлопи на панів підносять ся.

Громада зараз окружила пана Заглобу, котрий, сидючи коло княжни, від часу до часу ударяв в струни ліри.

— То ви, батьку, чули що ся підносять?

— А якже. Нещаслива бо наша хлопська доля.

— Але говорять, що буде кінець?

— В Києві найшли на вівтари лист від Ісуса Христа, що буде війна страшна і люта і великий пролив крови по цілій Україні.

Півколесо коло лавки, на котрій сидів пан Заглоба, затіснило ся еще більше.

— Кажете, що письмо було?

— Було, було! О війні, о проливі крови... Але не могу довше говорити, бо мені старому бідному вже в горлі засохло.

— Маєте, діду, мірку горівки, а говоріть, щось те чули на сьвітї. Знаємо і ми що діди всюди бувають і все знають. Бували вже у нас, тай казали, що на панів прийде від Хмеля чорна година. Отже ми казали собі робити списи і коси, щоби не лишити ся по задї, але тепер не знаємо, чи вже зачинати, чи чекати на письмо від Хмеля.

Заглоба вихилив мірку, посмакував, опісля подумав хвилу і сказав:

— А хто вам говорить, що час зачинати?

— Ми самі хочемо!

— Зачинати! зачинати! — відозвали ся численні голоси.

— Коли Запорожці панів побили, то треба зачинати. Коси і списи затрясли ся в мозолистых руках і видали

зловіщий бренькіт.

Відтак настала хвиля мовчання, лишень молоти в кузьни били без перестанку. Громада чекала, що скаже дід. А дід думав, думав, аж вкінці спитав:

— Чиї ви люди?

— Ми князя Яреми.

— А кого ви будете різати?

Хлопи поглянули по собі.

— Єго? — спитав дід.

— Не здержимо.

— Ой не здержите, діти, не здержите. Бував і я в Лубнах і видів князя на власні очі. Страшний він! Коли крикне, дерева в лісі дрожать, а як тупне ногою, робить ся яр. Єго і король боїть ся, і гетьмани слухають і всі ся єго боять. Не здержите. Не ви єго будете шукати, але він вас пошукає. А ви сего не знаєте, що я знаю, що єму всі Ляхи прийдуть на поміч, а знаєте: що Лях, то шабля!

Понура мовчанка запанувала в громаді; дід вдарив знов по струнах лїри і говорив дальше, звернувши лице до місяця:

— Іде князь, іде, а при нїм тільки червоних китайок і корогвів, що зьвізд на небі, а будаків на степу. Летить перед ним вітер і плаче, а знаєте діти, чого він плаче? Над вашою долею він плаче. Летить перед ним смерть-мати з косою і дзвонить, а знаєте длячого дзвонить? На ваші голови дзвонить!

— Господи помилуй! — відізвили ся тихі, перестрашені голоси.

І знов було чути лишень бите молотів.

— Хто ту княжий комісар? — запитав дід.

— Пан Гдешинський.

— А де він?

— Утік.

— А чому він утік?

— Бо чув, що для нас вже кують ся списи і коси, тож налякав ся і утік.

— Тим гірше, бо він на вас князеви скаже.

— Щось ти, дїду, крачеш як крук — сказав старий хлоп — А ми таки думаємо, що на панів надходить послїднє година. І не буде їх ані на руським ані на татарським березу ані панів, ані чиншу, ані чопового, ані сухомельщини, ані перевозового — і не буде Жидів, бо так стоїть в листї від Христа, про котрий ти сам говорив. А Хмель такий моцний як і князь... Нехай ся попробують!

— Дайже му Боже! — говорив дїд. — Тяжка наша хлопська доля, а давнїйше було инакше.

— Чия земля? князева; чий степ? княжий; чий лїс? княжий; чиї стада? князеві; а давнїйше був Божий лїс, Божий степ; хто прийшов перший, той взяв і нікому не був нічого винен. А тепер все у панів і князїв...

— Ваша правда, дїти! — сказав дїд — але я вам одну річ скажу: самі знаєте, що ту князеви не здержите, отже слухайте, що вам скажу: хто хоче панів рїзати, то нехай ту не чекає, доки ся Хмель з князем не спробує, але нехай утікає до Хмеля — і то зараз, завтра, бо князь вже в дорозї. Если его пан Гдешинський намовить до Демянівки, то князь вас ту і одного живим не лишить, всїх вирїже — отже ви до Хмеля утікайте. Чим більше вас там буде, тим лекше собі Хмель порадить! О! бо тяжку він має перед собою роботу. Перше гетьмани, і без числа коронних війск, відтак князь, сильнїйший від гетьманів. Летїть ви дїти, помагати Хмелеви і Запорожцям, бо они небожата не видержать, а преці се они за вашу свободу і за ваше добро з панамі бють ся. Летїть, то ся і перед князем сховаєте і Хмелеви допоможете.

— Уже правду говорить! — відозвали ся голоси в громаді.

— Добре говорить!

— Мудрий дїд!

— То ти бачив князя в дорозї?

— Бачити, не бачив, але в Броварах говорили що вже

в
аже

уб-
оли
ить
ся
але
що
ля!
тов
до

ог-
ред
іад
іти
ші

ені

ож

рушив ся з Лубнів; палить і стинає, де лиш одну спису знайде: лишає лишень голу землю і небо!

— Господи помилуй!

— А де нам Хмеля шукати?

— По тое я, діти, і прийшов, щоби вам повісти, де Хмеля шукати. Підіть ви, дітоньки, до Золотоноші, а відтак до Трехтимирова, а там вже Хмель буде на вас чекати, — там також зберуть ся люди зі всіх сіл і хуторів, там і Татари прийдуть, бо инакше би вам князь ані одному не позволив ходити по землі.

— А ви, батьку, підете з нами ?

— Піти не піду, бо старі ноги до себе вже земля тягне. Але мені запряжете телігу, то поїду з вами. А перед Золотоношею піду на перед зобачити, чи там нема панських жовнірів. Як будуть, то оминемо і підемо просто на Трехтимирів. Там вже козацький край. А тепер мені дайте їсти і пити, бо я старий і голодний і хлопчина мій голодний. Поїдемо завтра рано, а по дорозі вам засьпіваю про пана Потоцького і князя Ярему. Ой, грізні се льви! Буде великий пролив крові на Україні, бо небо страшно червоніє ся а і місяць неначе плаває в крові. Просіть ви, діти, Божого змилюваня, бо неодному не ходити вже довше по сьвітї Божім. Чув я також, що опирі з могил встають і виють.

Якийсь перестрах огорнув згромаджене хлопство. Мимоволі почали оглядати ся і хрестити ся і шептати межі собою. Вкінци оден крикнув:

— До Золотоноші!

— До Золотоноші! — повторили всі, неначе би там якраз був ратунок.

— До Трехтимирова! — На погибель Ляхам і панам!

Нагло якийсь молодий козачок виступив на перед, потряс списою і крикнув:

— Батьки! а коли завтра ідемо до Золотоноші, то нині ходім на комісарський двір!

— На комісарський двір! — крикнуло відразу кілька-

десять голосів.

— Спалити, добро забрати!

Але дід, що мав голову спущену на груди, підніс її в гору і сказав:

— Ей, діти, не ходіть но ви на комісарський двір і не паліть его, бо буде лихо. Князь ту може де близько з війском кружляє; побачить луну, то прийде і буде лихо. Ліпше ви мені їсти дайте і покажіть нічліг. Сидіти вам тихо, не гуляти по пасікам.

— Правду каже! — відізвало сі кілька голосів.

— Правду каже, а ти Максиме дурний!

— Ходіть, батьку, до мене на хліб і на сіль і на меду кватирку, а підісьте собі, то підете спати на сіно до засіка — сказав старий хлоп, звертаючи ся до діда.

Заглоба встав і потягнув Єлену за рукав від свитки. Княжна спала.

— Змордував ся бідний хлопчина, то і коло молодів заснув — сказав пан Заглоба.

А в душі подумав собі:

— О сьвята невинности, що і серед списів і ножів можеш спати! Видно ангели небесні стережуть тебе, а по при тобі і мене.

Збудив її і пішли до села, що лежало трохи одалік. Ніч була погідна і тиха — гонив за ними відгомін ударяючих молотів. Старий хлоп ішов на перед, щоби показувати у темряві дорогу, а пан Заглоба удаючи, що відмовляє молитви, муркотів монотонним голосом:

— О Господи Боже, помилуй нас грішних... Видиш вацьпанна! . . . Сьвятая Пречиста. . . Щожбисьмо робили, не маючи хлопського перебраня? Яко вже на землі ідоша ко небесем... Істи дістанемо, а завтра поїдемо до Золотоноші, замість іти пішки... Амінь, амінь, амінь... Мож на сподівати ся, що Богун трапить ту нашим слідом, бо его не змилить наше хитруньство... Амінь, амінь... Але вже буде за пізно, бо в Прохорівці переправимо ся через Дніпро, а там вже гетьманська власть. Діяво

благоугоднику не страшен... Амінь... Ту за кілька днів цілий край буде в огни, нехай лишень князь рушить ся за Дніпер... Амінь... Щоби їх чорна смерть видушила, нехай їм кат сьвітить... Чуеш вацьпанна, як там виють під кузнею? Амінь... Тяжкі на нас прийшли пригоди, але буду ослом, если вацьпанни з них не видобуду, хочбисьмо мали утікати до самої Варшави.

— А що ви там муркочете, дїду? — питає хлоп.

— Нічого молю ся за ваше здоровле. Амінь, амінь!..

— А ось і моя хата...

— Слава Богу!

— На віки віків!

— Прошу на хлїб і на сіль.

— Нехай вам Бог надгородить!

Кілька хвиль пізнійше дїд добре покріпляє ся бараниною, підливаючи єї обильно медом, а на другий день рано поїхав разом з хлопцем вигідною телїгою до Золотоноші, відпроваджуваний кількадесятьма кінних хлопів, озброєних в списи і коси.

Їхали на Короваец, Чорнобїй і Кропивну. По дорозі бачили, що вже все кипіло. Хлопи скрізь озброювали ся, кузнї по ярах працювали від рана до ночі і лишень страшна могутність, страшне імя князя Яреми стримувало еще кровавий вибух.

Тим часом за Дніпром буря розшалїла ся з цілою силою. Вістка про корсунський погром перелетїла як блискавка по цілій Україні, отже зривав ся хто жив.

XXI.

Богуна знайшли семени слїдуючого дня по утечі Заглоби на пів удушеного жупаном, в котрий его пан Заглоба завинув, але що він не мав тяжких ран, то

скоро прийшов до притомности. Приганувши собі все, що ся стало, попав в лютість, кровавив руки на власній покаліченій голові і так кричав, що перестрашені семени не сьміли до него приступити. Вкінци, не могучи ся еще утримати на сідлі, казав привязати межи два коні жидівську коліску, і всівши в ню, пігнав вихром в сторону Лубнів, думаючи, що збігці тамтуди утікають. Лежачи так в жидівських перинах, в пуху і власній крові гнав степом як опир, що перед досвітом втікає до могили, а за ним летіли вірні семени, будучи певними, що ідуть на очевидну смерть. Так летіли аж до Василівки, в котрій стояло на залозі сто людей князевої угорської піхоти. Розлючений підполковник, начеби ему жите обридло, вдарив на них без надуми, сам перший кинув ся в огонь і по кількогодинній битві вирубав їх в пень, з винятком кількох жовніврів, котрих ошадив, щоби з них дістати зізнання. Довідавши ся від них, що ніякий шляхтич не утікав в ту сторону з дівчиною, сам не знав, що робити, і рвав на собі бандажі з болю. Іти дальше було річию неможливою, бо всюди по дорозі до Лубнів стояли княжі полки, котрі мусли бути вже зааярмовані мешканцями Василівки, що поутікали підчас битви. Вхопили вірні, семени ослабленого отамана і провадили назад до Розлогів. Вернувши не застали вже і сліду з двора, який місцеві хлопці зрабували і спалили разом з князем Василем, думаючи, що колиби князі Булиги або князь Ярема схотіли ся мстити, то легко зваляють всю вину на Козаків і на Богуна. Спалили отже всі будинки, витяли вишневий сад, вирізали всю челядь, мстили ся без милосердия за утиски, яких зазнали від Курцевичів. Зараз за Розлогами попав ся в руки Богуна Плесневский, що їхав з Чигирина з вістію про жовтовідський погром. Сей, запитаний, куди і за чим їде, тому що не давав ясных відповідей, попав в підозріне і припечений огнем, висьпівав все, що знав, і о погромі, і о панови Заглобі, котро-

го стрівув попереднього дня. Утішений підполковник відітхнув. Сказавши повісити Плесневського, пустив ся дальше, вже майже певний, що ему Заглоба не втече. Чабани достарчили нових вказівок, але за те над бродом всі сліди неначе в воду впали. На діда, обдертого через пана Зоглобу, отаман не міг ся наткнути, бо сей посунув ся вже дальше в низ з бігом Кагамлика, а дотого був так перестрашений, що крив ся як лис по очертах.

Тим часом минув знов оден день і ніч, а що погоня в сторону Василівки заняла рівнож два дні, то Заглоба мав багато часу за собою. Що отже було робити?

В тім труднім положеню прийшов Богунови з радою і помочию осаул, старий вовк степовий, призвичаений від молоду до троплення Татарів на Диких Полях.

— Батьку! — сказав — утікали вони до Чигирина і мудро утікали, бо зискали на часі — але коли довідали ся від Плесневського про Хмеля і про жовтовідський погром, то мусіли змінити дорогу. Ти, батьку, сам бачив, що з'їхали з гостинця і кинули ся в бік.

— В степ?

— В степі я би їх, батьку, знайшов, але вони пішли до Дніпра, щоби ся дістати до гетьманів — отже пішли або на Черкаси або на Золотоношу і Прохорівку... а еслиби і до Переяслава пішли, хоч не думаю, то і так їх найдемо! Нам би, батьку, треба одному до Черкасів, другому до Золотоноші, на чумацьку дорогу — і то скоро, бо як переправлять ся через Дніпро, то поспіють до гетьманів, або їх захоплять Татари Хмельницького

— Їдь до Золотоноші, а я їду до Черкасів.

— Добре, батьку.

— А пильнуй добре, бо то хитрий лис!

— Ой, і я хитрий, батьку.

Уложивши такий плян погоні сейчас роз'їхали ся, оден до Черкасів, другий до Золотоноші. Вечером того го самага дня осаул доїхав до Демянівки.

Село було пусте, лишили ся самі баби, бо всі хлопці пішли за Дніпро, до Хмельницького. Видячи військо, а не знаючи яке, баби поховали ся по стріхах і стодах. Антін довго мусів шукати, нім знайшов старушку, котра не бояла ся нікого, навіть Татарів.

— А де хлопці, бабусю? — питав Антін.

— А чи я знаю! — відповіла, показуючи жовті зуби.

— Ми Козаки, бабусю, не бійте ся, ми не від Ляхів.

— Ляхів? щоб їх лихо!

— Ви нам жичите? правда?

— Вам? — старуха застановила ся на хвилю.

— А вас щоби болячка!

Антін не знав, що має почати, коли нагло закрипіли двері одної хати, і молодша гарна жінка вийшла на подвірє.

— Гей, молодці, я чула, що ви не Ляхи.

— А ні.

— А ви від Хмеля?

— Так.

— Не від Ляхів?

— Ні.

— А чого ви питали за хлопами?

— От так питали, чи вже пішли.

— Пішли, пішли!

— Слава Богу! А скажіть но, молодице, не утікав туди який шляхтич, Лях проклятий з дочкою.

— Шляхтич? Лях? я не бачила.

— Нікого ту не було?

— Був дід. Він хлопів намовив, щоби пішли до Хмеля, до Золотоноші, бо говорив, що ту князь Ярема прийде.

— Де?

— А сюди. А потім має іти до Золотоноші, так дід говорив.

— І дід намовляв хлопів до бунту.

— Дід.

— А сам був?

— Ні, з німим.

— А як виглядав?

— Хто?

— Дід.

— Ой, старий, старенький, на лірі грав і на панів плавав. Але я его не виділа.

— І він хлопів намовляв до бунту?

— А він.

— Гм! будьте здорові, молодиче.

— Ідьте з Богом.

Антін застановив ся глибоко. Колиби той дід був перебраним Заглобою, якого би він лиха намовляв хлопів до Хмельницького? Впрочім де би дістав перебраня? Де би подїв коні? Утікав преці кінно. Але передівсім чому намовляв хлопів до бунту і перестерігав перед приходом князя? Шляхтич би сего не робив і передівсім сам би ся схоронив під княжу руку. А если князь іде до Золотоноші, що дуже можливе, то без сумніву відплатить ся за Василівку. Ту Антін здрігнув ся, бо новий кіл в воротах видав му ся чисто до паля подібним.

— Ні! Сей дід то був таки дід і ніхто иньший. Нема що гонити до Золотоноші, хиба лиш тамтуди втікати.

Але і втікши, що дальше робити? Ждати, то князь може надійти — іти до Прохорівки і переправити ся за Дніпро, то те саме, що попасти на гетьманів.

Старому степовому вовкови зробило ся якось тісно на широких степах. Почув також, що будучи вовком, попав в пану Заглобі на лиса.

Нагло ударив ся в чоло.

А чому сей дід повів хлопів до Золотоноші, за котрою була Прохорівка, а за нею, за Дніпром, польські гетьмани і цілий коронний обоз?

Антін рішив ся, буде що буде, їхати до Прохорівки.

Если, прибувши над берег, почує, що на другім боці стоять польські війська, то не буде переправляти ся, лишень поїде долі понад рікою і коло Черкасів з Богуном стріне ся. Впрочім по дорозі засягне вістий про Хмельницького. Антін знав вже з зізнань Плесневского, що Хмельницький заняв Чигирин, що Кривоноса вислав вже на гетьманів, а сам з Тугайбеєм мав за ним рушити. Отже Антін, як досвідчений жовнір, знаючи добре положене дотичних місцевостей, виміркував, що вже і битва муіла бути зведена. В таким разі добре було знати, чоґо ся тримати. Если Хмельницький зістав побитий, то війська польских гетьманів залили вже ціле Подніпрове, і в таким разі нема вже що шукати за Заглобою. А если Хмельницький побив?... Що правда, то Антін не дуже в се вірив. Лекше побити гетьманського сина, чим гетьмана; лекше справити ся з одним відділом чим з цілою армією.

— Ех, — думав старий Козак — наш отаман ліпшеби зробив, колиби думав про власну шкіру, а не про дівчину. Під Чигирином можнаби ся переправити через Дніпер, а звідтам, доки час, утечи на Січ. Ту, межи князем Яремою а гетьманами, тяжко ему тепер буде висидіти.

Так роздумуючи посував ся швидко зі своїми семенами в напрямі Сули, через котру муісів переправляти ся зараз за Демянівкою, щоби дістати ся до Прохорівки. Доїхали до Могильної, що лежала над самою рікою. Ту щасте дописало Антонови, бо хоч Могильна так само як Демнівка була пуста, то однак застав готові пороми і перевизників, що переправляли хлопів, утікаючих до Дніпра. Задніпрове не сьміло само під княжою рукою повстати, але проте зі всіх сіл, садиб і слобід утікали хлопип, щоби ся получитьи з Хмельницьким. Вістка про побіду Запорожців над Жовтими Водами перелетіла як птаха через ціле Задніпрове. Збурений нарід не міг усидіти спокійно і утікав туди, де заблисла надія свободи. З богатьох сіл утікали до Хмельницького навіть жінки. З Чабанівки і з

Високого вийшла вся людність і спалила за собою хати, щоби не було куди назад вертати. По тих селах, де еще полишало ся по трохи людей, озброювано ся зі всіх сил. Антін почав зараз випитувати ся перевізників, чи нема вістий з Подніпровя. Вісти були, але суперечні, помішані, неясні. Говорено, що Хмельницький бе ся з гетьманами, але одні говорили, що зістав побитий, другі, що побідив. Якийсь хлоп, що утікав до Демянівки, говорив, що польські гетьмани дісталися до неволі. Перевізники підозрівали, що се перебраний шляхтич, але не сміли его затримати, бо чули також, що княжі війська недалеко. Якийсь страх помножував всюди число княжих військ і певно не було в тій хвилі одного села на цілім Задніпровю, деби не говорено, що князь от-от надійде. Антін спостеріг, що всюди беруть его відділ за передню сторожу князя Яреми.

Отже передівсім успокоїв перевізників, що до того, і почав їх випитувати про демянівських хлопів.

— А якже. Були, ми їх переправили на другий бік — сказав перевізник.

— А дід був з ними?

— Був.

— І німий хлопець був з дідом?

— Був.

— Як виглядав дід?

— Нестарий, грубий, очи мав як у риби, на однім оці більмо.

— То він! — проворкотів Антін і питав дальше: — А хлопець?

— Ох! батьку отамане! кажу вам просто херувим. Такого ми еще і не бачили.

Тим часом доплили до другого берега.

Антін вже знав, чого ся має тримати.

— Ей привеземо отаманови молодицю — воркотів сам до себе.

Потім звернув ся до семенів.

— На коні!

Пігнали як стадо сполошених дрохвів, хоч дорога була тяжка, бо околиця була поломана ярами. Але віхали в оден великий, на котрого дні, при криниці, був неначеби гостинець, зроблений самою природою. Яр ішов аж до Коровайця, отже летіли через довший час без відпочинку, коли нагло Антін осадив коня, що аж ему задні копита заскреготали по каміню.

— Що се?

Вхід до яру заповнив ся нагло людьми і кіньми. Якась кіннота входила до окопу і уставляла ся шістьками. Було їх зо триста коний. Антін глянув, і хоч був старим войовником, призвичаєним до всіляких небезпек, то прецінь забило ся ему у груди серце, а лице побіліло як полотно.

Пізнав драгонів князя Яреми.

Утікати було запізно, бо ледви двіста кроків ділило відділ Антона від драгонів, а помучені коні семенів не зайшлиби далеко від погоні. А тамті також спостерігши їх пустили чвалом коні з місць. По хвилі окуружили семенів зі всіх сторін.

— Що ви за люди? — запитав грізно поручник.

— Богунові! — відповів Антін, видячи, що треба говорити правду, бо сама барва їх зрадить. Але пізнавши поручника, котрого видав в Переяславі, закликав зараз з у даною радістю: — Пан поручник Кушель! слава Богу!

— А, то ти Антон — сказав поручник, приглянувши ся осаулови. — Що ви ту робите? Де ваш отаман?

— Здає ся, пане, гетьман великий післав нашого отамана до князя воеводи, просити о поміч, отже отаман поїхав до Лубнів, а нам казав волочити ся ту по селах, щоби ловити збігців.

Антін брехав як нанятий, але вірив в се що коли драгонська хоругва іде від сторони Дніпра, то не може еще знати про напад на Розлоги, ані про битву коло Василівки, ані про теперішні поступки Богуна.

Однакж поручник замітив:

— Сказав би хто, що хочете перекрасти ся до бунту.

— Ей пане поручнику, — відповів Антін — колиби ми хотіли до Хмеля, то ми би не крутили ся по тім боці Дніпра.

— Правда сказав Кушель, — очивиста правда, котрої тобі не могу заперечити. Але отаман не застане князя воеводи в Лубнах.

— О! а де князь?

— Був в Прилуках. Може доперва вчора вирушив до Лубнів.

— То шкода. Отаман має письмо від гетьмана до князя. А перепрашаючи вашу мосць, чи се ваша милість з Золотоноші військо провадить?

— Ні. Ми стояли в Калинках, а тепер дістали розказ, як і ціле військо, щоби іти до Лубнів, звідки князь рушить цілою силою. А ви куди ідете?

— До Прохорівки, бо там хлопство переправляє ся.

— Богато вже утїкло?

— Ой, богато, богато!

— Ну, то їдьте з Богом.

— Дякуємо покїрно вашій милости. Нехай Бог провадить.

Драгони розступили ся і відділ Антона виїхав з посеред них до виходу з яру.

Минувши вихід, Антін станув і наслукував пильно, а коли вже драгони зникли єму з очий, і замовк кінський тупїт, звернув ся до своїх семенів і сказав:

— Знаєте дурні, що колиби не я, то ви би за три дні на палях в Лубнах поздыхали? А тепер по конях, хочби з них послїдний дух мало виперти.

І пустились як вихром.

— Маємо щасте! — подумав Антін — і то подвійне щасте; раз, щосьмо повиносили голови, а друге, що сї драгони не йшли з Золотоноші, і що Заглоба з ними минув ся, би колиби їх стрїнув, то бувби вже безпечний перед вся-

кою погонею.

І справді було се для пана Заглоби дуже не на руку, що щасте ему не дописало, і він не наткнув ся на хоругву пана Кушля, бо бувби відразу виратував ся з біди і дальших клопотів.

Тим часом в Прохорівці вдарила в него як грім вість про корсунський погром. Вже в дорозі до Золотоноші ходили по селах і хуторах слухи про велику битву, а навіть про велику перемогу Хмельницького, але пан Заглоба не давав їм віри, бо знав з досвіду, що mezi народом кожда вість розростає ся до небувалих розмірів, а як розходить ся о козацькі успіхи, то нарід чуда собі про них оповідає. Але в Прохорівці вже годі було сумнівати ся. Страшна зловіща правда біла обухом в голову. Хмельницький триюмував, військо коронне було знищене, гетьмани в неволи, а ціла Україна в огни.

Пан Заглоба в першій хвили стратив голову. Бо дійсно був в страшнім положеню. Щасте не дописало ему знов бо в Золотоноші не застав жадної залоги. В місті варило ся против Ляхів, а стара твердиня була опущена. Не сумнівав ся він ані хвилини, що Богун за ним шукає і що скорше чи пізнійше попаде на его слід. Колесував вправді шляхтич, як гонений заяць, але знав добре гончака, що за ним напірав, і знав, що сей гончак не дасть ся збити з тропу. Мав отже пан Заглоба за собою Богуна, а перед собою море хлопського бунту, різні, пожежі, татарські загони і розюшену чернь.

Утікати в такім положеню було задачею майже неможливою до виконання, особливо утікати з дівчиною, котра, хоч перебрана за дідівського поводатора, звертала всюди увагу через свою надзвичайну красу.

Дійсно, було від чого стратити голову.

Але пан Заглоба ніколи єї на довго не тратив. Серед найбільшого завороту голови видів дуже ясно се одно, а радше відчував, що боїть ся Богуна сто разів бідше ніж огню, води, бунту, різні і самого Хме-

льницького. На саму думку, що мігби дістати ся в руки страшного отамана терпла на панови Заглобі скіра.. Той би мені вигарбував скіру! — повтаряв собі що хвиля. — А ту передімною море бунту!”

Лишав ся еще оден спосіб ратунку: покинути Єлену і лишити єї на Божу волю, але сего пан Заглоба не хотів робити.

— Не може бути, — говорив до неї — мусілась мені вацьпанна чогось задати, що знов буде мати сей наслідок, що мені через вацьпанну виправлять шкіру на хомут.

Але покинути єї не хотів і навіть до голови не до пускав сеї думки. Щож отже мав робити?

Га! — думав — князя не час шукати! Передімною море, отже впріну в се море тай бодай ся сховаю, а як Бог дасть, то може і на другий берег переплину.

І постановив переправити ся на правий берег Дніпра.

Але в Прохорівці не було се легкою річю. Пан Микола Потоцкий позабирав для Кречовського і єго війска всі пороми, чайки і човни, почавши від Переяслава аж до Чигирина. В Прохорівці був лишень оден діравий пором. На сей пором ждали тисячі людей поутікавших з дооколичного Задніпровя. В цілім селі були позанимані всі хати, обори, стодоли, хліви, а дорожня була надзвичайна. Пан Заглоба мусів на правду заробляти лірою і піснею на кавалок хліба. Не могли ся переправити через цілу добу, бо пором псував ся два рази, мусіли єго отже направляти. Перебули з Єленою ніч сидячи над берегом ріки, коло огню з громадами п'яного хлопства. Ніч була вітриста і холодна. Княжна упала від умученя і болю, бо хлопські чоботи понагризли єї рани на ногах. Бояла ся, щоби обложно не розхорувати ся. Лиця єї почорніли і поблідли, чудові очи пригасли, і що хвиля гризла єї думка, що може бути пізною, або що несподівано надійде Богунова погоня.

Була се пекольна ніч, а здавало ся, що нема єї кінця. Заглоба вижебрав кварту горівки, сам пив і присилював княжну, щоби також напилася, бо инакше би зімліла, або впала в горячку. Вкінци дніпрова філя почала біліти ся і полискувати. Заглоба хотів ся як найскорше переправити на другий бік. На щасте вже і пором направлено. Але при нїм счинив ся великий стиск.

— Місце для діда, місце для діда — кричав Заглоба, тримаючи перед собою межі витягненими руками Єлену і боронячи єї від стиску. — Місце для діда! До Хмельницького і до Кривоноса іду! Місце для діда добрі люди, молодці любі, щоби вас чорна смерть видусила, ва і ваші діти! Не виджу добре, впаду в воду, хлопця і ні втратите. Уступіть ся діти, щоби вас параліж покритив, щоби сьте на палях поздыхали!

— Досить вас вже ту, чого ся так пхаєте, пором затопите, як вас ту тільки налізе. Досить! досить! прийде і на вас черга, а як не прийде, то меньше з тим.

— Досить, досить! — кликали сї, що вже дістали ся на пором. — На воду! на воду!

Весла запороли воду, пором почав віддалювати ся від берега. Бистра філя зараз єго знесла трохи з бігом ріки, в напрямі Демонтова.

Перебули вже половину дороги, коли на прохорівськїм березї дали ся чути крики і накликування. Межи товпою, що лишила ся над водою счинило ся страшне замішанє; одні утікали як шалені до Демонтова, другі скакали в воду, кричали, махали руками, або кидали ся на землю.

— Що се? що ся стало? — питали на поромі.

— Ярема! — крикнув оден голос.

— Ярема, Ярема! утікаймо! — кликали другі.

Весла почали горячково бити об воду, пором мчав ся як козацька чайка по філі.

В сїй же хвили яксь їздці показали ся на прохорівськїм березї.

Їздиці бігали по березі, крутили ся, випитували ся о щось людий, вкінци почали кричати на плинучих:

— Стій! стій!

Заглоба глянув і зимний піт обляв его від стіп до голови — пізнав Богунових семенів.

Дійсно був се Антін зі своїми людьми.

Але як сказано, пан Заглоба ніколи на довго голови не тратив; прикрив очі рукою ніби то як чоловік, що добре не довиджує, вдивляв ся в другий берег через якийсь час, вкінци почав кричати, як би хто его зі шкіри обдирав:

— Діти! се Козаки Вишневецького! Женіть скоро до бегега! Вже ми тих, що там лишили ся, мусимо віджалувати і рубати пором, бо инакше нам всім погибіль!

— Скорше скорше порубати пором! — кликали иньші.

Счинив ся крик, серед котрого не було чути накликувань зі сторони Прохорівки. В тійже хвили пором зашкребтав о прибережну рінь. Хлопи почали вискакувати, але одні не вспіли еще висісти, як другі вже рвали латви порому і гатили сокирами в дно. Нищено нещасливе судно зі естеклостию, рвано на кусні, а перестрах додавав їм сил.

А через сей час пан Заглоба кричав:

— Рубай, ломи, рви, пали, ратуй ся! Ярема іде! Ярема іде!

Так горлаючи, справив своє здорове око на Єлену і почав ним значучо моргати.

Тим часом на другім березі на вид нищення судна змогли ся крики, але що се було задалеко, то не можна було зрозуміти, що там кричали. Вимахуване руками було подібне до грізьби, і се лишень збільшувало поспіх з яким нищено пором.

Судно зникло за хвилию, але нагло зі всіх грудий вирвав ся оклик грози і переполоху.

— Скачуть у воду! плинуть до нас! — верещали хлоппи.

І дійсно, на сам перед оден їздець, а за ним кількеде-

сять інших скочило кіньми у воду і пустило ся вплав до другого берега. Був се шалено відважний вчинок, бо зібрані весною води плили могутійше як звичайно, творячи подекуди численні вири і закрути. Коні, пірвані струєю ріки, не могли плинути просто, і філя почала їх зносити з надзвичайною швидкістю.

— Не доплинуть! — кричали хлопці.

— Потоплять ся!

— Слава Богу! О! о! вже оден кінь пішов на дно.

— На погибель!

Коні перепливали третю часть ріки, але вода зносила їх щораз більше в долину. Очевидно почали тратили сили і поволи поринали щораз глибше. За хвилину сидячі на них семені були вже по пояс в воді. Минув якийсь час. З Шелепухи надбігли хлопці дивити ся, що ся діє: вже лишень кінські голови виринали з води а семенам доходила вода аж до грудий. Алеж вже переплинули половину ріки. Нагло одна кінська голова і оден семен зникли під водою, за ним другий, третій четвертий, пятий... Числоплинучих зменшало ся щораз більше. По обох сторонах ріки запанувала в товпі глуха мовчанка, але всі ішли з бігом води, щоби бачити що ся стане. Уже дві треті части ріки перебути, вже чути тяжкий хропіт коний і заховаючі голоси семенів; вже видно, що декотрі доплинуть.

Нагло серед тишини роздав ся голос Заглоби:

— Гей діти! до піщелів, на погибель князевим!

Бухнули дими, загреміли вистріли. З ріки долетіли розпучливі крики, і за хвилину коні, семені, все зникло. Ріка була пуста, лишень десь дальше, зачорнів часом кінський живіт, а часом майнула червона шапка семена.

Заглоба дивив ся на Єлену і моргав.

Конець Першого Тому.

